

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України
Татари в Україні (історико-політологічний аспект)

Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.)

Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки XX ст.)

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета
Академік М. П. Василенко

ОУН і УПА в другій світовій війні

Костомаров Н. И. Нескільки слов о памятникє Хмельницкому

5 '94

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. О. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. О. Носова**, **М. Б. Озерова**, **Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

докт. іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *О. В. Дивуля*
Коректор *Г. С. Божок*

Здано до набору 19.10.94. Підп. до друку 06.12.94.
Формат 70×109/16. Папір кн.-журн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 15,04.
Тираж 6560 прим. Зам. 4-936. Ціна 39 780 крб.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004,
Київ-4, вул. Терещенківська, 4

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 5 (398),
сентябрь—октябрь, 1994. Национальная академия наук.
Институт истории Украины, Институт национальных
отношений и политологии. Научный журнал. Основан
в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке.
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство
«Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1,
ул. Грушевского, 4.

Киевская книжная типография научной книги, 252004,
Киев 4, ул. Терещенковская, 4.

Адреса редакції:
252001, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 5 (398)

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ
1994

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Барановська Н. П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України 3
- Яремчук В. Д., Безверхий В. Б. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) 18
- Новий погляд на проблему*
- Куза А. В. Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI — початку XII ст. 29

ПОВІДОМЛЕННЯ

- З історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн*
- Ключенко Д. М. (Одеса). Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень — серпень 1941 р.) 40
- Українці за рубежем*
- Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) (Закінчення) 48

* * *

- Дровозюк С. І. (Вінниця). Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки XX ст.) 61

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Горбань Т. Ю. З історії становлення українознавства (1917—1920 рр.) 68

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Резник А. Б. (Гайворон). Від минувшини до майбуття. Роздуми вчителя 74

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Горелов М. Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета 78
- Юрчук В. І. Академік М. П. Василенко 86

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ОУН і УПА в другій світовій війні (*Продовження*) 98

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Лешявко С. А. (*Чернігів*). Повстання К. Косинського (1591—1593 рр.) (*Закінчення*) 116

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дітер Поль (*Німеччина, Мюнхен*). Фашистська окупація України в 1941—1944 рр. у працях західних учених 127

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Дьяченко А. Д. О. П. Довженко на дипломатичній роботі 137

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Пінчук Ю. А. Постаць Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова 139

Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Санцович А. В. Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства 148

Давлетов О. Р. (*Запоріжжя*). К. А. Марков. Переселенці й їх організації в Западній Німеччині 150

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1993 р.) 151

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Харитонов В. Л. (*Харків*). Деякі міркування щодо вдосконалення курсу «Політична історія України» 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Пузько С. П. Київський військовий гуманітарний інститут 157

Н. П. Барановська (Київ)

Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України

Надзвичайно тяжкий спадок дістала незалежна Україна від колишнього СРСР: розбалансована економіка, політична система, яка давно вже вичерпала себе, догматизм та заідеологізованість мислення значної частини керівних кадрів усіх рівнів і, як наслідок, їх протидія змінам у відносинах власності та системі управління державою. В умовах економічної кризи, складнощів у становленні й розвитку всіх сфер державного й суспільного життя велике наукове й практичне значення має, зокрема, вивчення негативного досвіду, набутого свого часу в Радянському Союзі, з тим, щоб помилки та недоробки його керівництва не переносити в сьогодення, на український ґрунт. Це особливо актуально щодо проблеми забезпечення громадян продовольством, яка гостро стояла в колишньому СРСР і набрала політичного звучання у молодій Українській державі.

На жаль, шляхи й методи формування загальносоюзного продовольчого фонду, характерні для повоєнного періоду, особливо 80-х — початку 90-х років, та місце окремих республік у цьому процесі в умовах заполітизованого підходу до суспільних наук були обійдені увагою радянських дослідників. Історіографія з цього питання практично відсутня. Найбільше, що могли собі дозволити науковці — через політико-ідеологічний тиск та всесилля Головліту, — це відзначити, що Україна забезпечувала близько 60 відсотків загальносоюзного виробництва цукру, близько чверті всього обсягу м'яса, молока тощо. Тому запропонована читачам стаття є чи не першою спробою осмислити систему організації продовольчого забезпечення в СРСР та місце України в цьому процесі насамперед у 80-ті — та на початку 90-х років, коли незалежна Україна продовжувала за інерцією жити за старими механізмами організації державного життя. В ці роки на основі реалізації Продовольчої програми СРСР, затвердженої травнемем 1982 р. Пленумом ЦК КПРС, в країні нібито мало відбутися кількісне і якісне задоволення потреб населення у продуктах харчування.

Продовольче забезпечення в умовах СРСР стало тим вузлом, у якому тісно переплелися прояви негараздів у відносинах власності та системі управління державою. Заполітизованість економічного життя, що стало першопричиною утвердження в країні державної власності під виглядом загальнонародної та колгоспно-кооперативної, позбавила виробників стимулів до праці; недоліки у зберіганні та переробці продукції призводили до значних її втрат; розходження між постійно проголошуваними гаслами про соціальну справедливість і реальним життям, коли незначний прошарок населення (номенклатура) та окремі міста були поставлені в привілейоване становище («Народ і партія єдині. Роздільні лише магазини»), — все це значно посилювало напруженість у забезпеченні населення продуктами харчування. В таких умовах дедалі активніше практикувалися розподіл продовольства, адміністрування при формуванні його фонду, що виливалося у волюнтаризм щодо безпосередніх виробників на рівні як окремих колективів, так і цілих регіонів.

За таких умов на основі зональної спеціалізації та міжрегіонального розподілу праці* в СРСР у післявоєнні роки сформувалася система постачання населення продовольством, що базувалася значною мірою на міжрегіональному перерозподілі продуктів харчування. У директивному, плановому порядку щороку формувалися централізовані союзні й союзно-республіканські фонди продовольства та інших видів продукції. Товари з них переміщалися в адміністративно визначених напрямках. Плануванню підлягало виробництво буквально всього — від зерна до солі: сіна, трав'яного борошна, яблучних вичавок, сояшникового лушпиння тощо⁴.

Для частини регіонів одержання ресурсів продовольства, особливо продуктів тваринництва, за рахунок союзного та союзно-республіканського фондів відіграло надзвичайно важливу роль. Через дотації із загальносоюзного фонду забезпечувалися, наприклад, дві третини потреб Вірменії у молоці і 40% — у м'ясі². Туркменія завозила третину молока і м'яса, а також десятки тисяч тонн картоплі³. В Узбекистані й Азербайджані половина м'яса та м'ясопродуктів, що споживалися їх населенням, покривалася за рахунок поставок із союзного та союзно-республіканського фондів. Та найбільшим споживачем останніх була РРФСР, оскільки більш як 20 її областей перебували у «м'ясній залежності» від держави, а міста Москва й Ленінград, ряд інших великих промислових центрів повністю забезпечувалися продукцією з цих фондів⁴.

Закономірністю функціонування адміністративно-командної системи було постійне ускладнення мережі установ державного управління. Кількість тих з них, що мали організувати централізоване забезпечення населення продовольством, зростала, їм передавалося дедалі більше функцій. Якщо наприкінці 50-х років питання, які стосувалися створення й використання загальносоюзного фонду, що охоплював тоді незначну кількість видів продукції, зокрема тваринницької, вирішувала Рада Міністрів СРСР⁵, то надалі визначати обсяги поставок продуктів харчування, перелік яких постійно збільшувався, було доручено Держплану СРСР. У 80-х роках забезпеченням ними регіонів через фондування й лімітування вже займалися: хлібом — Міністерство хлібопродуктів; м'ясом — Міністерство харчової промисловості (з 1985 р. — складова частина Держагропрому СРСР), яке розробляло плани, та Міністерство торгівлі, яке тримало фонди; плодоовочевою продукцією — Міністерство плодоовочевої промисловості та Держагропром СРСР⁶, цукром та іншими бакалійними виробами — відповідні управління Мінторгу як у центрі, так і на місцях.

У формуванні загальносоюзного фонду окремих видів продукції в плановому порядку брали участь певні республіки, з яких за нарядами вона вивозилася у регіони-споживачі. Розміри внеску окремих республік у ці фонди визначалися досить суб'єктивно, про що свідчила, зокрема, й стурбованість цим, а також ненауковістю планування поставок, яку висловлювали радянські й господарські працівники Російської Федерації⁷. Критичні голоси з України звучали не так голосно, та й чути їх, як правило, ніхто не хотів. Теоретично вважалося, що при формуванні цього фонду до нього спрямовувалося від 10 до 20% загального обсягу виробленої на місцях продукції, однак на практиці цей принцип не витримувався. Центр перебирав на себе функції постачальника населення регіонів продуктами, а тваринництва — концормами. Місцеві ж органи вимушено опинялися в ролі утриманців держави, що відбивало істинне становище виробників в умовах адміністративно-командної системи — з одного боку кріпаки, а з другого, — утриманці. Це, за словами одного із функціонерів Держплану СРСР, змушувало керівників різних регіонів виявляти неабиякі винахідливість і старанність, «щоб випросити (підкреслено нами. — Н. Б.) ресурси у держави»⁸.

Політика заборон, дріб'язкового регламентування й опіки щодо виробників у поєднанні з вихованим протягом багатьох років утриманством на всіх рівнях призводила до того, що в перелік продукції, яка постачалася із загальносоюзного фонду в різні регіони країни (і, відповідно, вилучалася в регіонах-виробниках), входили не тільки такі її види, що могли бути вирощені лише в певних природно-кліматичних умовах, а й загальнопоширені. На місцях навіть і не намагалися самостійно розв'язати проблему забезпечення своїх жителів найелементарнішими продуктами харчування. Тому з України до загальносоюзного фонду поставлялася широка номенклатура м'ясо-молочних виробів, фрукти, городина, цукор, олія тощо. В переліку плодоовочевої продукції були, зокрема, картопля, капуста, цибуля, морква, буряк, огірки, помідори, перець, різного роду зелень. Так, до м. Горького (нині — Нижній Новгород) з України, як, до речі, і з Білорусії, завозилися навіть мариновані буряки, овочеві консерви (солянки, розсоліники, закусочні салати)⁹.

Забезпечення свіжими картоплею, овочами і фруктами споживачів загальносоюзного фонду — міст Москви, Ленінграда (тепер Санкт-Петербург), інших великих промислових центрів країни та спецспоживачів — покладалося на сільськогосподарські й заготівельні організації. Щороку в загальносоюзний фонд поставлялося більш як 8 млн. т цієї продукції, що становило близько 20 % загального рівня державних заготівель¹⁰. Але по регіонах показники значно різнилися. Що ж до частки України у формуванні загальносоюзного фонду, то з багатьох видів продукції саме на неї лягало основне навантаження, нерідко з ускладненнями для внутрішнього споживача. Традиції такого підходу закладалися ще в середині 50-х років, коли за планами міжреспубліканських перевезень картоплі УРСР мала забезпечувати весь обсяг ввозу цієї культури в Молдову (7 тис. т). Що ж до овочів, то в 1956 р. за відповідним планом вона повинна була поставити в Росію 164 тис. т із 169,7 тис. т, що їх та потребувала, і в Карело-Фінську РСР — 5 тис. т (з 9 тис. т). Загалом по СРСР цей план становив 185 тис. т¹¹. В середині 80-х років, крім запланованих 77,7 тис. т картоплі, з України було вивезено додатково ще 200 тис. т. По овочах цей показник становив у 1985 р. — 252 тис. т, а в 1990 р. мав досягти — 615 тис. т¹².

У 80-ті роки одним з підрозділів, що займалися формуванням фонду плодоовочевої продукції в країні, стало Міністерство плодоовочевого господарства СРСР (МПОГ СРСР), яке було утворене в 1981 р. за ініціативою Відділу сільського господарства ЦК КПРС і особисто М. С. Горбачова (в той час завідуючого цим відділом). Передбачалося, що воно одночасно займатиметься виробництвом, заготівлями, транспортуванням і торгівлею: під одним дахом об'єднувалися функції шести галузевих міністерств. Отже, МПОГ СРСР мало перетворитися на повного монополіста в закупівлях плодоовочевої продукції¹³. Однак цього не сталося. У 1982 р. 43 % виробничих об'єднань і підприємств цього міністерства не виконали плану реалізації з урахуванням завдань і зобов'язань по поставках¹⁴. У таких умовах виконання на 92 % плану поставок до загальносоюзного фонду картоплі, наприклад, стало можливим за рахунок його перевиконання Україною — на 12 %, Узбекистаном — у 2,3 рази, Литвою — на 25 %, Латвією — на 35, Таджикистаном — на 29 та Вірменією — на 10 %. План поставок до загальносоюзного фонду овочів у 1982 р. було виконано на 106 % — знову ж за рахунок його перевиконання такими республіками, як Азербайджан (на 28 %), Литва (25 %), Узбекистан (15 %), Україна, Молдавія, Таджикистан (8 %) та Киргизія (на 6 %) ¹⁵. Плодів і ягід було поставлено лише 65 % до плану, бо виконали й перевиконали його тільки 6 республік. Подібний стан з виконанням планових завдань був характерним і для попередніх часів, оскільки в державі були відсутні засади,

що стимулювали б високоефективну працю. Тому планові завдання практично завжди були далекими від реальності.

Нереальними, а тому багато разів відкоригованими виявилися плани поставок у 1981—85 рр. до загальносоюзного фонду овочів (у цілому). Якщо в 1985 р. їх обсяг порівняно з 1981 р. мав збільшитися в середньому на 15 %, то найменше зростання передбачалося по Росії, скорочення на 10 % — по Киргизії, а найбільше — по Азербайджану та Молдавії — (на 33 %) й Таджикистану (на 32 %). Планувалося, що частка України в поставках овочів до загальносоюзного фонду залишатиметься в цей період стабільною — на рівні 11 % його загального обсягу, що, як зазначалося вище, мав збільшуватися.

Не менш привабливими були й дальші плани. У 1990 р. поставки до загальносоюзного фонду овочів мали зрости відносно 1981 р. в середньому на 35 %. Значно меншим від середнього показника передбачалося зростання по Росії — 14 %, Литві — 20, Естонії — 25, Грузії — 22, Латвії — 23, Білорусії — 24 %. Близькими до нього мали бути показники по Україні — 32 %, Таджикистану — 33, Киргизії — 39 %, набагато вищим по Вірменії — на 45 %, Узбекистану — на 66, Молдавії — на 68, Азербайджану — на 72, Туркменії — на 73 та по Казахстану — на 76 %. Частка України в цьому фонді у 1990 р. передбачалася в обсязі 1259 тис. т, що становило 18,2 % його загального обсягу¹⁶. Однак ці плани не перетворювалися в реальність, а винуватці їх зриву здебільшого відбувалися викликами «на килим». Така ситуація свідчила про відірваність планування від життя, ігнорування справжніх можливостей ряду регіонів, відсутність надійних стимулів до ефективної праці, а найбільше — про деформованість відносин власності. Зрештою, вона зайвий раз доводила істинність відомого прислів'я про того, хто везе... Практика додаткового вилучення продукції понад заплановані її обсяги посилювала, з одного боку, утриманські настрої, а з другого, — формувала виробничий нігілізм там, де за іншої системи організації виробництва й відносин власності не потрібно було б ні батога, ні пряника для високоефективної праці.

Серед республік, які систематично не виконували плани поставок картоплі, цибулі, зелені та малопоширених овочів, баштанних культур, сумну першість утримувала РРФСР, яка протягом 1981—1985 рр. не додала в загальносоюзний фонд однієї лише картоплі більше 2 млн. т. Україна заборгувала споживачам за цей період 121 тис. т огірків, 167 тис. т цибулі¹⁷.

У другій половині 80-х років, незважаючи на утворення Держагропрому СРСР, з яким пов'язувалися великі надії, формування загальносоюзного фонду овочевої продукції йшло, як і до цього, з постійною напругою і зривами. Оскільки вироблюваної продукції було недостатньо, щоб забезпечити всіх споживачів, перед місцевим керівництвом поставала дилема: вилучати продукти з регіону й ускладнювати постачання його жителів (зате бути на «доброму рахунку» в центрі), чи залишити частину фондового продовольства для використання на місці (але не догодити вищому начальству). Російська Федерація, наприклад, у 1987 р. недодала в загальносоюзний фонд 550 тис. т картоплі, виконавши встановлений план лише на 67 %. Що ж до республіканських (місцевих) поставок цієї продукції, то тут відповідний показник був значно кращим — 123 %. План заготівлі овочів для загальносоюзного фонду РРФСР виконала того року на 77 %, а для внутріреспубліканського — на 130 %. Вона зірвала постачання міст Москви й Ленінграда картоплею, капостою, морквою. Довелося керівництву Держагропрому вживати термінових заходів по завезенню цих видів продукції з України, Білорусії та інших республік¹⁸. І наступного, 1988 р. мала місце напруженість з товарними ресурсами, зокрема, картоплі та плодовоовочевої продукції, що не дало можливості забезпечити в потрібному обсязі їх поставку в загальносоюзний фонд. Це зумовило труднощі у

постачанні ними населення Москви, Ленінграда, інших великих промислових центрів. Незадовільно виконували плани поставок Азербайджан, Узбекистан, Молдавія. З жодного показника не виконала його Росія. Білорусія заклала заплановану кількість картоплі на зимове зберігання, однак недопоставила її в Москву¹⁹.

Якщо, на наш погляд, міжрегіональний перерозподіл овочевої продукції у таких значних обсягах не зумовлювався об'єктивною необхідністю й за умови раціонального ведення господарства міг бути розумно обмежений, то повноцінне забезпечення різних регіонів країни плодами і ягодами в широкому асортименті не могло здійснюватися інакше, як шляхом такого роду взаємопоставок. Однак і в цій сфері виникало багато складностей, неузгодженостей, панував суб'єктивізм. Планом розподілу загальносоюзного фонду насінневих плодів (тобто яблук і груш) врожаю 1982 р. передбачалося розподілити 907,05 тис. т цієї продукції. Найбільше мала поставити її Молдавія — 455 тис. т. Друге місце посідала Україна — 210 тис. т, або 23,2 % загального обсягу поставок. При цьому 17 тис. т належало відправити до Москви (з них 9 тис. т обов'язково мали надійти з радгоспів Кримської області), 12,5 тис. т — до Ленінграда, 156,1 тис. т — в інші міста Росії, 2 тис. т — у Латвію, 1,5 тис. т — в Естонію, 13,3 тис. т — решті ринкових споживачів²⁰.

Загальносоюзний фонд кісточкових (абрикоси, сливи тощо) та ягідних культур формувався за рахунок 7 республік. З його загального обсягу, що становив 101,7 тис. т, 45 тис. т мала поставити Молдавія, по 15 тис. т — Росія, Україна та Вірменія. Частка України в ньому становила 14,8 %. При цьому її продукція надходила до Москви, Ленінграда, інших промислових центрів Росії. Аналогічно здійснювався й розподіл сухофруктів. За відповідними планами Україна повинна була поставити Москві, Ленінграду, ще деяким містам Росії, Литві та іншим споживачам 10500 т, або 19,4 % їх загального обсягу²¹.

В цілому протягом 1981—1985 рр. розміри поставок у загальносоюзний фонд плодів і ягід були дуже нерівномірними й залежали від врожаю, рівня розвитку цієї галузі, а також від більшої чи меншої необхідності залишити частину продукції для місцевого споживання. Зауважимо, що намагання республік хоча б частково забезпечити місцеві потреби на шкоду загальносоюзному фонду центральні керівні органи кваліфікували як велику провину — «місництво». Україна, за даними Держагропрому СРСР, план закупівель, наприклад, баштанних виконала в 1981—1985 рр. на 81 %, а поставила в загальносоюзний фонд тільки 35 % від потрібного. По Узбецькій РСР закупки кісточкових плодів за цей період збільшилися порівняно з попередньою п'ятиріччю в середньому на 23 тис. т., а поставки залишилися незмінними. Така ж ситуація мала місце й по Грузинській і Таджикиській РСР²².

Незважаючи на значні зусилля апарату міністерств і відомств як у центрі, так і на місцях, плани формування загальносоюзного фонду плодово-ягідних культур і далі не виконувалися. У 1987 р., наприклад, винограду було закуплено 93 % від запланованої кількості, а плодів і ягід — менш як 70 %. Не було забезпечено й поставки цієї продукції до загальносоюзного фонду²³.

Та найбільші складності виникали в процесі формування загальносоюзного фонду м'ясо-молочної продукції. В основному це завдання покладалося на Міністерство м'ясо-молочної промисловості. У 1981 р. йому необхідно було закупити 17 587 тис. т худоби й птиці та 60 840 тис. т молока (відповідно на 11 % і на 6,3 % більше, ніж у 1980 р.)²⁴. Але завдання це розв'язувалося дуже складно. В цілому по країні план п'яти місяців по м'ясопродуктах було виконано на 83 %, а по молокопродуктах — на 80 %. Зокрема, в Росії відповідні показники становили 51 і 81 %, по Україні — 99 і 87 %, Білорусії — 93 й 69 %, Казахстану — 87 та 84 % і т. д. При цьому частка України у фонді

м'ясопродуктів за 5 місяців 1981 р. сягала 37,7 %, а молокопродуктів — 24 %²⁵. До кінця року становище вдалося виправити не всім, і ряд республік були далекі від виконання планових завдань. Так, по Росії поставки м'яса в загальносоюзний фонд становили 1836,3 тис. т при завданні 1958,7 тис. т (93,8 %), а молока — 10970,4 т при завданні 11878 тис. т (92,4 %)²⁶. План відповідних поставок м'ясопродуктів по Білорусії було виконано на 74,4 % (223,3 тис. т замість 300 тис. т), а молокопродуктів — на 80 % (план — 2000,0 тис. т, фактично — 1599,7 тис. т)²⁷.

При відсутності законодавчих актів і науково обгрунтованих принципів щодо формування загальносоюзного фонду продовольства, чіткого визначення прав та обов'язків республік (зокрема, розмірів внеску кожної з них) при його створенні й використанні відкривалися можливості для волюнтаризму і зловживань — до одних регіонів ставилися більш жорсткі вимоги, інші — виявлялися в привілейованому становищі. Традиції такого підходу кореняться ще в середині 50-х років. Так, в ході коригування плану заготівель м'яса, молока та яєць по союзних республіках на I квартал 1957 р. було внесено такі пропозиції: оскільки заготівлі молока по РРФСР зменшувалися на 167,7 тис. т, або на 12 %, логічно було зменшити для неї й поставку до загальносоюзного фонду, що передбачало ввезення в Російську Федерацію 140 тис. т молочної продукції за рахунок Української РСР та Молдавської РСР, де заготівлі в I кварталі мали збільшитися відповідно на 172,5 тис. т і на 13,3 тис. т. Подібні маніпуляції були проведені і в тих пунктах плану, що стосувалися заготівлі яєць²⁸. Як то кажуть, прецедент було створено, й надалі, плануючи поставки до загальносоюзного продовольчого фонду, директивні органи особливо не рахувалися з реальними можливостями республік та їхніми потребами. Якщо й робилися для когось винятки, то це була Росія, для якої контрольні цифри державного плану визначалися на основі її пропозицій. По інших республіках і особливо по Україні підхід був більш жорстким і вимогливим, про що перекоєливо свідчить таблиця²⁹.

Традиції коригування планів, волюнтаристське врахування побажань і можливостей одних регіонів і жорстка вимогливість до інших, безумовно, не сприяли піднесенню заінтересованості в результаті праці. Ніякі, навіть найсуворіші постанови не здатні були вплинути на стан

Поставки у загальносоюзний фонд основної сільськогосподарської продукції за контрольними цифрами та пропозиціями союзних республік на 1990 рік (тис. т)

	М'ясо		Молоко		Яйця (млн. шт.)		Флоди та ягоди		Овочі та баштанні	
	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.	контр. цифри	проп. респ.
СРСР	3570	2920	18100	16660	8000	7255	1800	1519	5180	4709
РРФСР	1300	1300	8400	8400	5200	5200	90	90	1970	1970
Україна	1000	650	4440	3700	2300	1700	350	255	615	555
Білорусія	400	300	2400	2000	170	40	5	4	36	36
Узбекистан							200	135	1000	850
Казахстан	380	245	270	270	150	150	25	10	286	215
Грузія							180	130	90	75
Азербайджан							35	25	360	300
Литва	230	210	1125	1050	35	35			10	10
Молдавія	85	65	110	80	80	75	800	795	270	220
Латвія	100	80	750	650	35	35	40	25	12	10
Киргизія									130	109
Таджикистан							35	25	110	89
Вірменія							40	25	35	14
Туркменія									250	250
Естонія	75	70	620	510	30	20			6	6

справ у господарському житті країни, зокрема, на розв'язання проблеми забезпечення її населення продовольством.

Внесок окремих республік у загальносоюзний фонд тієї чи іншої продукції, безумовно, мав базуватися на рівні розвитку певної галузі виробництва. Нерівномірність їх розміщення по регіонах, а також волонтаризм центральних економічних відомств у визначенні обсягів постачання створювали підґрунтя для пропорційно неоднакової участі регіонів у формуванні загальносоюзного продовольчого фонду та між-республіканських поставках. У 1986 р., наприклад, Україна була поставачальником маргаринової продукції до Росії, Узбекистану, Казахстану, Литви, Молдавії, Туркменії та Естонії. При обсягу її виробництва 291 850 т з республіки було вивезено 43540 т, або майже 15 %. В цей час вивіз цієї продукції з Росії становив лише 5,2 % виробництва, з Білорусії — майже 59 %³⁰.

Значні навантаження лягали на Україну в ході формування фонду продукції тваринництва. Хоча й вважалося, що в другій половині 80-х років ця галузь розвивалася більш стабільно, все ж досягнуті темпи приросту не давали можливості істотно поліпшити стан забезпечення населення м'ясом, молоком, іншими видами тваринницької продукції. За державними цінами вільно їх могла придбати лише незначна частина населення — мешканці великих промислових центрів європейської частини СРСР. В інших регіонах ці продукти реалізовувалися за комерційними цінами або по талонах чи картках.

У 1988 р. з дев'яти республік, на які покладалося завдання поставок у загальносоюзний фонд м'ясопродуктів, не виконали його лише Молдавія та Естонія. Частка України в загальному обсязі фонду — 2570,9 тис. т — становила 600 тис. т, або 23,3 %. При цьому за три роки дванадцятої п'ятирічки вклад республіки в нього зріс (у 1986 р. він становив 21,7 %). Частка Білорусії в обсязі загальносоюзного фонду в ці роки коливалася: з 12,4 % збільшилася до 12,9, а потім дещо знизилася — до 12,7 %; Казахстану — була на рівні 11,8—12,1 %, а Росії — спочатку значно зменшилася (з 36,6 до 33,7 %), а в 1988 р. — трохи зросла — до 35,1 %. Всі ці коливання відбувалися на тлі зростання обсягу загальносоюзного фонду на 110,9 тис. т. Частка Росії у цьому зростанні становила 1,5 тис. т, України — 65, Білорусії — 22 і Казахстану — 13 тис. т³¹.

Аналогічна ситуація складалася й з поставками молокопродуктів у загальносоюзний фонд. У 1988 р. їх здійснювали 8 республік: Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Литва, Молдавія, Латвія та Естонія. Загальний обсяг фонду становив 14572 тис. т. Україна забезпечувала 22,6 % цього обсягу. У 1986 р. її частка в ньому становила 21,4 %, а в 1987 р. — 22,1 %. Отже, із зростанням планових поставок молокопродуктів республіками в загальносоюзний фонд частка України в їх обсязі у перші роки дванадцятої п'ятирічки також зростала. Щодо інших найбільших поставачальників молокопродуктів, то тут ситуація була така: частка Росії зменшилася за три роки з 45 до 43,9 %, Білорусії — трималася на рівні 14,6—14,8 %. В цілому загальносоюзний фонд молокопродуктів з 1986 р. до 1988 р. зріс на 577 тис. т, причому Росія збільшила свої поставки в нього на 100 тис. т, Україна — на 290 тис., Білорусія — на 100 тис., Казахстан — на 10 тис. т, Литва — на 60 тис., Латвія — на 30 тис. т. Внесок Молдавії залишився на попередньому рівні, а Естонії — зменшився на 13 тис. т. Значною була частка України у загальносоюзному фонді яйцепродуктів, який становив у 1988 р. 6510 тис. т. По восьми республіках, що його формували, цей обсяг розподілявся так: Росія — 4500 тис. т, Україна — 1500, Білорусія — 150, Казахстан — 150, Литва — 40, Молдавія — 90, Латвія — 40, Естонія — 40 тис. т³².

На той час практично всі види сільськогосподарської продукції та її переробки перебували під контролем Держагропрому СРСР, як еле-

мента командно-адміністративної системи управління. Однак недоліки в організації поставок до загальносоюзного фонду привели до усвідомлення необхідності змін у цій справі. Вони й були запропоновані Кабінетом Міністрів СРСР, але, на жаль, не змогли справити рішучого впливу на поліпшення ситуації. Якщо до 1989 р. поставки здійснювалися за нарядами, виданими Міністерством торгівлі СРСР, то надалі це мало робитися лише за договорами. Та вже через півроку після прийняття відповідної постанови Мінторг і Держагропром СРСР звернулися до Кабінету Міністрів з проханням дозволити в 1989 р. як виняток продовжувати практику поставок за нарядами, що видавалися оптовими організаціями Міністерству торгівлі СРСР відповідно до визначених урядом планів, тобто за старою схемою. На їх думку, це потрібно було зробити через те, що існувала загроза зриву поставок продукції тваринництва. Що ж до розробки постійного порядку формування господарських зв'язків при її поставках за новою схемою, то це Мінторг у погодженні з Держагропромом зобов'язувався зробити, починаючи з 1990 р.³³

Ніяк не відреагувавши на те, що дві центральні державні установи за півроку не змогли перебудуватися, щоб виконати постанову уряду, Кабінет Міністрів СРСР уже через два дні після цього звернення поширює на всі республіканські держагропроми дозвіл (як виняток на 1989 р.) поставляти продукцію тваринництва за нарядами, виданими оптовими організаціями Мінторгу СРСР³⁴. Чи варто дивуватися, що протягом десятиліть жодне з державних рішень не виконувалося належним чином.

Вищевказані організаційні пошуки були тільки продовженням довгого ряду реорганізацій і рішень, спрямованих на вдосконалення механізму, покликаною задовольняти потреби населення у продуктах харчування. Активізація суспільного життя, викликана рішеннями XXVII з'їзду КПРС, підготовкою та проведенням XIX партконференції, з одного боку, й дальшого наростання складностей у постачанні населенню продовольства, — з другого, привели до того, що ситуація із забезпеченням різних регіонів продуктами харчування вперше стала предметом широкого й відвертого обговорення. На повний голос прозвучали думки про нерівність регіонів, соціальну несправедливість, утриманство одних за рахунок інших, про необхідність більш послідовної реалізації на практиці тези про регіональне самозабезпечення, яка вперше була висловлена ще Л. І. Брежневим у ході його поїздки в Сибір та на Далекий Схід³⁵. І Рада Міністрів СРСР, і Держагропром країни неодноразово зверталися до цієї ідеї³⁶, однак кардинальних зрушень не сталося, оскільки концептуальні засади господарського життя в країні не зазнали ніяких змін.

У другій половині 80-х років численні міркування з приводу недоліків у розподілі продовольчої продукції висловлювали і науковці, й практики. Особливо наголошувалося на необхідності тісного зв'язку між рівнями виробництва та споживання³⁷. Несправедливий, з погляду широких верств населення, розподіл державних продовольчих ресурсів викликав значні нарікання. Тому в 1988 р. Комітет народного контролю вивчив цю проблему і дійшов такого висновку: «Діючий нині механізм розподілу державних продовольчих ресурсів не сприяє тому, щоб скрізь на місцях максимально використовувалися наявні резерви для самозабезпечення. Він багато в чому не відповідає принципам соціальної справедливості. Обсяг поставок продукції у союзно-республіканські фонди визначається по базі, що склалася, без належного врахування природно-кліматичного потенціалу, рівня виробництва». Ставилось питання й про зміни порядку відрахувань продукції у союзно-республіканський фонд. Було визнано, що ця система «не повною мірою стимулює колгоспи й радгоспи, підприємства харчової промисловості до розвитку виробництва продуктів харчування». Вона породжу-

вала утриманство, яке стало однією з головних причин проявів соціальної несправедливості через розподіл продуктів³⁸.

Широке обговорення цих проблем у пресі, на радіо, різного роду регіональних з'їздах, конференціях та інших зібраннях, що відбувалися як у Союзі в цілому, так і, зокрема, в Україні, сприяло, завдяки можливості критичного аналізу дійсності, глибшому усвідомленню народом свого місця в історичному процесі, сформувало розуміння в суспільстві необхідності кардинальних змін в організації державного життя та його окремих сторін, в управлінні країною. Так, на рівні Ради Міністрів СРСР було висловлено думку про доцільність запровадження механізму взаємозв'язку між поставками продовольства в загальносоюзний фонд із зустрічними державними поставками господарствам кормів, мінеральних добрив. Вона прозвучала у зв'язку з недопоставкою в 1989 р. рядом республік м'яса та молокопродуктів. Керівникам урядів Казахстану, Білорусії, Естонії та Молдавії було кинуте докір, що, не подбавши про виконання завдань по формуванню загальносоюзного фонду, вони збільшили ресурси на місцеве споживання від 4 до 15 %³⁹.

Розглядалося це питання («Про підвищення відповідальності керівників-комуністів за забезпечення населення продовольством») і на засіданні такої найвищої інстанції в державі, але абсолютно безвідповідальної за результати своєї діяльності по управлінню державою, як Політбюро ЦК КПРС. При цьому підкреслювалося, що різке погіршення у другому півріччі 1989 р. дисципліни поставок спричинилося до дестабілізації продовольчої ситуації в ряді промислових центрів країни — аж до наростання соціальної напруги⁴⁰. В загальносоюзний фонд було недодано 143 тис. т м'яса та м'ясопродуктів (у тому числі з України — 32 тис. т), 50 тис. т молочної продукції. Намітилася тенденція до зниження поставок навіть таких продтоварів повсякденного користування, як борошно, крупи, макаронні вироби. Особливо погано задовольнявся попит на цю продукцію у республіках Середньої Азії, містах Москві, Ленінграді, Горькому, Владивостоку та ін.

Оскільки вплив суто адміністративних заходів на формування союзно-республіканських фондів в умовах 1989 р. виявився неефективним, а відповідного економічного механізму ще не було створено, Політбюро ЦК КПРС, як завжди, активно, але безрезультатно втручаючись у господарське життя держави, визнало за необхідне доручити Державній комісії Ради Міністрів СРСР з продовольства та закупівель (створеній на базі ліквідованого Держагропрому СРСР), встановивши контроль за поставками в загальносоюзний фонд, розробити організаційно-економічні принципи формування та реалізації продовольчих фондів і внести відповідні пропозиції урядові СРСР⁴¹. Як бачимо, рішення Політбюро характеризувалося все тими ж традиційними підходами, які протягом багатьох попередніх років довели свою неспроможність.

Проблеми в забезпеченні населення країни продовольством, великі завдання, що покладалися у справі їх розв'язання на Україну, безумовно, справляли вплив і на внутрішнє становище республіки, зокрема на рівень забезпеченості її громадян. Наприкінці 80-х років тут також приділялася певна увага аналізу ситуації в цій важливій сфері. Зокрема, керівництво областей республіки (і тих, де переважало сільськогосподарське виробництво, й індустріальних) оцінювали її як складну, а підхід до формування фондів — як несправедливий. На Полтавщині, наприклад, держзамовлення на м'ясо становило 75 % того, що вироблялося в області, його обсяг протягом дванадцяті п'ятиріччя збільшився на 15 тис. т, а в розрахунку на одного міського мешканця з ринкових фондів надходило тільки 34 кг м'ясопродуктів на рік⁴². У Запорізькій області також гостро стояло це питання. Валове виробництво м'яса тут збільшилося на 1,2 %, а кількість на-

селення зросла на 1,5 %. Тим часом питома вага області в поставках м'яса до союзно-республіканського фонду становила близько 25 %⁴³. Однак нарікання обласного керівництва на утиски «центру», недотримання принципів соціальної справедливості при розподілі продуктів не зустрічали розуміння: йому нагадували про принцип самозабезпечення, замовчуючи при цьому, що останній має поширюватися на всі регіони (за винятком тих, які знаходяться в несприятливих природно-кліматичних зонах) і що розміри держзамовлення потрібно визначати на основі глибоко продуманих наукових розробок, а не шляхом прийняття волюнтаристських рішень.

Керівництву України, як і СРСР у цілому, не вистачило мужності на весь голос заявити про необхідність абсолютно іншого методологічного підходу до системи забезпечення населення продуктами харчування в усіх ланках — від виробництва сільськогосподарської продукції до її переробки, зберігання та реалізації. Ігнорування протягом багатьох років об'єктивних потреб господарського життя, уперта протидія неповороткого бюрократичного апарату, який, відстоюючи свої корпоративні інтереси, душив навіть найменші нововведення, створюючи ілюзію, ніби підтримує їх, спричинилися до того, що стан справ у цій життєво важливій сфері чим далі, тим більше погіршувався. Тим часом пропагандистська машина продовжувала працювати: оголошувалися й приймалися численні програми виведення країни з передкризового стану, які, однак, так і лишилися на папері.

Особливе місце в планах оздоровлення економіки країни відводилося 1990 рокові. Великі надії пов'язувалися, зокрема, з реалізацією відповідної урядової програми, схваленої другим з'їздом народних депутатів СРСР. Однак, як показало життя, створена на адміністративно-командних засадах, ця програма була розрахована (що й підтвердив Голова Держплану СРСР Ю. Д. Маслюков) на суто директивні методи діяльності. З перших днів 1990 р. передбачалося здійснювати жорсткий контроль за завершенням договірної кампанії на поставку товарів народного споживання, передусім продуктів харчування, та виконання укладених договорів, у тому числі й на продукцію, що вивозилася за межі республік. Планувалося оперативно перевіряти хід заготівель та поставок товарів повсякденного попиту. Вважалося, що 1990 р. стане роком активної ліквідації їх дефіциту в т. ч. за рахунок надходжень з республік у загальносоюзний фонд⁴⁴.

У 1990 р. в так звані «державні засіки» з України мав надходити (за міжреспубліканськими поставками та в загальносоюзний фонд) надзвичайно широкий асортимент продукції. Передбачалося, що її частка в загальному обсязі поставок становитиме: зернових культур, зокрема, жита — 300 тис. т. (5 %), проса — 250 тис. т. (13,9 %), гречки — 230 тис. т. (26,6 %), рису 100 тис. т. (5,3 %), бобових — 800 тис. т. (27,7 %), кукурудзи 2400 тис. т. (52,1 %), цукрових буряків — 48 200 тис. т. (58,1 %), живої риби — 3,5 тис. т. (17,9 %), великої рогатої худоби — 30 тис. голів (22,1 %), свиней — 20 тис. голів (19,5 %), овець і кіз — 8 тис. голів (7,2 %), виноматеріалів — 3,6 %, сухого знежиреного молока — 21,1 %, консервів плодоовочевих — 8,6 % і т. д.⁴⁵.

Однак, як і в попередні роки, плани й реальність багато в чому не збігалися. При рекордному врожаї у 1990 р. (валовий збір очікувався близько 240 млн. т) не вдалося виконати завдання щодо закупівлі зерна. Фактично були зірвані й договірні поставки м'яса та м'ясопродуктів. За десять місяців Російська Федерація недодала їх 154 тис. т, Україна — 118, Білорусія — 47, Казахстан — 61, Литва — 25, Латвія — 22, Естонія — 19 тис. т. Таким чином, загальносоюзний фонд недодержав 449 тис. т м'яса і м'ясопродуктів⁴⁶.

Щоб надолужити ситуацію й матеріально заінтересувати виробників у дальшому поповненні союзно-республіканського фонду м'ясом, Держагропром УРСР, дублюючи постанову Ради Міністрів СРСР «Про

стимулювання поставок м'ясопродуктів у загальносоюзний фонд»⁴⁷, прийняв рішення, за яким господарство у разі перевиконання ним у IV кварталі планового завдання могло претендувати на виділення йому додаткової транспортної одиниці. Однак преміальний фонд виявився недостатнім, і багатьох селян та керівників господарств вкотре було ошукано — вони не одержали обіцяного.

Настав 1991 рік — останній рік існування СРСР. Внаслідок причин, про які вже йшлося вище, кризові явища у суспільстві в цілому і, зокрема, у продовольчій сфері поглиблювалися. І хоч приймалися все нові й нові документи, що, здавалось, були покликані сприяти розв'язанню проблем (серед них Указ Президента СРСР про невідкладні заходи щодо поліпшення продовольчого становища у 1991 р.⁴⁸, постанова Верховної Ради УРСР «Про забезпечення продовольчими товарами населення України в першому півріччі 1991 р.»⁴⁹ та ін.), змін на краще не відбулося. Рада Міністрів України, враховуючи її залежне від центральних органів управління становище, зосередилася не стільки на внутрішніх потребах, скільки на злободенних проблемах поставок основних видів продовольства загальносоюзним споживачам за угодами між республіками, а також на укладанні договорів на 1991 р.⁵⁰, оскільки невиконання відповідних планових завдань викликало величезне незадоволення «центру» з наступними жорсткими щодо України практичними заходами⁵¹. Республіка в 1991 р. виконувала їх краще за інші регіони, хоч також не в повному обсязі. У січні — квітні, наприклад, план міжреспубліканських поставок цукру в середньому по СРСР було виконано на 72 %, в т. ч. Україною — на 77 %, Молдовою — на 30 %, Республікою Киргизстан — на 89 % (зауважимо, що частка України в загальному обсязі зазначених поставок становила 91,6 %). При виконанні плану поставок кондитерських виробів на 76 % у цілому по СРСР Україна виконала його на 86 %, забезпечивши при цьому 60 % усього їх обсягу. Її частка в поставках маргаринової продукції склала 31,4 % при виконанні нею плану лише на 41 % (в середньому по СРСР він був виконаний на 52 %) ⁵².

Хронічне невиконання планових завдань щодо обсягів поставок продукції до загальносоюзного продовольчого фонду при незмінності політичних і економічних засад його формування зумовило дальше погіршення ситуації із забезпеченням регіонів продуктами харчування.

Однак замість кардинальних заходів знову бачимо намагання керівництва знайти вихід із становища на традиційних шляхах. Так, на засіданні президії Кабінету Міністрів СРСР, що відбулося 12 серпня 1991 р. в Москві, розглядався проект Указу Президента СРСР про нормалізацію продовольчого постачання в країні. Однак представлений документ було відхилено через наявність у ньому значної кількості невизначених місць. До того ж в окремих моментах він ігнорував справжній стан республік ⁵³.

Негативний досвід закупівельної кампанії 1991 р., коли при доброму врожаї овочів виникла надзвичайно напружена ситуація з їх заготівлями, логічно приводив до висновку: самі лише договірні зобов'язання між виробниками й торговельними організаціями без докорінної реконструкції всіх економічних стосунків, розвитку підприємництва та приватної ініціативи можуть навіть поглибити проблему, а не розв'язати її, оскільки слабо працювали канали збуту, сковувалася ініціатива посередників, дуже слабкими були намагання залучити до цієї справи городян не директивними методами, а безпосередньою заінтересованістю ⁵⁴.

Та всі нагальні потреби життя враховувалися надзвичайно слабо. Зміни в організації виробництва, зберігання, переробки, системи реалізації продукції, в тому числі міжрегіональних поставок, не відбувалися, хоч були конче необхідні й могли стати логічною ланкою змін у формі власності. Весь вузол складних проблем, що нагромадилися за

роки радянської влади, дістався в спадок суверенним державам, проголошення яких (на першому етапі в складі СРСР, а незабаром як цілком незалежних) почалося з кінця літа 1991 р. Щоб не втратити повністю свого впливу на них, зберегти їх як джерело матеріальних і продовольчих ресурсів, центральні відомства СРСР вжили ряд заходів. Зокрема, намагаючись зберегти єдиний економічний простір, що було вигідно для споживачів і не вигідно для виробників (в умовах цінового диктату), керівництво СРСР нав'язало регіонам нову управлінську структуру — Міжреспубліканський економічний комітет, який узяв на себе коло обов'язків колишніх центральних установ. За його ініціативою було прийнято документ, яким передбачалося гарантування поставок продовольства з одних республік в інші.

Звичайно, кожна суверенна держава повинна була подбати про те, щоб забезпечити населення продуктами харчування, захистити інтереси своїх виробників і країни в цілому. З цього погляду «Угода суверенних республік (держав) з продовольчого забезпечення у 1992 р.», підписана всіма республіками колишнього СРСР, крім прибалтійських, є яскравим свідченням продовження політики диктату центру, оскільки зберігає концептуальні положення економічної політики минулих років. Ця угода, передбачаючи збереження господарських зв'язків з метою взаємного постачання продовольства та сільськогосподарської сировини (навіть, зауважимо, коли вони абсолютно не вигідні), підтвердила доцільність створення міждержавного продовольчого фонду та державних резервів (додамо — для одних споживачів за рахунок інших), проведення узгодженої цінової політики (звичайно ж, при збереженні права сильного диктувати вигідні для себе ціни). Тому вона абсолютно не відповідала інтересам України. Новим, тим, що відрізняло цю угоду від практики попередніх років, було право республік самостійно визначати обсяги взаємних поставок продовольства та сільськогосподарської сировини за міждержавними угодами (замість Держплану та Держагропрому СРСР, як це було раніше) ⁵⁵.

Керівництво України провело певну роботу, спрямовану на забезпечення поставок продовольства як за старими планами, так і за двосторонніми домовленостями. Номенклатура сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, на поставки яких і уклалися такі угоди, була досить широкою: вона включала 25 назв найважливіших їх видів. При цьому найбільшим діловим партнером України була Росія. Угодою між мінторгами цих двох суверенних держав передбачалося ввезення в Україну одного виду продовольчої продукції, а вивіз із неї в Росію — семи. Фактично ж, за підсумками виконання цих угод, у I півріччі ввіз здійснювався по 5 позиціях, а вивіз — по 25. План поставок найголовніших видів продовольства за рік у повному обсязі залишився нереалізованим. Так, угоду по м'ясу та м'ясопродуктах Україна виконала на 89 % (замість 209 тис. т поставлено 186,3 тис. т), по молоку й молокопродуктах — на 74 % (595,1 тис. т замість 805,3 тис. т), по яйцях та яйцепродуктах — на 75 % (замість 425 млн шт. — 317,4 млн шт.), по цукру — на 66 % (планувалося вивезти 1817,9 тис. т, а вивезли 1204,5 тис.), по олії — на 74 % (замість 240 тис. т вивезено 177,7 тис. т). Було перевиконано на 19 % доручення по маргариновій продукції та на 18 % — по кондитерських виробках. Крім того, поза планом здійснювалися поставки борошна, круп, макаронних виробів.

Що ж до Республіки Беларусь, то вивозитися з неї в Україну мав один вид продукції, а ввозитися до неї — шість. Фактично ввозилися товари 20 найменувань, а вивозилися — 17. Позапланово Беларусі було поставлено 3 тис. т молочної та незначну кількість маргаринової продукції, кондитерських виробів і борошна. Передбачені угодами з цією республікою поставки також не було реалізовано повністю — найвищий показник їх виконання — 94 % — припадає на макаронні вироби

(4,7 тис. т). Олії в Беларусь було поставлено 83 % від належного (42,6 тис. т замість 50 тис.), цукру 65 % (62,2 тис. т), круп 26 % (4,7 тис. т замість 18 тис.). В цілому фактичні поставки основних видів продовольства загальносоюзним споживачам та за міжреспубліканськими угодами в 1991 р. становили: м'яса та м'ясопродуктів — 219,8 тис. т, молока й молокопродуктів — 1098,5 тис. т, яєць і яйцепродуктів — 516,3 млн. шт., цукру — 1832 тис. т, макаронних виробів — 23,5 тис. т, маргаринової продукції 21,1 тис. т, олії — 233,2 тис. т та ін.⁵⁶

В умовах, коли всі республіки набули статусу незалежних держав і основою їх господарського співробітництва стали міждержавні угоди, укладені між усіма країнами — членами СНД, ситуація з міждержавним постачанням продовольства через складний комплекс причин залишалася напруженою. Так, у першій половині 1992 р. виконання цих угод йшло з великими труднощами, хоча по Україні, наприклад, вивіз продовольчих товарів перевищив їх ввіз на 11 464 млн. крб. Відповідно до річних угод вивіз м'яса та м'ясопродуктів передбачався на рівні 240 тис. т, фактично у першому півріччі 1992 р. було вивезено 195 тис. т, або 44 %. Однак, якщо для Азербайджану та Росії цей рівень становив відповідно 25 і 38 %, то поставки м'яса до Вірменії перевищили за цей період рівень річної угоди на 1,6 тис. т, тобто в 1,6 раза, до Туркменії — на 206 т (13 %), Узбекистану — на 8,9 тис. т (в 4,3 раза). Яєць та яйцепродуктів для держав СНД Україна поставила 159,2 млн. шт., що становило 26 % річної угоди, в той же час до Грузії вона відправила 23,3 млн. шт. — у 6 раз більше передбачуваного. Солі було вивезено 1,9 млн. т — 43 % до угоди, олії — 63,4 тис. т (26 %). Найгірше склалися справи з поставками молока й молочних продуктів та цукру. Держави співдружності одержали з України у першому півріччі 1992 р. 49,3 тис. т молочних продуктів, що становило тільки 3 % річної угоди. Цукру було вивезено 74,5 тис. т (4,5 %) проти 1,6 млн. т річної угоди, в т. ч. до Казахстану та Вірменії — по 0,2 %, Узбекистану — 0,5 %, Беларусі — 1,2 %, Росії — 5,5 %, Грузії та Литви — по 10 %. Водночас поза урядовими угодами вивезено з України продовольчих товарів на суму 2,7 млрд. крб., в т. ч. на 1,4 млрд. крб. до Росії (горілчаних виробів, коньяків, шампанських вин, риби та рибних консервів тощо)⁵⁷.

В цілому ж протягом року рівень виконання взятих Україною зобов'язань щодо поставок в інші держави продуктів харчування залишився невисоким: цукру замість 1595 тис. т було вивезено 253,7; олії замість 288 тис. т — 93,8 тис. т; по маргариновій продукції ці показники становили відповідно 19,0 тис. і 17,6 тис. т; по кондитерських виробках — 70,5 тис. та 53,8 тис. т. Поза домовленостями в інші регіони було вивезено з України 39 тис. т борошна та 14,7 тис. т круп⁵⁸. Причина, що насамперед зумовила невиконання міждержавних поставок, полягала в скороченні виробництва всіх видів продовольчих товарів в Україні. У 1992 р., наприклад, воно порівняно з 1991 р. становило 15,6 %⁵⁹. До того ж і цінова політика продовжувала залишатися вкрай недосконалою. Це призводило до того, що Україна в умовах напруженої ситуації із забезпеченням продовольством, зокрема м'ясопродуктами, місцевого населення дотувала інші регіони. Серйозних збитків зазнала вона від продажу м'яса Росії (близько ста тисяч карбованців на кожній тонні), бо сама закуповувала його по 220 крб., а продавати мусила по 80 крб. за кілограм, оскільки дорожче його не брали⁶⁰.

Безумовно, взаємозалежність самостійних держав, що виникли в межах колишнього СРСР, продовжуватиме ще певний час зберігатись, аж поки не будуть подолані наслідки нераціональної спеціалізації та кооперування. Але необхідність економічної співпраці між державами,

що впливає з природно-кліматичних особливостей, з наявності або відсутності тих чи інших природних ресурсів,— є об'єктивною закономірністю. Суть у тому, на яких засадах це співробітництво будується. Тому, враховуючи уроки попереднього десятиліття життя цих держав у межах СРСР, як і незначний досвід їх самостійного господарювання, можна передусім зробити висновок, що система організації державного життя, зокрема, й продовольчого забезпечення людей, на примусових засадах, шляхом директивного керівництва з «центру» продемонструвала свою цілковиту збанкрутілість через абсолютну неспроможність розв'язати цю проблему.

Досвід 80-х років, на наш погляд, може бути досить корисним для розбудови незалежної України, оскільки дає багатий матеріал щодо того, як не слід діяти. Продовольча проблема в Україні внаслідок багатьох причин стала однією з найпекучіших. Вона сконцентрувала в собі цілий вузол питань: виробництво продукції, її зберігання, переробка, система реалізації. У свою чергу кожне з них охоплює складну систему взаємозв'язків між відносинами власності, принципами, на яких побудовано стосунки виробника й держави, слаборозвинутою і деформованою інфраструктурою, психологічним станом суспільства в цілому. Тому сьогодні, з одного боку, надзвичайно гостро стоїть питання нагальної необхідності проведення радикальних реформ, а з другого,— реальність є неможливість швидкого кардинального переходу до нового механізму розв'язання цієї проблеми.

Очевидно, враховуючи суперечність моменту, уряд тодішнього прем'єра Л. Д. Кучми зробив спробу (яка, власне, триває і нині) сформувати систему економічних важелів зацікавленості виробників у високоефективній праці за умови контролю та координації їхньої діяльності з боку держави⁶¹. Такий підхід не виключає певною мірою можливості відтворення жорсткої адміністративної системи формування продовольчого фонду та його розподілу, притаманної колишньому СРСР. Основним недоліком тієї системи, що призвів до її банкрутства, була політика пріоритетної уваги до якогось одного із складників тісно взаємопов'язаного комплексу — виробництва, зберігання, переробки чи реалізації продовольчої продукції. Це породило значні деформації в ньому, не дало можливості державі в цілому успішно розв'язати проблему харчування свого населення⁶². Відсутність стимулів до праці, зокрема, такого вузлового, як приватна власність на землю та засоби виробництва, а отже, й відсутність відповідальності за наслідки господарювання, виховані за десятиліття споживацької настрої у значній частині суспільства — все це було й досі залишається гальмом на шляху до нормалізації становища в агропромисловому комплексі.

Важливою проблемою є також принципове визначення методів і засад формування та розподілу продовольчого фонду. В цьому плані намітилися два підходи. Зокрема, в жовтні 1992 р. у Верховній Раді обговорювалася пропозиція уряду колишнього прем'єра В. П. Фокіна про централізований розподіл за фондами деяких груп товарів народного споживання та продовольства, яка зустріла категоричне неприйняття більшості депутатського корпусу. Уряд же Л. Д. Кучми поставив питання про держзамовлення як принцип формування продовольчого фонду. Таким чином, два уряди з протилежних позицій підійшли практично до однієї й тієї самої проблеми в її кінцевому результаті — продовольчого забезпечення: один поставив завдання розподіляти фонди, не визначивши чітко механізму їх формування; другий висунув як головну умову створення фонду продовольства, однак залишив без належної уваги другу частину цього процесу. Очевидно, що державний контроль (при наших сумних традиціях неймовірних зловживань) має поширитися й на його розподіл. Однак при цьому слід ні в якому разі не допустити перенесення в сучасність тих моментів з близького «союзного» минулого, коли «центр» вбачав у республіках, насамперед в Ук-

раїні, свого роду «продовольчі комори», дозволяв собі жорстку директивність і необгрунтованість у визначенні своїх вимог.

Тільки на основі подолання міжвідомчих бар'єрів і сприйняття всього агропромислового комплексу (в його широкому розумінні) як єдиного організму, що потребує лише чіткої координації дій кожної із складових його частин та допомоги з боку держави, але зовсім не бюрократичного втручання, можливе задоволення потреб у продовольстві споживача як внутрішнього, так і зовнішнього. Перебудувавши відносини власності, сприяючи нарощенню виробництва, враховуючи внутрішні потреби, виважено формуючи експортний продовольчий потенціал, Україна, безумовно, зможе вийти на рівень цивілізованих взаєностосунків з іншими державами й зайняти належне їй місце у співдружності народів.

* Вони є абсолютно закономірним явищем в умовах економіки, що нормально функціонує, але в умовах СРСР вони базувалися на волюнтаристських засадах і тому були нефективними (з точки зору доцільності використання тих чи інших природно-кліматичних можливостей регіонів та інтенсивності експлуатації земель).

- ¹ Правда.— 1988.— 20 апр.
- ² Там же.— 16 сент.
- ³ Там же.— 27 окт.
- ⁴ Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 1.— С. 12; Правда.— 1988.— 20 мая.
- ⁵ Рос. держ. арх. економіки (до 1992 р.— Центр. держ. арх. народного господарства СРСР), ф. 5573, оп. 1, спр. 1768, арк. 54.
- ⁶ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3859, арк. 92.
- ⁷ Див.: Правда.— 1988.— 31 окт.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Сельская жизнь.— 1988.— 17 янв.
- ¹⁰ Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 7, арк. 247.
- ¹¹ Там же, ф. 9573, оп. 1, спр. 1140, арк. 11, 33, 34.
- ¹² Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 1242, арк. 56—76; спр. 1778, арк. 80—81, 83; ф. 477, оп. 1, спр. 6916, арк. 56—57.
- ¹³ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 56, арк. 63, 65—66, 68.
- ¹⁴ Там же, спр. 755, арк. 101.
- ¹⁵ Там же, спр. 394, арк. 70—71.
- ¹⁶ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 1278, арк. 11—15.
- ¹⁷ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 7, арк. 247—250.
- ¹⁸ Там же, спр. 1920, арк. 3.
- ¹⁹ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3848, арк. 8—10.
- ²⁰ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 27, арк. 101.
- ²¹ Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 27, арк. 102—104.
- ²² Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 7, арк. 247—250.
- ²³ Там же, спр. 1920, арк. 21.
- ²⁴ Там же, ф. 477, оп. 1, спр. 6916, арк. 26.
- ²⁵ Там же, арк. 6, 9 (підрахунки автора).
- ²⁶ Там же, спр. 6965, арк. 19—20.
- ²⁷ Там же, спр. 6967, арк. 28.
- ²⁸ Там же, ф. 9573, оп. 1, спр. 1768, арк. 61—62.
- ²⁹ Там же, ф. 477, оп. 1, спр. 6916, арк. 56—57.
- ³⁰ Там же, спр. 8955, арк. 98; ф. 650, оп. 1, спр. 1929, арк. 6 (підрахунки автора).
- ³¹ Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3848, арк. 19 (підрахунки автора).
- ³² Там же, ф. 650, оп. 1, спр. 3848, арк. 20—21 (підрахунки автора).
- ³³ Там же, спр. 3859, арк. 39.
- ³⁴ Там же, арк. 40.
- ³⁵ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 7, К., 1979.— С. 251—252.
- ³⁶ Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1988.— Т. 16. Ч. 11.— С. 222; Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 1282, арк. 13.
- ³⁷ Див.: Правда.— 1988.— 2 авг.; 1989.— 17 апр.; Сельская жизнь.— 1988.— 20 окт., 11 дек.
- ³⁸ Правда.— 1988.— 1 сент.
- ³⁹ Правительственный вестник.— 1990.— № 7.— С. 4.
- ⁴⁰ Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 1.— С. 12—13.
- ⁴¹ Там же.— С. 13.
- ⁴² Правда.— 1990.— 18 марта.
- ⁴³ Рад. Україна.— 1990.— 2 берез.
- ⁴⁴ Известия.— 1990.— 3 янв.

- ⁴⁶ Рос. держ. арх. економіки, ф. 650, оп. 1, спр. 3845, арк. 9, 10, 18, 19, 21—23.
⁴⁶ Правда.— 1990.— 20 ноября.
⁴⁷ Сільські вісті.— 1990.— 21 верес.
⁴⁸ Рад. Україна.— 1991.— 12 січ.
⁴⁹ Голос України.— 1991.— 9 січ.
⁵⁰ Там же.— 7 лют.
⁵¹ Комс. знамя.— 1991.— 9 февр.
⁵² Экономика и жизнь.— 1991.— № 27.— С. 4.
⁵³ Рад. Україна.— 1991.— 14 серп.
⁵⁴ Известия.— 1991.— 29 авг.
⁵⁵ Известия.— 1991.— 16 нояб.
⁵⁶ Поточ. арх. Мінстату України. Довідка про поставки основних видів продовольства загальносоюзним споживачам і за міжреспубліканськими угодами за 1991 р.
⁵⁷ Там же. Довідка про стан виконання міжурядових угод про економічне співробітництво України з державами— членами СНД у I півріччі 1992 р.
⁵⁸ Там же. Довідка про хід поставок основних видів продовольства за міждержавними угодами у 1992 р.
⁵⁹ Там же. Довідка про соціальний і економічний розвиток України за 1992 р.
⁶⁰ Голос України.— 1992.— 24 жовт.— С. 2.
⁶¹ Про це свідчить постанова Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення та механізм ціноутворення в сільськогосподарському виробництві» (Голос України.— 1992.— 26 груд.— С. 8), а також план дій Уряду України по реалізації та розвитку «Основ національної економічної політики» на 1993 р. (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 13—14.— С. 2) та урядовий декрет «Про державний контракт і державне замовлення на 1993 р.» (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 20.— С. 2).
⁶² До речі, в умовах незалежної України спостерігаємо таку ж саму неувагу до комплексності та системності у розв'язанні цієї проблеми. Розпорядження Президента України «Про державну програму стабілізації та розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки України «Груд» (Урядовий кур'єр.— 1993.— № 16.— С. 2) знову залишає поза увагою необхідність зберігання і переробки продукції, чіткої координації між усіма складовими АПК.

В. Д. Яремчук (Київ), В. Б. Безверхий (Київ)

Татари в Україні (історико-політологічний аспект)

Татари — так називали європейські джерела монголо-татарські війська, які у XIII ст. завоювали Східну Європу. Починаючи з 1237 р., вони вдерлися в землі руських князівств, захоплюють Причорномор'є. У 1241 р. трьома потоками татари вступили в Польщу, Чехію та Угорщину. Проте наступного року вони повернули на схід і заснували в пониззі Волги свою державу — Золоту Орду, під владу якої потрапили народи Русі.

Древньоукраїнська земля на довгі роки втратила свою політичну незалежність, різко знизився поступальний розвиток цивілізації, посилився економічний та культурний занепад. Така ситуація тривала до середини XV ст., до часу розпаду Золотої Орди. Відтоді, власне, українські землі перетворилися на постійний полігон претендентів на ці території в особі Литви, Польщі, Росії, Туреччини. Неоднозначні, напружені відносини склалися і між Кримським ханством, яке, відокремившись від Золотої Орди, утворилося в 1449 р. на території Криму та Північного Причорномор'я. У васальній залежності від нього знаходились менші орди (Буджацька, Єдисанська, Єдикульська, Ногайська), які кочували по безмежних просторах від Дунаю до Кубані.

Ханство являло собою напівпатріархальну-напівфеодальну державу, на чолі якої стояв хан з династії Гіреїв. Більшість населення її складали племена кочівників, які під впливом монголо-татарського елемента на протязі XIII—XV століть ініціювали нову спільноту — кримські татари. Були також і численні представники інших народів — греки, караїми, вірмени, євреї, турки, живий слов'янський ясир.

Татари традиційно займалися кочівництвом, торгівлею. Прибутковим ремеслом у них були постійні напади на слов'янські, в основному українські, землі за здобиччю і особливо за бранцями.

Впродовж багатьох століть взаємини сусідніх народів — південних кочівників та українців мали складний характер. Вони часто воювали між собою, але, виходячи з геополітичних та воєнних міркувань, неодноразово об'єднували свої сили проти спільних суперників — Польщі, Туреччини, Московської держави. Союз Кримського ханства з українськими козаками особливо проявився під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., і після приєднання України до Росії були неодноразові спроби українських гетьманів XVII—XVIII століть (І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик) до спільних дій з татарами. Водночас в регіоні набирає силу процес переходу від постійних воєн і конфліктів до взаємовигідних торговельних і господарських стосунків.

Нагадаємо, що досить плідним був період XV ст., коли українські землі перебували у складі Литовської держави. На деякий час саме через Україну і Крим проходив головний транзитний шлях з Європи на Близький Схід. Декілька торговельних рукавів надійно зв'язали Крим з Києвом, Черкасами, Путивлем, Львовом, Кам'янцем. А далі товари через Люблін та Краків, Москву йшов до Західної Європи, Скандинавії.

Відоме листування запорізьких козаків з Кримським ханом у 1681 році, яке викликало обурення царя з приводу того, що козакам було дозволено вільно ходити на Низ, у Крим за сіллю, рибою та звіром¹. Відповідно татари отримували пільги на українських землях. Як повідомляв у 70-х рр. XVIII ст. академік Гільденштедт — «запорожці за певний податок, який обрали вівцями, дозволяли Кримським татарам переходити через Кальміус з худобою, котру вони і пасли літом на цілому просторі до Самбека, звідки вони восени поверталися на Крим»².

В другій половині XVIII ст., коли ще в Причорномор'ї не встановились нормальні мирні стосунки, помітним стає нове проникнення татар на українські землі. Кримських купців традиційно можна було побачити на найбільших ярмарках України — в Києві, Ніжині, Харкові, Сумах тощо. Татарське населення поступово пускає тут коріння, до речі, в глибині континенту було набагато спокійніше і безпечніше, ніж у південному регіоні, де часто точились російсько-турецькі війни.

В останній чверті XVIII ст. Росія утвердилась на північних берегах Чорного моря. У 1783 р. Крим був приєднаний до Російської імперії, землі ханства увійшли спочатку до складу Таврійської області, а з 1802 р. — Таврійської губернії. З моменту просування російських військ тут невпинно проходили процеси по зменшенню і взагалі знищенню місцевого населення. Спочатку це торкнулося ногайських орд, які першими перейшли під високу руку російського царя. Їх переселяють на Кубань, Приазов'я. А в середині XIX ст. вони опиняються в такому скрутному становищі, що вимушені здебільше емігрувати в Туреччину³. Як писав очевидець тієї смутної пори — «...а татари йдуть і йдуть, цілують землю, плачуть, але все-таки йдуть»,⁴ емігруючи до чужих країв.

Тактика царського двору щодо колонізації краю виходила, зокрема, з таких програм, які відбилися в записках російського дипломата Бакуніна — «Рассуждения Российского патриота о бывших с татарами делах и войнах и способах служащих к прекращению оных навсегда» (1777 р.), в яких пропонувалося: заселити кримські землі українцями, а на їх обжиті місця поселити росіян з центральних районів Росії. Це, на думку автора, з одного боку ослабило б волелюбну, непокірну Україну, а з другого — вигнало б з Криму татар.

Якщо до приєднання Криму населення його нараховувало до 300 тис. чол., де татари (степові, гірські, приморські) склали абсолютну

більшість⁶, то під час російсько-турецьких воєн, наступного «мирного освоєння» краю кількість корінного татарського населення катастрофічно зменшилася. Історичні джерела стверджують, що за перші двадцять років (1774—1796 рр.) присутності російських військ в Криму, починаючи навіть ще до його офіційного приєднання, татари залишили на півострові 687 сіл, з них 315 зовсім обезлюдніли⁷. До 1790 р. корінне населення складало лише 140 тис. чол.⁸

Багато татарських селян, які втратили свою землю, насильно виселено на північ у внутрішні губернії імперії, а щоб вони не повернулися на батьківщину, кримські кордони пильно охоронялися⁹. Це підтверджують офіційні матеріали 1827 р., в яких згадується чимало татар у стані державних селян, які проживали, зокрема, в Катеринославській та Харківській губерніях¹⁰.

Цікаві свідчення подає нам дослідник П. Кеппен, який особисто брав участь у різних переписах, ревізіях в минулому сторіччі в Росії. Так от, роблячи перевірку 8-ї ревізії державного майна в Таврійській губернії (1837 р.), він виявив нестачу... 69 селищ, в яких мешкало до цього 2 тис. татар чоловічої статі¹¹. Це підтверджує лише одне — швидке мігрування татар з півострова.

Витіснення мусульман тривало до кінця XIX ст. і всіляко заохочувалося царським урядом, що призвело до обезлюднення в Криму цілих районів. В перші роки така політика навіть поставила окупаційну армію у скрутне становище — солдатів нічим та і нікому було харчувати! Це змусило уряд активізувати свої дії щодо масового переселення сюди в першу чергу росіян, емігрантів з Європи. Коли ж ці проекти закінчилися повним фіаско, самодержавство вимушене було дати згоду на переселення туди безпосередніх сусідів степовиків-українців¹².

Проте через деякий час чисельність татарського населення дещо відновилося. За даними 1879 р., а це майже за двадцять років перед першим Всеагальним переписом населення Російської імперії, всього татар в Криму та причорноморських степах (в т. ч. ногаїв) нараховувалося 276 тис. чол.¹³. Відносно Криму однозначно вказувалося, що ще в другій половині XIX ст. саме кримські татари перевершують за чисельністю всі інші народи разом узяті і складають основне населення півострова. Але це ні якою мірою не заважало властям ставитися до татарського населення імперії вкрай зневажливо і надалі.

Як унаочнення цього — лише декілька уривків з книжки «Народы России. Крымские татары», яку видруковано товариством «Общественная польза» в Петербурзі 1879 р. Без зайвих аргументів це автохтонне населення переносилося в ранг неповноцінної нації, яку наділяли такими рисами, як: «лукавство, скритність, лень, безпечність, робость и хвастливость», що вже само по собі, на думку авторів, призвело до жалюгідного становища мусульманських жителів цієї «Російської Італії». Автори книги пояснювали читачам, що ж стимулювало кримських татар до добросусідських відносин з росіянами-переселенцями і спричинювало їх зближення. Це, виявляється, викликано швидше «неискренностью и страхом, объясняемым сознанием нашей силы и невольным к ней уважением»¹⁴.

Відмічаючи про постійні «самовиселення» татар в Туреччину і внаслідок цього зменшення в Криму робочих рук, дається «достойний» тих часів висновок, що досвід перших поселень росіян говорить не інакше, як про «благотворность будущей русской колонизации для крымского татарского населения»¹⁵. Про цю «благотворность» доводила ще в 1783 р. в своєму Маніфесті Катерина II, проголошуючи татарському народу обіцянку за себе і своїх спадкоємців «... содержат их наравне с природными нашими подданными и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно»¹⁶. Але в наступ-

ному, як бачимо, відношення царату до татарської культури, релігії, соціального життя та побуту можна назвати лише як дикунським, націленим на їх винищення. Гинули татарські храми, різко скорочувалась кількість національних шкіл, вводився нагляд за духовним життям кримських татар, переслідувалися священнослужителі. Нарешті, в 1833 р. за розпорядженням таврійського губернатора як «шкідливі» для населення були відібрані у мусульманського духовенства та простих людей тисячі старовинних рукописів та книг і спалені.

Подальший економічний розвиток Таврійської губернії, прокладання залізниць спричинили масове переселення сюди сотні тисяч людей. Це призвело до того, що поступово татарське населення півдня Росії, а потім і самого Криму, перетворилося на звичайну національну меншину з усіма негативними наслідками.

За офіційними даними, в 9 українських губерніях проживало 227 тис. татар, головну масу яких склали кримські татари у Таврійській губернії — 196,8 тис. чол.¹⁷

Щоб конкретніше уявити, де жили і чим займалися татари на території України, доцільно вивчити найбільш характерні матеріали, зокрема Київської губернії, де проживало 1 954 осіб обох статей та членів їх сімей, які істотно різнилися між собою і по кількості, і по соціальному статусу.

Отже, у Київській губернії серед міських жителів (1442 особи) за фахом татари розподілялися таким чином: 910 — військовослужбовців, 167 — у всіх видах торгівлі, 53 — переробка сільськогосподарської продукції, 36 — прислуга та поденники, 21 — полювання та рибальство, 24 — доходи з капіталів та нерухомості, 10 — позбавлення волі, 6 — робітники, 2 — праця у сільському господарстві, 2 — в адміністративному апараті, 2 — богослужіння та праця в церкві, 2 — мистецтво і наука, 2 — трактири і мебльовані кімнати, 1 — медичні установи¹⁸. У сільській місцевості, крім лівової частки військовослужбовців, заняття татарського населення в основному мало комерційний характер.

Якщо в материкових губерніях України становище татар було таким, що їм необхідно було напружувати свої сили, спільно вести нелегку боротьбу за місце під сонцем, відстоюючи свої соціально-економічні права, то становище в Таврійській губернії, особливо в Криму, було ще гіршим. Тут саме завершувався планомірний процес перетворення корінного кримськотатарського населення в одну з другорядних національних меншин, продовжувалися дії, спрямовані на політичне і економічне витіснення їх з активного суспільного життя.

За даними перепису 1897 р. в Таврійській губернії проживало 196,8 тис. татар (13,6% від усього населення), українців — 611,1 тис. чол. (42,2% —), росіян — 404,5 тис. чол. (27,9%)¹⁹. Виходячи з політичних міркувань, націлених на переважаючу кількість саме російськомовного населення в регіоні, вільно оперуючи статистичними матеріалами (до речі, перепис 1897 р., незважаючи на свою цінність, був проведений досить недбало, про що повідомляли очевидці), по відношенню до татар закріпилася думка як до досить невеликого прошарку населення. Хоча в п'яти півострівних повітах, власне Крим, сільське татарське населення було переважаючим і доходило за своєю чисельністю навіть до 71 відсотка усїєї людності.

За матеріалами 1915 р. прошарок татарського населення (міське і сільське) по повітах Криму коливався від 23,5 до 58,7 відсотків²⁰, інколи переважаючи росіян, які на кінець XIX ст. остаточно стали найбільшою національною групою на території півострова. Нагадаємо, що після росіян та татар, українська спільнота за кількістю займала третю сходинку.

В період лютневої та жовтневої революції 1917 р. татарське населення також брало активну участь в політичних подіях. В татарському середовищі, це торкається в першу чергу Криму, виявився весь

спектр політичного руху від крайнього лівого, соціалістичного, до монархічного. Поряд з важливими питаннями політичного і соціально-економічного характеру татарські лідери переслідували основну мету — розв'язання національного питання для свого народу.

Зростання політичної активності кримських татар починається з кінця XIX ст. Воно пов'язане з татарським національним відродженням 80-х рр. XIX ст., на чолі якого стояв Ізмаїл Бей Гаспиралі (1851—1914 рр.). Це був суспільний рух татарської та турецької спільноти Криму за модифікацією мусульманського суспільства, реформу освіти тощо.

Особлива роль належала мусульманському духовенству, яке виступало в ролі головного провідника ідеї панісламізму. Першого організаційного оформлення ця теорія набула після проголошення «Маніфесту 17 жовтня 1905 р.», коли був зібраний I-й Всеросійський з'їзд мусульманських народів, на якому була створена перша загальноросійська партія мусульман — «Іттіфак». Знаменно, що на чолі неї став відомий кримськотатарський громадський і політичний діяч Ісмаїл Гаспринський.

Початок першої світової війни пов'язаний в історії кримських татар з хвилею репресій з боку уряду. Тотальна підозра у зраді, шпигуноманія, звинувачення у непатріотичності — ось чим відплатив татарам царський уряд за їх традиційну лояльність до влади. Дедалі більше татарської інтелігенції звертає свої погляди до Туреччини. Відносно цих подій уповноважений кримських дворян Чернов у листі до генерального прокурора писав про «готовність татар до зради російському престолу»²¹. Тому тут на противагу татарським рухам з допомогою властей помітно активізували дії місцеві філії чорносотенських організацій «Союза русского народа», «Союза Михаила Архангела» та інш.²²

25 березня 1917 р. в Сімферополі відбулися організаційні збори Курултайю, які обрали Мусульманський Виконавчий Комітет у складі 50 чоловік. Мусвиконком був визнаний Тимчасовим урядом як єдиний законний орган, який представляє усіх кримських татар.

У національній сфері Мусульманський Виконавчий Комітет заявив, що буде добиватися через Установчі Збори встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки, а також висловився за першочергові кроки у розв'язанні національного питання в Криму: «Татарський народ вимагає для себе культурно-національної автономії, котра одна може забезпечити вільний розвиток національної самосвідомості».²³

У липні 1917 р. в Криму була утворена найвпливовіша серед татарського населення національна партія «Міллі-фірка» з представників буржуазії, інтелігенції, духовенства, яка довгий час, навіть після її розпуску у радянський час, очолювала демократичний, державотворчий рух татарського народу.

Жовтневий переворот у Петрограді отримав негативну оцінку з боку татарських властей. Мусвиконком заявив, що криваві події, які мали місце в Петрограді, «паралізувавши силу існуючої влади, відкривають шлях для анархії і громадянської війни, розмір і гибельні наслідки якої тепер важко уявити».²⁴

В грудні 1917 р. за участю «Міллі-фірки» почав роботу Курултай (Татарські Кримські Установчі Збори), де було сформовано національний татарський уряд — Директорію, політика якого поряд з існуючими на півострові радами спрямовувалася на підтримку буржуазних сил у Росії, а також Центральної Ради. Була вироблена Конституція Криму, проголошено Курултай Парламентом з однорічним терміном²⁵. Почалося формування власних татарських збройних сил.

Вище згадана Конституція проголошувала рівні права всіх жителів Криму незалежно від їх національності. Уряд зазначав: «на основі

ідей братства, почуття єдиної Батьківщини... діяти в ім'я воз'єднання з загальнодемократичним світом, в ім'я спасіння від пазурів кривавої революції, яка зруйнувала пам'ятники, культові споруди, спалила дощенту палаци, ростоптала щедрий і прекрасний Кримський півострів»²⁶.

Але в той час власного державотворення в Криму не відбулося. Крім невеликого проміжку часу існування своїх владних, але недієздатних структур, всі державотворчі процеси кримських татар не знайшли свого логічного завершення. Півострів у 1918—1920 рр. опинився в центрі класових битв. І при владі «червоних» чи «білих», іноземних інтервентів татарам не надавалося можливості щодо створення своєї незалежної держави.

До речі, в лютому 1918 р. на час, коли в Криму встановилася радянська влада і національні органи влади кримських татар були розігнані, на всеросійському мусульманському військовому з'їзді в Казані обговорювалося питання про створення федеративної тюрксько-татарської республіки з п'яти мусульманських областей — Криму, Кавказу, Туркестану, Киргизії, Урало-Поволжя. Це об'єднання російських мусульман немов би мало відкрити шлях до об'єднання мусульман усього світу²⁷.

За доби перебування в Криму Добровольчої армії настав час повної руйнації всіляких ілюзій татарської державності чи автономії. Татарський парламент після багатьох утисків, трусів, арештів деяких його членів в серпні 1919 р. був ліквідований.

У роки післявоєнного соціалістичного будівництва, особливо у двадцяті, радянська влада зважувала на існуючий в регіоні мусульманський фактор, на кримських татар, які за своєю кількістю, історичними правами як корінне населення викликали досить велике занепокоєння. Адже ще живі були у пам'яті намагання кримських татар до створення в Криму мусульманської незалежної держави, антирадянські виступи. Тому в багатьох їх діях і надалі вбачали підступні прояви буржуазного націоналізму, сепаратизму, антирадянщини.

18 жовтня 1921 р. В. Ленін підписав Декрет про утворення Кримської АСРР у складі Російської Федерації. Цікаво, що кримські татари—єдиний малий народ минулої Російської імперії, котрому автономія була надана за ініціативою більшовицького прем'єра. Як зазначає А. Авторханов, ключову роль тут зіграла позиція його молодшого брата Дмитра Ульянова, який на той час працював у керівництві Кримського обкому партії²⁸.

За станом на 1920 р. в Криму проживало 186,6 тис. татар (дещо менше від їх кількості на 1897 р.)—це становило частку у 26 відсотків від усього населення, в тому числі серед міського — 11,6 %²⁹. Тобто давалися ознаки тяжкі роки відбудови господарства, посуха і голод, перегини класової і економічної політики, які призводили до погіршення життєвого рівня населення, зменшення його кількості.

Тисячі селян-татар так і не дочекались від «народної» влади землі. Натомість були організовані радгоспи, і степові татари назавжди втратили віковічні традиції життя та праці. Результатом кавалерійської атаки на аграрний сектор було те, що весною 1921 р. Кримрадгоспу належало 25 відсотків усїєї орної землі та біля 45 відсотків садів і виноградників. Останні швидко прийшли в запустіння через відсутність належного догляду. Сотні наспіх сформованих комун та радгоспів припинили існування. Схаменувшись, влада почала проводити аграрну реформу, що орієнтувалася не тільки на залучення на бік радянської влади кримських татар, але й мала викликати симпатії до неї з боку татарської діаспори. Так під час Установчого з'їзду Рад були внесені доповнення у земельний Кодекс, згідно з яким крім безземельних та малоземельних селян право на першочергове отримання земельного наділу одержали татари-емігранти, які були виселені з Криму за царських часів.

З великою недовірою зустріло татарське населення й суцільну колективізацію. Темпи їх кількісного зростання в радгоспах були незначними: в 1931 р. частка кримських татар складала в радгоспах 8,4 відсотки, в 1932 р. — 10,5. Для порівняння — кількість українців за цей же час зросла з 28,5 до 51,8 відсотків³⁰.

Поштовх до розвитку татарського народу дала відома політика «коренізації» 20-х рр. За цей досить невеликий проміжок часу були зроблені значні кроки у галузі його духовного відродження, почалося активне національно-культурне будівництво. Виходячи з політичної доктрини, радянська влада розпочала процес по вихованню національних кадрів і висуненню їх на керівні державні, господарські і партійні посади. Найбільш помітними були успіхи у галузі національно-культурного будівництва. Так, за даними 1927 р. татарські діти забезпечувалися навчанням рідною мовою на 90,6 відсотків, на змішаних мовах — 7,4, російською — 1,9. Ці якісні показники дуже високі і поступаються російським учням лише на декілька відсотків³¹. У 1926 р. татарські діти складали 32,7 відсотків загальної кількості учнів республіки, 47,0 — російські, 8,0 — німецькі, 0,49 — українські³². До кінця 30-х рр. у Криму діяло 427 татарських шкіл — а це третина від загальної їх кількості³³.

Але не будемо відриватися від реалій 20—30-х рр., ховатися за пишні офіційні репортажі про успіхи. Тим паче, що гучні звіти про перемогу культурної революції, «коренізації», на перевірку виявились у великій мірі перебільшеними. Це торкалося культурно-освітньої галузі, а також і підготовки кадрів. Тому не дивно, що секретар Судакського райкому партії в середині 30-х рр. нараховував серед свого сільського партійного і державного активу 50 відсотків неписьменних³⁴.

Зауважимо, що в цілому представники кримськотатарського народу не мали вирішального впливу в апараті управління. Так, у 1927 р. в складі республіканського ЦВК кримські татари та росіяни були представлені рівними частинами — по 34,7 відсотків (євреї — 8, українці — 6,7). Проте, вже в 1935 р. питома вага кількості кримських татар в керівництві наркоматів зменшилася до 24,7 відсотків, в апараті радгоспів та колгоспів — 21,5. В 1939 р. представництво татар у керівних органах республіки знизилося до 15,2 відсотків (росіяни — 47,6)³⁵.

Отже, процес «татаризації» проходив з відповідним російським акцентом. Наприклад, у 1920 р. на сцені Севастопольського театру виступали 6 труп, в тому числі одна татарська. Через двадцять років серед 8 театрів республіки був 1 татарський та 5 російських. У 1937 р. з 65 видань періодичної літератури у Криму видавалося лише 10 газет та 2 журнали кримськотатарською мовою³⁶.

Відомо, що характерною ознакою тоталітарної системи є руйнування репресивним режимом підвалин традиційного буття — релігійний та національний світогляди, які, як писав німецький філософ Е. Фромм, «рятують людину, якщо зв'язують її з іншими людьми, від найстрашнішого — ізоляції»³⁷. Саме в боротьбі проти національного сталінізму став дзеркальним відображенням нацизму. Ворогом народу був оголошений вже не конкретний клас чи соціальний прошарок, а сам народ. Система досягла свого апогею.

Така доля спіткала і кримських татар. Їх звинувачували у зраді радянському народу, і, як писав Берія в доповідній записці Сталіну — «виходячи із небажаності проживання кримських татар по прикордонній смузі Радянського Союзу»³⁸ 11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову № 5859 про виселення кримських татар спочатку до Узбецької РСР. До цієї республіки було переселено 35 275 сімей кримських татар (усього — 151 604 чол.)³⁹. Більшість «зрадників батьківщини» становили жінки і діти.

Депортовані були не тільки несправедливо звинувачені владою, але й пограбовані нею. А на місцях нового поселення не вистачало житла, продуктів харчування. Та ще страшнішими були моральні збитки. Сотні сімей були розкидані по різних підприємствах і на довгі роки втратили зв'язок з рідними. 20 червня 1944 р. РНК СРСР видав розпорядження № 13287, за яким діти спецпоселенців не мали права вивчати шкільні предмети рідною мовою.

21 травня 1944 р. ДКО прийняв постанову № 5937 про додаткове переселення кримських татар на територію Марійської АРСР та в ряд областей РРФСР. Всього до розряду спецпоселенців віднесли понад 188 000 кримських татар⁴⁰. Згідно «Інструкції для комендантів спецкомендатур МВС по роботі серед виселенців-спецпоселенців» кримські татари вважались виселенцями і згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. «а). переведені на спецпоселення довічно, без права повернення їх на попередні міся проживання; б). за самовільний виїзд (втечу) із місць обов'язкового поселення цих виселенців чекала міра покарання... 20 років каторжних робіт»⁴¹.

Перебуваючи на спецпоселенні, кримські татари продовжували сумлінно працювати, не виявляючи схильності до протестів, виявляючи свою традиційну лояльність до режиму. Ілюстрацією до того театру абсурду, яким була радянська імперська система, є те, що депортовані зберігали своє членство в ВКП(б) та ВЛКСМ, відповідно 742 та 1225 чол.²⁴.

Після жорстокої висилки з Криму в травні—червні 1944 р. понад 270 000 представників корінних національностей (з них 188 000 кримських татар) тоталітарна система зробила все, щоб витравити і історичну пам'ять про ці народи. Буквально тисячами були змінені назви населених пунктів, в основному з татарської та турецької мов на російську, абсолютно не пов'язані ні історично, ні географічно з цим регіоном.

Виселення татар з Криму призвело до тривалої економічної кризи. Відновити регіональний господарський комплекс вдалося лише у 50-х рр. Ще під час війни сюди ешелонами завезли тисячі сімей з Росії та України. Але більшість з них не змогли пристосуватися до місцевих умов і повтікали назад. Були зафіксовані і такі пропозиції переселенців до властей: «Хоча би виписали на колгосп по одному татарину, щоб він сам розповів, що де садить і звідки воду брати»⁴³.

Після смерті Сталіна режим дещо послабився. Відповідно Указу Президії Верховної Ради від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків—громадян СРСР; курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни», кримські татари були зняті з обліку спецпоселень. Але фактично цей указ мало змінив реальне становище. Його текст носив відкрито цинічний характер, у ньому зазначалося, що «обмеження в правовому становищі кримських татар... в подальшому не викликається необхідністю». При цьому особливим пунктом наголошувалось, що «зняття обмежень по спецпоселенню... не несе за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатись в місця, звідки були виселені»⁴⁴. Для більшої впевненості з переселенців бралися підписки про те, що вони не мають претензій щодо відібраного у них майна і що не збираються повертатись на історичну батьківщину.

Наступним етапом у вирішенні долі кримськотатарського народу стали Указ та Постанова Президії Верховної Ради СРСР, видані у вересні 1967 р., які офіційно визнали безпідставними звинувачення на адресу кримських татар. Але фактично лише одиниці тих, хто встиг за кілька перших тижнів переїхати та оформити прописку, дістали можливість оселитися в Криму. Над проблемою переселення кримських татар знову опустилася завіса мовчання. Формально вони мали

право повернутись на півострів, але дістати прописку можна було лише при наявності постійної роботи, чого без жодної прописки марно було сподіватися.

За першим повоєнним Всесоюзним переписом населення, що провадився в 1959 р., у Криму було зафіксовано лише 1,8 тис. кримських татар (0,1 відсотка усіх жителів), які, порівнюючи з попереднім переписом 1939 р., з другого місця по чисельності відступили на восьме, перетворившись у невеличку національну меншину. Про кримських татар в офіційній та періодичній літературі по суті ніхто не згадував.

За останнє десятиріччя кількість татарського народу на терені України значно збільшилась. Але перед тим, як давати аналіз цьому явищу, підкреслимо, що, як уже неодноразово нагадували науковці, його офіційна статистична база дуже слабка.

В 1989 р. на Україні проживало 86,8 тис. татар (ріст майже 20 відсотків за останні 19 років) та 46,8 тис. кримських татар (ріст за той же термін в 13,2 рази!)⁴⁵. Але і надалі вони склали частку від усього населення республіки 0,2 відсотки. Татари традиційно проживали у Лівобережжі, зокрема, найбільші їх громади були у Донецькій області—29,3 відсотки від загальної кількості татар в республіці, Луганській—13,7, Кримській—12,4. Їх наявність спостерігається у 16 областях України. Татари кримські розмістилися наступним чином: в Криму—82 відсотки їх кількості, Херсонській області—12,2, Запорізькій—3,3⁴⁶. В 1989 р. лише 46,7 відсотків татарського етносу визнавало рідну мову—татарську, 51,7—російську та 1,3—українську. Докорінно інакшою була ситуація серед кримських татар. За десять років (1979—1989 рр.) доля визнання кримськотатарської мови як рідної піднялася до 92,6 відсотків, в той же час показник визнання як рідної мов російської та української скоротився у 4—6 рази⁴⁷. На це були свої причини, які пов'язані з початком масового повернення кримських татар на свою історичну батьківщину, їх сучасного бурхливого морально-психологічного відродження. В цьому є також досить серйозна проблема, адже це «нове переселення народів» через різні обставини набуло хаотичного характеру, слабо керованого, що супроводжувалося кризовими явищами.

Якщо в основному ореалі—Криму—в 1989 р. кримських татар було 38,3 тис. чол., що складало 1,2 відсотки населення півострова (лише за один рік їх переселилося туди 25 тис. чол.⁴⁸), то пройшло декілька років і на середину 1993 р. їх чисельність обраховують в 250 тис. чол. Передбачається, що до кінця 90-х рр. вони складатимуть 10—12 відсотків населення Республіки Крим.

Нагадаємо, що рух кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину набув масового та політизованого характеру лише в останні роки. На чолі його став політв'язень з більш як двадцятирічним стажем Мустафа Джемілев. 1987 р. рух розгорнув активну кампанію з метою добитися відновлення історичної справедливості. Її кульмінацією стала демонстрація, проведена на Червоній Площі в Москві. Влада вимушена була відповідним чином відреагувати.

В органах масової інформації з'явилося спеціальне повідомлення ТАРС. В ньому інформувалося про останні події, а також про звернення до Президії Верховної Ради СРСР ряду представників інтелігенції з проханням відновити права кримських татар. Далі переспівувалась стара пісня про «зрадників-націоналістів», що співробітничали з окупантами, які були винні у винищенні 86 тис. мирних жителів та 42 тис. військовополонених, у вигнанні 85 тис. громадян на роботи у Німеччину тощо. Для більшої правдоподібності знову згадувався міфічний Кримський національний уряд та інше. Для створення іміджу справедливості і заспокоєння громадськості був використаний пасаж про те, що «у всякому випадку акт поголовного виселення кримськотатарського населення не є справедливим, тим більше що тисячі кримських

татар активно брали участь в бойових діях проти фашистських загарбників». В повідомленні інформувалось про створення спеціальної комісії для розгляду цього питання⁴⁹.

Через декілька місяців були опубліковані підсумки її роботи, де йшлося про те, що комісія заслухала інформацію керівників Росії, України, Узбекистану про умови життя і праці кримських татар. Було запропоновано «покращити соціально-побутові умови татар, а також надати допомогу в розвитку національної мови та культури» в місцях їх проживання. Одночасно вказувалося на необхідність вжиття «рішучих заходів по припиненню діяльності проєкстремістськи настроєних осіб з числа кримських татар»⁵⁰. Розгортання процесів демократизації змусило владу переглянути своє ставлення до кримських татар. В листопаді 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Постанову «Про підсумки роботи Комісії Верховної Ради СРСР по проблемах кримськотатарського народу». Тоді ж була прийнята Декларація «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильного переселення, і забезпечення їх прав».

Якщо з початку руху за відновлення історичної правди кримські татари апелювали в основному до Верховної Ради СРСР, то з розвалом Союзу Україна фактично залишилась наодинці перед вирішенням цієї проблеми, яка набула міжнародного характеру.

Сьогодні проблема татарського, в першу чергу кримськотатарського народу в Україні стоїть неабияк гостро. Спроба замовчувати або уникати її вирішення може призвести до трагічних наслідків. Адже з долею Криму багато в чому пов'язане майбутнє України як незалежної держави, мільйонів її громадян. Тим більше, що за своїми масштабами, силами, які в неї втягнуті, вона може призвести до соціального та національного вибуху. Підливають масла у вогонь і невиважені, демагогічні заяви певних політичних структур Росії, які, порушуючи всі міжнародні правові норми, неодноразово піднімали питання про зміну статусу півострова чи принаймні міста Севастополя, не враховуючи при цьому навіть у найменшій мірі інтереси автохтонного кримськотатарського народу.

Не дає спокою ця проблема і шовіністичним силам, котрі не проти відновити «єдину і неподільну» в старих кордонах, а всім іновірцям «показати», хто вони є насправді. Навіть високоповажний автор «Архіпелагу ГУЛАГу» дозволив собі висловитися, що «татарське іго над Росією назавжди послаблює наші можливі вини перед осколками Орди»⁵¹. Написано це було в 1974 році.

У великій мірі інспірований зовнішніми силами пройшов в Криму 20 січня 1991 р. референдум по «відтворенню» державної автономії Криму. Цей політичний акт, за яким було утворено Республіку Крим, мав інші наміри. Зокрема, не відбулося відновлення саме тієї автономії, яка існувала до відомого указу від 30 липня 1945 р., не було повернуто кримськотатарської державної символіки КАРСР, не поновлена кримськотатарська мова як державна, тощо.

Відомо, що по переселенню кримських татар з місць депортування підписана вже не одна міжнародна угода. Проте основний тягар і надалі щодо вирішення цієї проблеми несе Україна. Складна і трагічна доля розкидала кримських татар по багатьох країнах СНД—Росії, Узбекистані, Казахстані, Таджикистані, Киргизії⁵². Понад 70 відсотків з них до цього проживало у містах, що вимагає додаткових витрат на їх соціальну адаптацію в Криму. Цікаво, що кримськотатарська нація наймолодша на півострові. Середній вік її представників—28,5 років, тоді як українців—37,4 роки, росіян—33,9 років, євреїв—50,6 років⁵³.

Гострою проблемою залишається дефіцит фінансових та матеріально-технічних ресурсів, необхідних для того, щоб підготувати належні умови для прийняття зазначеної групи населення, її соціальної реабілітації в складній політичній та міжетнічній ситуації, що склалася в

Криму, до того ж на фоні загальноукраїнської економічної кризи. У 1991 р. заплановані видатки, пов'язані з поверненням кримських татар згідно з постановою Ради Міністрів СРСР (11 липня 1990 р. № 666) складала 277 млн. крб., в тому числі з союзного бюджету 227 млн. та за рахунок України — 15 млн. крб. Фактично ж були профінансовані витрати в сумі 209,4 млн. крб., з них Україною — 69,4 млн. крб., а з союзного бюджету лише 14 млн.⁵⁴ Основні витрати в 1992, 1993 рр. уже несла Україна. Як відзначали в середині 1993 р. засоби масової інформації, ті кошти, які виділила Україна на благоустрій переселенців, будівництво житла та інфраструктури на весь 1993 р. — 18 млрд. купонів із-за інфляції вже вичерпалися. А згадані допомоги по міжнародній лінії — з країн СНД, в першу чергу Росії, не надходять.

Проте деякі успіхи в житті кримськотатарської спільноти вже проглядаються. Засновано місцеву спілку письменників, починають виходити газети кримськотатарською мовою, швидкими темпами відроджується національна культура. З великим успіхом у Києві 4—9 червня 1993 р. пройшли Дні культури кримськотатарського народу.

В травні 1994 року у Києві заходами ряду академічних інститутів, державних установ України і Республіки Крим відбулася міжнародна наукова конференція «Кримські татари: історія і сучасність», присвячена сумній даті — 50-річчю депортації кримськотатарського народу. Вона стала своєрідним об'єднавчим центром фахівців-науковців, державних діячів, політиків, які намітили нові шляхи, спрямовані на пошук вирішення проблеми по відновленню історичної правди, прав кримськотатарського народу.

У наш час дійсно міжетнічна ситуація в Республіці Крим як складової частини України залишається складною. Ще не розроблена правова база, яка б захищала інтереси кримських татар, існують непорозуміння з цієї проблеми між ВР України та ВР Республіки Крим, ще й досі юридично не визнається Меджліс, як представницький орган кримських татар. І зволікання у цій справі не може бути виправданим.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 тт.— К., 1990.— Т. 2.— С. 444.

² Січинський В. Чужинці про Україну, 2-е вид.— Прага, 1942.— С. 153.

³ Енциклопедія Українознавства.— Париж—Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3137.

⁴ Бочагов А. К. Милли Фирка: Национальная контрреволюция в Крыму. Очерк.— Симферополь, 1930.— С. 15.

⁵ Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах.— Женева, 1946.— С. 14.

⁶ Крим.— 1927.— № 2.— С. 170; Там же.— С. 105.

⁷ Бочагов А. К. Указ. соч.— С. 15.

⁸ Вологдин Б. П. К вопросу о численности населения в Крыму до завоевания его русскими // Крым.— 1927.— № 1.— С. 106.

⁹ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Ч. 1. К истории религиозных притеснений крымских татар.— Баку, 1919.— С. 19—20.

¹⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг.— М., 1970.— С. 167.

¹¹ Кеплен П. О народных переселениях в России.— С. 74.

¹² Буткевич В. Право на Крым, хто його має: Росія? Україна? // Літ. Україна.— 1991.— 27 листоп.

¹³ Народы России. Крымские татары — Санкт-Петербург, 1879.— С. 1.

¹⁴ Там же.— С. 52.

¹⁵ Там же.— С. 22.

¹⁶ Дубровський В. Названа праця.— С. 14.

¹⁷ Шиббаев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР.— Л.: АН СССР, 1930.— С. 32—113, 98—99.

¹⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.— Т. XVI; Киевская губ., 1904.— С. 183—199.

¹⁹ Краткие общие сведения по империи: Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям.— С.-Пет., 1905. (по материалам первой Всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г.).— С. 4—5; Фортунатов К. Национальные области России.— С.-Пет., 1906.— С. 9; Шиббаев В. П. Указ. соч.— С. 98—99.

²⁰ Бочагов А. К. Указ. соч.— С. 31.

- ²¹ Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал.— 1937.— № 7.— С. 49.
- ²² Кричинский А. Указ. соч.— С. 46.
- ²³ Серед недержавних націй: Татари // Робітнича газета.— 1917.— 23 серп.
- ²⁴ Возгин В. Е. Исторические судьбы крымских татар.— М., 1992.— С. 394.
- ²⁵ В Крыму // Робітнича газета.— 1918.— 3 січ.
- ²⁶ Возгин В. Е. Указ. соч.— С. 394.
- ²⁷ Проект тюркско-татарской республики // Русские ведомости.— 1918.— 19 фев.
- ²⁸ Авторханов А. Империя Кремля.— Минск—Москва, 1991.— С. 96.
- ²⁹ Шибяев В. П. Указ. соч.— С. 98—99; Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930.— С. 45.
- ³⁰ Попова Е. Национальный пролетариат Крыма // Революция и национальности.— 1932.— № 8.— С. 86.
- ³¹ Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— С. 279.
- ³² Крымская АССР (1921—1945). Вып. 3.— Симферополь, 1990.— С. 275.
- ³³ Крымская АССР: 20-е—30-е гг. (Исторический очерк).— К., 1989.— С. 15.
- ³⁴ Закир А. О ликвидации неграмотности взрослого населения Крыма // Революция и национальности.— 1936.— № 4.— С. 64—66.
- ³⁵ Крымская АССР: 20-е—30-е гг. (Исторический очерк).— С. 5, 11.
- ³⁶ Там же.— С. 16.
- ³⁷ Фромм Э. Бегство от свободы.— М., 1989.— С. 26.
- ³⁸ В бессрочную ссылку // Московские новости.— 1990.— 14 окт.
- ³⁹ Баран В. Крым: 1944 рік // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 74.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Земсков В. Н. Спецпоселения (по документации НКВД—МВД СССР) // Социологические исследования.— 1990.— № 11.— С. 9.
- ⁴² Там же.— С. 15—16.
- ⁴³ Из истории без вины виноватых // Аргументы и факты.— 1991.— № 7.
- ⁴⁴ Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1955—1960 гг.) // Социологические исследования.— 1991.— № 1.— С. 17.
- ⁴⁵ Национальный склад населения Украины. Ч. 1. (За данными Всесоюзного перепису населения 1989 року).— К., 1991.— С. 4—5.
- ⁴⁶ Там же.— С. 22—23.
- ⁴⁷ Там же.— С. 56—63.
- ⁴⁸ Кремінь В., Маначинський О., Поповкін В., Парохонський Б. Кримськотатарська проблема і шляхи її вирішення // Розбудова держави.— 1993.— С. 51.
- ⁴⁹ Правда.— 1987.— 24 июля.
- ⁵⁰ Там же.— 16 окт.
- ⁵¹ Померанц Г. Национальная озабоченность // XX век и мир.— 1990.— № 11.— С. 35.
- ⁵² Этническая ситуация в Крыму // Керченский рабочий.— 1993.— 3 июн.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Кремінь В. Названа праця.— С. 51.

Новий погляд на проблему

А. В. Куза (Київ)

Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI — початку XII ст.

Новгороду — одному з найбільших центрів Давньоруської держави — в літературі приділяється багато уваги. Проте його яскрава історія, насичена гострими соціальними конфліктами, зберігає ще чимало загадок. Насамперед, це стосується ранніх етапів існування міста, мало висвітлених літописцями. Недостатньо вивчений також період, який передував перетворенню Новгороду на феодальну республіку. Епоха становлення новгородського вічового ладу, яка багато в чому визначила його своєрідний характер, безумовно, заслуговує спеціального дослідження.

Відповідні розділи опублікованої в 1962 р. монографії В. Л. Яніна частково заповнюють цю прогалину¹. Однак ряд істотних питань ще чекає свого розв'язання.

У давній праці центральне місце відведено аналізу причин і шляхів розвитку антикиївської боротьби новгородців в кінці XI — на початку XII ст.

Відоме повстання 1136 р., яке поклало кінець неподільному пануванню князів у Новгороді, не раз було предметом всебічного вивчення. Щоправда, розкриваючи причини цього повстання, дослідники, як правило, обмежувалися подіями княжіння Всеволода Мстиславовича. У зв'язку з цим значне поширення одержала теза про те, що в ході повстання і були сформовані основні інститути республіканської влади². Таке розуміння питання спрощує дійсний стан справ, надає подіям 1136 р. відтінку неочікуваності та винятковості.

Інша концепція викладена в книзі В. Л. Яніна. Дослідник відносить перші успіхи новгородців у боротьбі за міські вольності до кінця XI ст., у повстанні 1136 р. він бачить головний її підсумок, а остаточну кристалізацію новгородської державності відсуває набагато далі³.

Сконцентрувавши всю увагу на історії новгородських посадників, автор лише в загальних рисах торкається причин державної перебудови Новгорода. Більшого значення він надає утворенню класу місцевих бояр-землевласників⁴. Звичайно ж, економічне зміцнення та політична консолідація новгородської земельної аристократії підготували ґрунт для її безпосереднього втручання у справи управління державою⁵. Проте зосередження в Новгороді та його околицях значної кількості могутніх феодалів не стільки першопричина, скільки необхідна умова їх успішної боротьби з князівською владою. Лише зіткнення суперечливих інтересів могло розпалити гострий конфлікт між боярством і князівською владою. У свою чергу, боротьба смердів та міського плебсу проти феодалної експлуатації накладала незгладимий відбиток на результати боротьби всередині самої феодалної верхівки. Тому коріння глибоких змін у структурі Новгородського князівства першої половини XII ст. слід шукати в особливостях соціально-економічного та політичного розвитку міста і зв'язаних з ним земель у попередній період.

Побудований у дуже зручному місці — там, де перетиналося багато торговельних шляхів, багатий і упорядкований, такий, що швидко зріс на обох берегах Волхова, Новгород притягував до себе погляди великих князів. Вже з X ст. у місті княжили їх сини. Новгородський князь у той час, як повідомляють літописи, щорічно мав відсилати у Київ 2 тис. гривень, а тисячу — роздавати своїй дружині⁶.

Прийнято вважати, що система взаємовідносин Новгорода з столицею Давньоруської держави, система, встановлена за перших київських князів, нібито не зазнала серйозних змін аж до 1136 р., коли новгородський стіл обіймав не великокнязівський ставленник, а противник Мономаховичів — Святослав Ольгович⁷. Справедливість такого твердження можна перевірити, звернувшись до списку осіб, які правили Новгородом протягом століття, починаючи з кінця X ст.

До 1078 р. новгородський стіл обіймали, за рідкісним винятком, старші сини великих князів або їх посадники⁸. Цей факт наочно ілюструють горді рядки приписки до «Остромирового євангелія», що називає Новгород другою владою Руської держави⁹. З 1078 р. у місті з'явилися вже молодші члени князівської сім'ї¹⁰. Тобто, в умовах міжусобиць, що розгорілися, Новгород перестав влаштовувати київських князів як резиденція їх найближчих помічників та можливих спадкоємців¹¹. І все ж вони, як і раніше, прагнули утримати новгородські землі в своїх руках, вбачаючи у них, очевидно, важливе джерело доходів.

З 1078 р. по 1096 р. у Новгороді змінилися три князі: Святополк Ізяславич, Мстислав Володимирович і Давид Святославич¹². Всі переміщення здійснювалися з волі великого князя, і лише Давида «не влюби» новгородці й прогнали його у 1096 р., закликавши назад князювання Мстислава¹³.

Зіставляючи дані різних джерел, В. Л. Янін достовірно визначив терміни першого перебування в місті юного сина Мономаха (кінець 1088 — початок 1094 р.) і Давида (початок 1094 — 1096 р.)¹⁴. Вигнанням Давида і битвою новгородців з Олегом Святославичем на Колокші відкривається друге багаторічне князювання Мстислава у Новгороді

Тут слід підкреслити два моменти. По-перше, як невід'ємна частина великокнязівського домена, новгородські землі переходили від одного великого князя до іншого, що на свій розсуд розпоряджалися владою. По-друге, хоча система київського суверенітету над Новгородом і зберігалася, в останній чверті XI ст. вона дещо ослабла, що підтверджується діями самих новгородців, які вигнали Давида і знову запросили Мстислава.

Події 1096 р. виходять за межі звичного перерозподілу влади. Тут мав місце безперечний конфлікт між київським князем і жителями Новгорода, які порушили його прерогативи. Таким чином, першим новгородським князем, що одержав право княжіння всупереч волі Києва, був Мстислав Володимирович.

Суть того, що відбулося, стає до кінця зрозумілою з оповідання, вміщеного у літопису під 1102 р.¹⁵. У тому році великий князь домовився з Володимиром Мономахом, «яко Новугороду быти Святополчю и посадити сынъ свой в ньмь, а Володимеру посадити сынъ свой в Володимери». 20 грудня в столиці з'явився Мстислав з новгородцями. Сам Володимир Всеволодович в Київ не поїхав, а послав туди своїх «мужів». Вони запропонували новгородцям взяти собі князем сина Святополка, а Мстиславу відправитися у Володимир. На цьому формальному акті дії Мономаха на користь київського князя закінчилися. Супутники Мстислава зайняли непримиренну позицію. Від імені всіх новгородців вони заявили: «Не хотим ни Святополка, ни сына его. Аще як 2 главе имеетъ сынъ твой, то пошли и; а сего ны далъ Всеволодъ, а въскормили есмы себе князь, а ты еси шель от насъ». Спроби великого князя зламати їх упертість зазнали невдачі. Його противники наполягали на своєму і разом з Мстиславом благополучно повернулися до Новгорода.

Аналізуючи наведене літописне повідомлення, насамперед слід звернути увагу на фрази: «Новугороду быти Святополчю» и «не хотим ни Святополка ни сына его». Рішуча відповідь новгородців великому князю свідчила, що вони виступають не тільки проти кандидатури його сина, а й проти домагань самого Святополка розпоряджатися новгородським князівством. Справа торкалася таким чином досить істотного питання: чи збереже Київ свій суверенітет над новгородськими землями, чи ні. Свої дії новгородці мотивували таким чином. По-перше, вони посилалися на попередника Святополка по великому княжінню — Всеволода, який дав їм у князі свого онука. По-друге, твердили, що «въскормили есмы себе князь». По-третє, докоряли Святополку за те, що він пішов від них у 1088 р. Тут для нас важливим є другий пункт, який проливає світло на ці події. По суті, новгородці сформулювали принцип позитивного княжіння у Новгороді. Інакше «вскормление» юного княжича втрачало сенс.

Отже, відмова новгородців зважати на право київського князя усувати і призначати на свій розсуд новгородських князів та їх бажання утримати в місті Мстислава розкривають істинні причини схожих конфліктів 1096 р. і 1102 р. Послідовно зіставляючи факти, ми неминуче прийдемо до висновку, що на рубежі XI—XII ст. вістря по-

літичної боротьби у Новгороді було спрямоване проти великокнязівського автократизму. У діях новгородців помітним є прагнення визволитися від київської опіки. Важелем для досягнення цієї мети служила ідея виховання власного князя, що виключала втручання центральної влади у справи новгородського престолу. У випадку її успішного втілення у життя Новгород ставав самостійним князівством з своєю правлячою династією.

Вигнавши в 1096 р. Давида Святославича, новгородці не просто змінили одного князя іншим, а зруйнували вікову традицію взаємовідносин з Києвом. Прямим і найважливішим результатом цього акту став вихід Новгорода з великокняжого домену. Усі спроби Святополка запобігти цьому зазнали краху. Перемогла згуртованість новгородців. Врешті, великий князь був вимушений визнати самовизначення Новгорода.

Та цим подіям передувала більш рання боротьба новгородців проти великокнязівської влади. Так, у 1064 р., як повідомляє «Повість временних літ», «Бежа Ростислав Тмутороканю и с ним бежа Порей и Вышата, сынъ Остромирь воеводы новгородського»¹⁶, а Тверський і Никонівський літописи додають, що «...из Новограда». Деякі дослідники сумнівалися в справедливості останніх слів¹⁷. Проте для сумнівів навряд чи є достатні підстави. Більш переконливою здається точка зору В. В. Мавродіна¹⁸. Автор вважає, що Ростислав — син померлого в 1052 р. новгородського князя Володимира Ярославича, залишившись з милості дядьків без князівства, жив у Новгороді. Десь близько 1060 р. загинув у битві проти чуді новгородський посадник Остромир. Його неочікувана смерть залишила Новгород без київського намісника. А в 1064 р. Ростислав Володимирович і син Остромира, воевода Вишата, втекли з міста в Тмутаракань.

Очевидно, ці події якимось зв'язані одна з одною. Причиною втечи, на думку В. В. Мавродіна, слід вважати невдалу спробу новгородського боярства посадити у себе на престолі князя-ізгоя і тим самим відокремитися від Києва.

1078 р. новгородці ополчилися на Гліба Святославича «и выгнаша из града, и бежа за Волок, и убиша и чудь»¹⁹. Джерела не дають безпосереднього приводу зв'язувати цю подію з розвитком взаємовідносин між Києвом та Новгородом, проте вони свідчать про високу політичну активність жителів останнього.

Отже, прагнення до незалежності в Новгороді виникло в кінці XI ст., а спорадично виявлялося протягом другої половини цього століття. Київські князі правили Новгородом через своїх синів або інших близьких родичів. Новгородці ж, намагаючись розірвати кайдани великокнязівської опіки, орієнтувалися на князів, не зв'язаних прямо з правлячим домом. Ось чому у їх полі зору опинилися і Ростислав, і Святополк. Та обидва претенденти на новгородське князівство мали істотний недолік — окрім Новгорода, їх нікому було підтримати. Тому Київ успішно давав відсіч сепаратистським тенденціям у своїй старовинній вотчині.

Однак новгородці з кожної невдачі робили для себе певні висновки. Доки в столиці сидів Всеволод Ярославич, його онук, здавалося б, не користувався особливою популярністю у Новгороді. На перший погляд, з ним легко розлучилися після смерті старого князя, коли Святополк, який зміцнив свою владу на київському престолі, за згодою Володимира Мономаха перевів у Новгород смоленського князя Давида, а Мстислава відправив до Ростова. Проте покірність новгородців була лише тимчасовою. Добре розуміючи, що Давид у Новгороді — тимчасово, і великий князь може замінити його більш близькою до себе особою, вони чекали зручного випадку, який скоро й з'явився. Саме тепер Мстислав Володимирович виглядав як найбільш прийнятний кандидат у самостійні новгородські князі. Крім шестирич-

ного князювання у Новгороді, він мав ще одну перевагу. Прибічники молодого князя в особі його батька — головного суперника Святополка, здобували могутнього союзника.

Офіційна позиція Мономаха, звичайно, не відповідала його істинним намірам. За традицією він лише на словах визнавав права Святополка на Новгород. Насправді ж Володимир і не намагався серйозно примусити свого сина в 1102 р. підкоритися великокнязівській волі. Розраховуючи з часом зайняти київський престол і добитися популярності в столиці, переяславський князь не міг відкрито співчувати сепаратистським устремлінням Новгороду. Але для досягнення заповітної мети йому не менш важливо було зберегти багате і велике північне князівство у руках своєї сім'ї. Тому Володимир Всеволодович не поїхав сам у Київ в 1102 р., а його представники обмежилися формальною заявою. Відчуваючи підтримку Мономаха, новгородці рішуче відкинули вимоги великого князя. А той не наважився застосувати до них силу.

Розрахунки новгородців повністю виправдалися. Скориставшись ускладненнями в політиці Святополка на півдні, вони вигнали на початку 1096 р. його ставленика і знову запросили у Новгород Мстислава. Повернути втрачені позиції великому князю вже не вдалося.

До цього часу причини, які спонукали Новгород до боротьби за незалежність від Києва, не одержали належного висвітлення. Щоб зрозуміти їх, слід кинути уважний погляд на характерні риси новгородського життя при попередниках Мстислава.

І хоча літописні відомості про Новгород другої половини XI ст. уривчасті, все ж вони дають змогу змалювати картину розвитку міста в той період. Після смерті Володимира Ярославича на довгі роки припинилося кам'яне будівництво²⁰. У 1067 р. місто піддав жорсткому розгрому Вселав Полоцький²¹. З кінця 50-х років у літописних джерелах перестали згадуватися походи новгородців у навколишні землі. Навпаки, сусідні угро-фінські племена здійснили у цей час ряд набігів на новгородські волості²². Зростання суперечностей між різними верствами давньоруського суспільства в XI ст., що вилилося у широкий народний рух на захист язичництва, знайшло своє відбиття і в Новгороді²³. Нарешті, «постійне переміщення князів із землі в землю, з міста в місто створювало ту нестійкість загального життя, яка насамперед загострювала соціальні суперечності»²⁴.

Одне слово, в останні десятиріччя XI ст. Новгород, як і вся Русь, переживав період певного розброду і занепаду, коли в різних ланках феодального суспільства з'явилися перші тріщини. Відволікаючись на усобиці та боротьбу проти половців, великі князі не могли і не хотіли приділяти багато уваги своїй північній вотчині. Їх новгородські намітники дивилися на своє князювання як на черговий етап у просуванні по щаблях влади і не обтяжували себе зайвими турботами²⁵. Очевидно, регулярне надходження данини становило тепер першочергове завдання київської політики в Новгороді, відсунувши все інше на другий план.

На цьому тлі друге князювання Мстислава знаменує початок нового розквіту Новгорода. У всіх сферах міського життя спостерігається помітне пожвавлення. Літопис сповнений описами внутрішніх міських подій²⁶. Князь і заможні жителі прикрашають Новгород чудовими храмами²⁷. Новгородські війська беруть участь у боротьбі проти Олега Святославича, ходять на війну в Ладогу²⁸. Під проводом Мстислава здійснюється кілька вдалих походів на чужь²⁹. Великого значення надавалося зміцненню обороноздатності князівства. В 1116 р. були закладені нові кам'яні стіни у Новгороді і в Ладозі³⁰. Швидко зростає й територія міста, яка охопила значний простір по берегах Волхова³¹.

До того ж часу належать перші відомості про проникнення новгородців далеко на північ, до берегів Льодовитого океану³².

Цікаві дані одержані в результаті археологічних розкопок. Дослідник давніх новгородських будівель П. І. Засурцев вважає, що планування садиб у Новгороді XII ст., на відміну від попередніх періодів, характерне для феодальних гнізд³³. На думку А. В. Кирьянова, саме в XII ст. в новгородських і суміжних землях остаточно формується прогресивна парова система землеробства, а озиме жито займає провідне місце серед інших зернових культур³⁴.

Надзвичайно цінним, хоча і не повністю вивченим джерелом є новгородські берестяні грамоти XI—XII ст. Порівнюючи зміст більш ранніх грамот з пізнішими, В. Л. Янін дійшов дуже важливого висновку, «що протягом XII століття поступово відбувалося нагромадження грошових ресурсів новгородськими феодалами, що дало їм потім змогу здійснити рішучий наступ на ті землі, які у значній кількості у XII столітті ще належали вільним новгородським общинникам»³⁵.

Ці відомості разом із давніми актами, що збереглися, наприклад грамотами Мстислава і його сина Всеволода, статутом Святослава Ольговича, підтверджують стрімке наростання процесу феодалізації новгородських земель в першій половині XII ст. і пов'язаного з ним посилення експлуатації селян.

Підсумовуючи наведені вище факти, можна констатувати, що початок XII ст. нерозривно пов'язаний з рядом помітних подій. Вони найтіснішим чином поєднані одна з одною, оскільки відбивають сутність одного явища — успішного впровадження феодального способу виробництва і феодальних відносин у Новгородському князівстві.

Егоїстична політика князів перетворилася на гальмо дальшого розвитку феодалізму³⁶. Центральна влада, що слабшала, не могла задовольнити прагнення новгородських феодалів до збільшення володінь і доходів шляхом експропріації нових земель та пограбування сусідніх народів, не гарантувала їм своєчасного захисту від помсти повсталих смердів. Це й примусило місцеву земельну аристократію вибрати шлях сепаратизму.

Заходи Мстислава, що відбивали насамперед інтереси великих землевласників, підкреслюють роль боярства — ініціатора боротьби за незалежність Новгорода. Хоча визволення від великокнязівської влади відповідало вимогам і більш широких верств новгородського населення. Це підтверджується загальним пожвавленням економічного, політичного та культурного життя міста, що відбувалося під час другого князування сина Мономаха. Новгородський князь, який позбавився постійної опіки Києва, був кровно зацікавлений у розвитку своєї вотчини.

Таким чином, збіг перших реальних успіхів новгородців у боротьбі за свою незалежність з дальшим зростанням феодалізації їх земель не випадковість, а закономірний факт. Самовизначенню Новгорода, перетворення його на суверенне князівство усувало штучну терепону на шляху нового піднесення продуктивних сил і повсюдного поширення феодальних виробничих відносин.

Тут ми ще не торкалися питання про зв'язок антикиївської боротьби новгородців з антикнязівською боротьбою у самому Новгороді. Для успішного розв'язання цієї проблеми важливо встановити, коли виникло в місті посадництво нового типу — головний орган майбутньої республіканської влади. Інакше кажучи, з якого часу новгородське боярство починає активно втручатися в державне правління. Питання це докладно дослідив В. Л. Янін³⁷. Та, як вже відмічалось критикою, не всі положення цього автора є однаково переконливими³⁸.

Зокрема, В. Л. Янін відносить появу посадників нового типу (коли князь співіснує з посадником, а останній представляє новгородців державному апараті) до часу першого правління Мстислава Володимировича. При цьому автор висунув ряд доказів цього³⁹. Зокрема,

важливе підтвердження своєї тези В. Л. Янін знаходить в аналізі сфрагістичного матеріалу. Він звернув увагу на 10 печаток протопроедра (радника або ж помічника князя) Євстафія, знайдених саме в Новгороді⁴⁰. За своїм виглядом ці булли належать до категорії руських вислих печаток XI — початку XII ст. З одного боку, вони мають зображення св. Феодора, а з іншого — грецький напис: «Зглянься на мя, протопроедра Євстафія». З усіх новгородських князів кінця XI — початку XII ст. Феодором в хрещенні звали тільки Мстислава Володимировича. Отже, володарем печаток був Євстафій — радник князя Мстислава. За допомогою додаткових аргументів В. Л. Янін доводить, що ним міг бути не хто інший, як посадник Завід. Самі булли, а разом з ними й посадництво цієї особи, дослідник датує часом першого новгородського княжіння Мстислава, коли «новий державний інститут здійснює найбільш активну діяльність, по суті, очолюючи систему управління Новгородом»⁴¹.

Дальші міркування В. Л. Яніна певною мірою суперечливі. З одного боку, він говорить про новгородське посадництво рубежу XI — XII ст. як про дорадчий орган, про те, що в часи Давида і другого княжіння Мстислава князь поступово зміцнює свої позиції в місті⁴². З іншого, стверджується, що «втручання Києва у новгородське управління в 1094 р. і 1102 р. мало за мету ліквідацію інституту посадництва і відновлення старої системи взаємовідносин з Новгородом»⁴³. Нарешті, В. Л. Янін припускає виборність новгородських посадників на вічі з кінця XI ст.⁴⁴

Якби досліднику вдалося довести факт обрання посадників на вічі, то це якоюсь мірою виправдовувало б нібито наполегливі спроби Святополка ліквідувати у Новгороді інститут посадництва. Спираючись на волю всіх новгородців, посадник міг протистояти князю. Проте, як справедливо підкреслив О. О. Зінін, саме ця важлива теза залишилася не підтвердженою, а старе положення про виборність новгородських посадників з 1126 р. не порушеною⁴⁵.

Події, що передували першій появі в Новгороді Мстислава, а потім Давида, характеризують обох князів як типових намісників Києва на новгородському престолі. Обидва отримали княжіння з рук великих князів. Відповідно до волі Святополка, Мстислав пішов у Ростов в 1094 р., поступившись місцем Давиду. Літопис не дає підстав вбачати у цих князях представників нової системи взаємовідносин Новгорода із столицею. Навпаки, їх доля нічим не відрізнялася від долі попередників. Київський князь, як і раніше, одноосібно розпоряджався новгородськими землями. Перелом стався в 1096 р. Хіба документально підтверджений договір Святополка з Мономахом у 1102 р. присвячений ліквідації системи двовладдя у Новгороді? Там прямо сказано: «Быть Новгороду Святополчю», тобто наполягалось на поверненні міста великому князю.

Саме друге княжіння Мстислава відкриває принципово новий етап у розвитку Новгорода. Всі істотні зміни в його житті, у відносинах з великокнязівською владою безпосередньо зв'язані з двадцятирічним правлінням сина Мономаха. До цього часу можна віднести й формування нових державних інститутів.

Зводячи появу новгородського посадництва нового типу до 1088 р., В. Л. Янін керувався насамперед своїм визначенням печаток Євстафія—Завіда⁴⁶. Виходячи з такої атрибуції, автор змушений був поширити посадництво Завіда на весь термін першого княжіння Мстислава⁴⁷. Три обставини відіграють тут важливу роль. По-перше, 10 виявлених нині примірників печатки протопроедра Євстафія вказують вже на певну тривалість перебування при владі їх володаря. По-друге, не відомі печатки цього часу самого Мстислава. По-третє, не знайдені такі ж булли посадників Петряти і Костянтина, які згадуються в літописі слідом за Завідом.

Проте деякі спостереження дають змогу з'ясувати це питання в іншому плані. Винятковий характер новгородських печаток Євстафія говорить про виняткове становище їх володаря. Протопроедр, на нашу думку, одержав право скріплювати печаткою документи князя лише через малолітство Мстислава. Таким чином, і повноваження Євстафія, і скреплені ним документи були зумовлені тимчасовими обставинами. Коли останні зникли, потреба у печатці також відпала. Напевно, було скасовано й саму посаду протопроедра. У всякому випадку ні в новгородській сфрагістиці, ні в новгородському політичному житті цей титул більше не зустрічається.

Беручи до уваги міркування такого порядку, безпідставно зв'язувати хронологічно ізольовані печатки протопроедра Євстафія з виникненням у Новгороді інституту посадництва, що перетворилося на головний орган республіканської влади.

Звернемося ще до одного факту. Протиставляючи посадників новгородським князям, В. Л. Янін виходить з того, що влада новгородських князів визначалася волею великого київського князя, а влада посадників спиралася на вічове рішення новгородців. Формально обидві влади не залежали одна від одної. Та в 1095 р. і князь Мстислав, і «виборний» посадник Завід були, стверджує В. Л. Янін, одночасно усунені Святополком. Навпаки, в 1096 р. Мстислав одержує княжіння не від київського князя, а від новгородців. Цього разу джерело князівської і посадницької влади єдине — новгородське віче. Як що точно дотримуватися гіпотези В. Л. Яніна, подібні суперечності пояснити важко.

Безумовно, відокремлення Новгорода від Києва у 1096 р. спричинило істотну реорганізацію місцевої системи управління. Гадаємо, що вона була приведена у відповідність з адміністративним устроєм інших князівств, які здобули незалежність у другій половині XI ст. А саме — князі, які закріпилися на спадкових столах, використали інститут посадництва для керування окремими частинами своїх володінь.

Визначити скільки-небудь повно функції посадників на цьому етапі з наявних джерел немає змоги. Проте деякі відомості все-таки є. Так, Володимир Мономах у своєму повчанні пише: «На посадники не глядя, ни на биричи, сам творил, что было надобе»⁶. Старий князь радив дітям не довіряти всіх справ підлеглим, а самим постійно втручатися в управління. Захопивши Ростовську і Муромську землі, Олег Святославич саджає по містах посадників і починає брати данину. Після вбивства Андрія Боголюбського повстанці за «волості його» побили князівських посадників. За повідомленням літопису, ладозький посадник Павло керує будівництвом кам'яних стін у своєму місті⁷. Всі ці приклади свідчать про те, що посадники, як правило, очолювали на місцях князівську адміністрацію.

Події 1096 р., результатом яких була поява в Новгороді власного князя, дали змогу і тут організувати посадництво, аналогічне описаному вище. У всякому випадку, в першій третині XII ст. посадники були в Ладозі, Пскові і самому Новгороді.

Вже зазначалося, що широко відомий вже в науці висновок про виборність новгородських посадників, починаючи з 1126 р., не був спростований. До цього року згадки про посадників зустрічаються в текстах, що не підтвержують гіпотезу В. Л. Яніна. Виникнення у Новгороді посадництва нового типу ніяк не відображено літописом. Імена посадників знову з'являються на його сторінках лише після того, як Мстислав пішов на південь. Про трьох з чотирьох посадників, відомих у місті між 1117 р. та 1126 р., повідомляється у зв'язку з їх смертю з. Про четвертого — Бориса — сказано, що він прибув з Києва. А під 1126 р. в літопису записано: «В то же лето вдаша посадничество Мирославу Гюретиницю»⁸.

Отже, посадники потрапили в поле зору літописця не випадково, а в певний період часу. Їх роль в управлінні князівством після відходу Мстислава на княжіння у Белгород та появи на новгородському столі малолітнього Всеволода, очевидно, зросла. Та літопис знову-таки не відзначає зміну посадників, а лише фіксує смерть того або іншого державного мужа. Тим значнішими є відомості про Бориса, якого прислали з Києва, та про Мирослава, вперше обраного самими новгородцями. Ці дві події, які, очевидно, виходили за рамки простого перерозподілу адміністративних посад, літописець підкреслив спеціально. Отже, джерела не дають ніяких підстав протиставляти посадника і князя протягом усього княжіння Мстислава.

Виходячи з наших міркувань, можна змалювати відносно чітку схему адміністративної організації новгородського князівства. На чолі держави стояв князь. У найважливіших містах сиділи призначені ним посадники, які уособлювали владу князя на місцях.

Результатом боротьби новгородського боярства проти автократизму Києва утворення в Новгороді власного, незалежного князя, а не вузька участь місцевої знаті в державному управлінні. Цей успіх надав місцевій аристократії можливість займати старі і нові державні пости, які раніше обіймали представники великокнязівської адміністрації.

Політична боротьба в Новгороді кінця XI — початку XII ст. наглядно ілюструє запропоновану Б. О. Рибаківим характеристику ролі земського боярства — на той час прогресивної феодальної верстви — у перетворенні структури Давньоруської держави. Розрив, який ставав помітним у другій половині XI ст., між продуктивними силами, що продовжували розвиватися, і політичною формою, яка тимчасово загальмувала «нормальний розвиток феодального класу», був усунений боярством. Воно сприяло створенню в територіальних рамках давньоруської ранньофеодальної імперії півтора десятка самостійних князівств⁵⁶.

Величезні масштаби Київської держави не давали змоги «налагодити нормальне виробництво на феодальних засадах на селі і в місті»⁵⁷. Це завдання виконали у своїх землях незалежні давньоруські князівства. Поява цих князівств-королівств знаменує початок періоду зрілого феодалізму на Русі.

Новгородські феодалі в числі перших зробили спробу відокремитися від Києва. У союзі з Мстиславом Володимировичем та його батьком їм вдалося зламати опір великого князя і домогтися самостійності Новгороду, що швидко справило позитивний вплив на розвиток міста і зв'язаних з ним земель.

Мстислав був першим незалежним новгородським князем, обраним місцевою земельною аристократією, — главою молодого суверенного князівства. Його правління стало в Новгороді тим коротким «медовим місяцем» спільного життя боярства та осілих на землю князів⁵⁸. Недаремно в пам'яті новгородців Мстислав залишився справді новгородським князем, таким, якого всі поважали і любили. Тому вони з піднесенням вітали в 1146 р. його сина Ізяслава: «Ти наш Володимир, ти наш Мстислав». Однак злагода між князем і боярством тривала недовго. Перехід київського стола до Володимира Мономаха у 1113 р., а потім і до самого Мстислава, які прагнули відродити феодальну монархію і спинити сепаратистські тенденції в руських землях, породив у Новгороді не лише конфлікт з Києвом, а й з власним князем. Таким чином, антикнязівська боротьба новгородців у той час стала відповіддю на спроби Києва за допомогою Всеволода Мстиславича ліквідувати завойовану в кінці XI ст. незалежність. Суперечності, що виникли, були розв'язані в 1156 р., коли Всеволод був вигнаний, а боярство з тих пір вже не випускало контроль над державною владою з своїх рук.

* * *

Автор цієї публікації не дожив навіть до свого 50-річчя. Але те, що встиг зробити цей дослідник, дає підстави характеризувати його як одного з найбільш талановитих медієвістів нашого часу. Наукові інтереси А. В. Кузи були різноманітними: рибальська справа на Русі і проблеми історії раннях слов'ян, розробка актуальних питань геральдики, сфрагістики, берестології. В останні роки свого життя йому вдалося отримати ряд цікавих результатів з проблеми давньоруського міста. В представленій праці з архіву вченого досліджується дуже важливий аспект взаємовідносин Києва і Новгороду в кінці XI — на початку XII ст., насамперед, причини і шляхи розвитку боротьби новгородців проти великокнязівського автократизму.

Можливо, не всі міркування і висновки вченого є беззаперечними. Однак вони становлять певний науковий інтерес і, сподіваємося, дадуть поштовх до дальших досліджень з цієї проблеми. **Редколегія.**

- ¹ Янин В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.
- ² Там же.— С. 62, 63.
- ³ Там же.— С. 72.
- ⁴ Там же.— С. 68.
- ⁵ Зимин А. А. Рецензия на книгу В. Л. Янина «Новгородские посадники» // Совет. археология.— 1963.— № 3.— С. 274.
- ⁶ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов (далі НПЛ).— М.; Л., 1950.— С. 168.
- ⁷ Зимин А. А. Указ. соч.— С. 274.
- ⁸ Див.: Янин В. Л. Указ. соч.— С. 47—50.
- ⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— М., 1963.— С. 197.
- ¹⁰ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 50—51.
- ¹¹ Мавродин В. В. Очерки истории левобережной Украины.— Л., 1940.— С. 157.
- ¹² Лаврентьевская летопись // Полное собр. русских летописей (далі ПСРЛ).— Л., 1926—1928.— Т. 1.— Стб. 85, 89, 97; Ипатьевская летопись // Там же.— СПб., 1908.— Т. 2.— Стб. 250, 275, 276; НПЛ.— С. 19, 161, 202, 470.
- ¹³ НПЛ.— С. 19, 202; ПСРЛ.— Т. 11, с. 250; Т. 4.— С. 150.
- ¹⁴ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 50, 51.
- ¹⁵ ПСРЛ.— Т. 1.— СПб. 275.
- ¹⁶ Повесть временных лет (далі ПВЛ).— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 110.
- ¹⁷ Див.: ПВЛ.— Ч. 2.— С. 393, прим. к с. 110.
- ¹⁸ Мавродин В. В. Очерки истории левобережной Украины.— Л., 1940.— С. 161, 162.
- ¹⁹ НПЛ.— С. 161, 470.
- ²⁰ Міське кам'яне будівництво, як довів Б. О. Рыбаков, є хорошим показником для з'ясування періодів занепаду розквіту Новгороду. (Див.: Б. А. Рыбаков. К вопросу о хронологии новгородских древностей) // Совет. археология.— № 4.— 1959.— С. 104, рис. 10).
- ²¹ НПЛ.— С. 17, 186.
- ²² Там же.— С. 17, 183.
- ²³ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси.— М., 1955.— С. 124—127.
- ²⁴ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века // Вопр. истории.— 1962.— № 4.— С. 43.
- ²⁵ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 68.
- ²⁶ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947.— С. 177—180, 202, 203.
- ²⁷ НПЛ.— С. 20, 203, 204.
- ²⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 169, 170; НПЛ.— С. 19, 202, 203.
- ²⁹ НПЛ.— С. 20, 203, 204.
- ³⁰ Там же.— С. 20, 204.
- ³¹ Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 167.
- ³² ПВЛ.— Ч. 1.— С. 167, 168.
- ³³ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // Материалы и исследование по археологии СССР (далі МИА).— № 123, 1963.— С. 125, 126.
- ³⁴ Кирьянов А. В. История земледелия новгородской земли // МИА, № 65, 1959.— С. 324—335.
- ³⁵ Янин В. Л. Я послал тебе бересту...— М., 1965.— С. 170.
- ³⁶ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века // Вопр. истории.— 1962.— № 4.
- ³⁷ Див. докладніше: Янин В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.— С. 47—80.

- ³⁸ Зимин А. А. Указ. соч.— С. 272, 273.
³⁹ Див. докладніше: Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 54—62.
⁴⁰ Там же.— С. 60, 61.
⁴¹ Там же.— С. 61, 62.
⁴² Там же.— С. 62, 80.
⁴³ Там же.— С. 62.
⁴⁴ Там же.— С. 68.
⁴⁵ Зимин А. А. Указ. соч.— С. 273, 274.
⁴⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 60, 61.
⁴⁷ Там же.— С. 62.
⁴⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 163.
⁴⁹ Там же.— С. 168.
⁵⁰ ПСРЛ.— Т. 25.— С. 84.
⁵¹ НПЛ.— С. 20, 204; ПВЛ.— Ч. 1.— С. 197.
⁵² НПЛ.— С. 20—23, 204—207.
⁵³ Там же.— С. 20, 21, 204, 205.
⁵⁴ Там же.— С. 21, 205.
⁵⁵ Там же.— С. 21, 205.
⁵⁶ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX—середины
XIII века.— С. 51.
⁵⁷ Там же.— С. 49.
⁵⁸ Там же.— С. 54.

З історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн

Д. М. Ключенко (Одеса)

Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень — серпень 1941 р.)

Серед багатьох «білих плям» в історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн є трагічні події, пов'язані з 6-ю та 12-ю арміями у районі Умані — Підвисокого, що вплинуло не лише на загальні події на фронтах, а й на морально-політичний стан армії і цивільного населення.

Як відомо, фашистське командування в своїх агресивних планах особливу увагу звертало на захоплення України та Кавказу — найбагатших районів з великими запасами хліба, вугілля, руди і нафти. Ця місія покладалася на групу німецьких армій «Південь», до якої входили 6, 11 та 17-а польові армії, 1-а танкова група, 3-я і 4-а румунські армії та 8-й угорський корпус. Усього в цій групі налічувалося 57 дивізій. Ударну силу в ній становили 6-а польова армія та 1-а танкова група в кількості 21 дивізії, в тому числі 9 танкових і моторизованих. Ударне угруповання налічувало близько 300 тис. солдатів і офіцерів, біля 5,5 тис. гармат і мінометів, 700 танків. З повітря їх підтримували 1300 літаків¹.

На Львівсько-Київському напрямку їм протистояли війська Київського Особливого військового округу, перетвореного у Південно-Західний фронт (командуючий — М. П. Кирпонос). До складу фронту входили 5, 6, 12 і 26-а армії, що прикривали державний кордон довжиною 940 км. Ділянку фронту від Кристонополя до Радимки (майже 140 км) прикривала 6-а армія (командуючий — генерал І. М. Музиченко, член Військової ради — дивізійний комісар М. К. Попов, начальник штабу — комбриг М. П. Іванов). До складу армії входили три стрілецькі, одна кавалерійська дивізії, 4-й механізований корпус, 5 окремих кулеметних батальйонів і два артилерійські полки.

На всіх ділянках фронту ворог мав чисельну перевагу військ і техніки. Так, лише в смузі 6-ї та 26-ї радянських армій проти п'яти стрілецьких й однієї кавалерійської дивізій наступали 12—14 піхотних дивізій противника, підтриманих танками й авіацією.

З перших днів війни радянські війська опинилися в надзвичайно тяжкому становищі. Сталін і його найближче оточення допустили прорахунки у визначенні моменту можливого нападу, не потурбувалися про перебудову воєнної економіки, вчинили найжорстокіші репресії проти командного складу армії. Було усунуто з армії понад 40 тис. командирів і політпрацівників. Близько 1200 літаків були знищені на аеродромах у перші ж години війни, а тому ворог мав перевагу в повітряних боях, виводив з ладу цілі вузли і лінії зв'язку, стрімко наступав, долаючи водні рубежі, перехоплював комунікації, зривав і послаблював заплановані контрудари.

Через неузгодженість між військами, слабкий зв'язок і нестачу боеприпасів скоро виявився розрив і між 5-ю та 6-ю арміями, куди прорвалися танкові й моторизовані дивізії 1-ї танкової групи генерала Клейста. За чотири дні війни в напрямку головного удару ворог просунувся до

80—100 км у глибину, змусивши стягувати в місце прориву наші додаткові сили й засоби, ослаблюючи тим самим інші ділянки. 29 червня гітлерівське командування ввело в бій ще 7 дивізій і відновило наступ на Житомирсько — Київському напрямку. Хоч війська 5-ї та 6-ї армій і продовжували запеклі бої, проте вони не змогли стримати наступ ворога. Вже 30 червня фашисти вдерлися в Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно.

Продовжуючи наступ, гітлерівці при підтримці авіації 3 липня форсували річку Горинь й увірвалися в Шепетівку ще до того, як туди мали підійти частини 6-ї армії. В одному з перших донесень командування армії знаходимо таке повідомлення: «Противник рухливими частинами при підтримці танків прагне обходити з флангів і оточувати наші частини прикриття, відрізаючи їм шляхи відходу, одночасно проводячи висадку невеликих десантних груп і бомбардування головних комунікацій, зриваючи планомірний відхід частин»².

Прагнучи приховати справжній стан на фронті, офіційні радянські засоби інформації всіляко дезінформували такими повідомленнями: «На південному крилі радянсько-німецького фронту у відповідності до прийнятого 30 червня рішення продовжувалося відведення військ Південно-Західного й правого крила Південного фронтів на смугу старих укріплених районів»³. Не відзначалися щирістю й повідомлення Радянського Інформбюро. У зведенні від 8 липня знаходимо таке резюме: «На Новоград — Волинському напрямку продовжувалися напружені бої з танковими й моторизованими частинами противника, на південь від цього напрямку наші війська рішучими контратаками з флангу і тилу знищили близько двох піхотних полків противника»⁴.

Сили 6-ї армії генерала І. М. Музиченка були нерівними із силами противника. Лише в першому ешелоні на тій ділянці фронту гітлерівці мали 11 дивізій, з них — 3 танкові і 3 моторизовані. У тій складній ситуації генерал Музиченко прийняв рішення відвести війська на рубіж Рихальське — Новоград-Волинський — Рогачів — Базалія.

9 липня частини 6-ї армії завдали контрудару на Бердичівському напрямку, де до них приєдналася бердичівська група військ на чолі з командиром 16-го механізованого корпусу О. Д. Соколовим. Сюди ж також увійшли підрозділи 15-го механізованого корпусу під командуванням командира 10-ї танкової дивізії генерал-майора С. Я. Огурцова.

Події на фронтах на той час розвивалися трагічно для радянських військ, і чекати підмоги не було звідки. Ворог уже окупував Прибалтику, Білорусію, значну частину України, рвався до Ленінграда й Москви. Щоб якимось укріпити південне крило фронту, Ставка Верховного Головнокомандування до 25 липня об'єднала ослаблені війська 6-ї та 12-ї армій в одну «групу Понеделіна» (командуючий 12-ю армією) й перевела її зі складу Південно-Західного до Південного фронту.

Проте ці об'єднання вже не могли врятувати складної ситуації. До середини липня війська Південно-Західного напрямку зазнали великих втрат. Про складність ситуації того часу свідчать такі донесення генерала І. М. Музиченка:

«Армія не має сил і засобів парировати всеохоплюючі удари ворога і прикрити напрямки Житомира та Бердичева, оскільки противник рухається швидше, а ми не в змозі в потрібний момент провести перегрупування механізованого корпусу через відсутність матеріальної частини...».

«Відсутній зв'язок, не вистачає транспорту, нікудишні шляхи роблять армію погано керованою...».

«Армія має запас всіх видів забезпечення на 3 дні. Через відсутність транспорту підвіз здійснюється з великими труднощами. Евакуація поранених проводиться попутними вантажівками і випадковими підводами. Залізничне сполучення Житомир — Старокостянтинів перерване»⁵.

У донесенні від 8 липня в Ставку і в штаб фронту повідомлялося: «Війська армії знаходяться:

19-й стрілецький корпус — орієнтовно на лінії Новоград-Волинський (точної інформації не маємо через відсутність зв'язку).

7-й СК — з 5 липня зв'язку не маємо. Через зв'язкового довідалися, що 5—6 липня відходив через Бердичів на Білу Церкву. З підпорядкування армії вибув.

36-й СК — 6 липня попав під бомбардування ворожої авіації в районі Мала Медведівка.

49-й СК (197-а стрілецька дивізія) — в районі Великої Салихи попала під бомбардування авіації і танків противника.

4-й механізований корпус — 7 липня вирушив із Старокостянтинова в напрямку Чуднова.

15-й механізований корпус — веде бої біля Бердичева»⁶.

З цих коротких донесень можна зрозуміти трагічність ситуації, в якій перебували війська армії всього через два тижні після початку війни. А 10 липня було надіслано таке донесення: «6-а армія танковими частинами групи Клейста розрізана на 2 ізольовані частини, які не можуть управлятися з єдиного центру».

30 липня танкові дивізії Клейста через Шполю прорвалися до Новоархангельська, а 2 серпня вийшли до Первомайська, з'єдналися з 17-ю польовою армією гітлерівців, створивши навколо 6-ї і 12-ї армій, по суті, подвійне кільце оточення.

Таким чином, до початку серпня 1941 р. 6-а і 12-а армії були відкинуті в район Умані — Підвисокого, а потім оточені переважаючими силами противника. Слід відзначити, що на той час у стрілецьких дивізіях налічувалося по кілька сотень бійців, а в танкових з'єднаннях майже зовсім не лишилося бойових машин і боеприпасів для них. Через масові репресії і втрату командного складу, очолювати роти й батальйони доводилося нерідко молодим лейтенантам, а майори та підполковники очолювали полки і, навіть, дивізії.

Один з учасників тих подій, письменник Є. Долматовський, майже через сорок з лишком років зазначив: «Та битва на кіровоградській землі, учасником якої мені випало бути через місяць з лишком після початку Великої Вітчизняної війни, відноситься до подій найбільш трагічних у моєму житті та й взагалі, напевне, до найсуворіших, які лише можна собі уявити»⁷.

Гортаючи поживклі донесення Архіву Міністерства оборони колишнього СРСР, видно всю трагічність ситуації, в якій опинилися наші воїни в початковий період війни. Укомплектованість військ 6-ї й 12-ї армій становила лише половину потрібного особового складу, був великий некомплект матеріальної частини, в механізованих підрозділах переважали застарілі танки Т-26, БТ-5, БТ-7. Новітні ж машини КВ і Т-34 лише починали надходити. Ворог на головних напрямках наступу мав, як правило, чотирикратно й п'ятикратно перевагу, найновішу військову техніку, переслідував і бомбардував війська з повітря, руйнував шляхи відступу, порушував зв'язок між частинами. Наші війська не мали не лише авіації, а навіть потрібних протитанкових і протиповітряних засобів боротьби, тягачів і боеприпасів до них.

Розірваність армії на кілька ізольованих частин і з'єднань, відсутність достовірної інформації про місцерозташування військ ставили командуючих 6-ю і 12-ю арміями генералів І. М. Музиченка й П. Г. Понеділа в надзвичайно тяжке становище. Про це свідчать такі донесення:

«16-й механізований корпус під командуванням комдива Соколова вийшов з Бердичева і 9 липня вів бої на південь від міста».

«До 10 липня противник, підтриманий батальйоном танків, вийшов на рубіж Чуднів — Вільшанка».

«9 липня наш 49-й стрілецький корпус відкинутий противником у район Сміла — Чеснівка».

«11 липня в напрямку Краснопіль — Сміла вела бої 140-а стрілецька дивізія з групами противника до однієї роти з гарматами і міномета-

ми. 4-й механізований корпус виконує завдання: прикрити рубіж Янушпіль—Сміла з метою недопущення проникнення танків у район Янушпіль — Петриківці. Противник обходить 8-у танкову дивізію з півночі й півдня, атакуючи Янушпіль».

«8-й мотополк оточений в Янушполі 11 липня. Вислані на підмогу танки, підбиті»⁹.

Але навіть у такій, здавалося б, безвихідній ситуації воїни показували приклади відваги й героїзму. Нерідко з гвинтівками й багнетами вони атакували противника, влаштовували засади, нападали на колони машин і мотоциклів. Ось кілька записів, почерпнутих у архіві: «22 липня близько 4-ї години ранку війська противника були атаковані частинами 49-го стрілецького корпусу в Оратові. Ворогові завдано значних втрат. Деякі підрозділи, залишивши грузовики й матеріальну частину, розбіглися по навколишніх лісах, а частина відійшла в північно-східному напрямку. Захоплено трофеї: біля 300 мотоциклів, 200 вантажівок, 12 гармат, взято 40 полонених з 16-го мотоциклетного батальйону і 16-го розвідувального батальйону противника».

«До 24 липня 6-а армія стримувала просування ворога на рубежі Наказне — Васильковці — Должек — Зозов. Вранці 24 липня відійшли на рубіж Староживотів — Скала — Богданівка. Одночасно взаємодіючи з 12-ю армією, 37-м і 49-м стрілецькими корпусами, веде бої з метою прориву оточення в напрямку Ситківці — Тетіїв»⁹.

Виснажливі безперервні бої, постійне переслідування ворожою авіацією, нестача продуктів і боєприпасів ставили воїнів у тяжке становище. Кільце оточення з кожним днем звужувалося. На півночі й сході від райцентру Новоархангельська Кіровоградської області війська 6-ї і 12-ї армій продовжували відбивати натиск 16, 11, 9-ї танкових дивізій, двох механізованих. Із заходу наступали 297, 24, 125 і 97-а піхотні дивізії противника. На півдні і південному сході були виставлені 1-а і 4-а гірськострілецькі та 257, 96, 110 і 101-а фашистські піхотні дивізії, угорський і румунський корпуси, італійська дивізія. Таким чином, ослаблені війська 6-ї і 12-ї армій сковували навколо себе 22 дивізії противника. Ці бойові операції на два тижні затримали просування гітлерівців до Києва, Запоріжжя й Дніпропетровська.

1 серпня Військова рада двох армій відправила в Москву й до штабу Південного фронту ще одне донесення:

«Становище стало критичним. Оточення 6-ї і 12-ї армій повністю завершено. Створилась загроза розпаду загального бойового порядку 6-ї і 12-ї армій на дві ізольовані групи з центром у Бабанці й Текліївці. Резерви відсутні. Просимо очистити лінію введення нових сил на ділянці Тернівка — Новоархангельськ. Боєприпаси відсутні. Пальне закінчується»¹⁰.

Москва, як і штаб Південного фронту, ніяк не зреагували на ті благальні прохання. Тоді начальник штабу 6-ї армії комбриг М. П. Іванов звертається до начальника штабу 18-ї армії з таким листом, написаним олівцем під копірку:

«1. Противник прагне повністю оточити нашу й 12-у армії. Захоплює кільцем такі населені пункти: Новоархангельськ, Свердловкове, Зеленьків, Майданецьке, Тальне, Поташ, Рож, ст. Бабанка, Ксендзівку, Войтівку, Умань, Громи, Поярівку, західну частину Дубового (всі пункти навколо Умані). Крім того, переправа біля Тернівки знаходиться під обстрілом. Таким чином, частини 6-ї й 12-ї армій знаходяться в повному оточенні, оскільки противник паралельним переслідуванням на вантажівках і танках весь час випереджає нас. Стан військ надзвичайно тяжкий: великі втрати, відсутні боєприпаси, пальне закінчується.

2. Для прийняття ефективних заходів і вибору напрямку виходу з оточення прошу терміново (краще літаком, ніж по радіо) повідомити, де знаходяться ваші сили, напрямок дій противника і ваші плани щодо

найближчих днів. Літаків зв'язку ми не маємо. 1.VII.1941, 15 год. 45 хв.»¹¹.

Але, незважаючи на безвихідне становище, оточені воїни продовжували боротися з переважаючим противником. Прикордонники і воїни 10-го укріпленого району оволоділи Нерубайкою й продовжили наступ на Торговицю. 44-а гірськострілецька дивізія, розриваючи кільце оточення, оволоділа Новоархангельском, але утримати райцентр не змогла. Бої не припинялися ні вдень, ні вночі. Ослаблені воїни знову й знову рвалися в бій. Село Кам'яне, як і всі інші населені пункти, переходило з рук у руки. Між селами Підвисоким і Копенкуватим для оборони бійці використовували залишені танки нашої 15-ї дивізії, що лишилися без пального, й з їхніх кулеметів відбивали атаки противника.

Становище оточених погіршувалось уже не по днях, а по годинах. Начальник служби тилу штабу армії підполковник Федотов доповідає в штаб Південного фронту:

«Лишилось гвинтівкових патронів — 267 тис. штук, ручних гранат — 2 тис. штук, мін (усіх калібрів) — 3120 штук. Продовольчих запасів на складах немає. Зв'язку з постачальними службами немає. Отримання хліба не проводилось у зв'язку з діями противника в тилу армії»¹².

І, нарешті, одне з передостанніх повідомлень до штабу Південного фронту, що прояснює розташування військ напередодні повного оточення:

«31 липня близько 15.00 противник розпочав активний наступ на лінії фронту й активну розвідувальну діяльність з боями на лівому крилі армії в напрямку Дубове — Бабанки.

Під натиском противника відкинуті з оборонних рубежів: 49-й стрілецький корпус, 16-й механізований корпус і правий фланг 37-го стрілецького корпусу.

6-а армія підтримує дії ударної групи 12-ї армії по ліквідації загрози оточення з півночі в напрямку Новоархангельська.

До 22.00.31 липня частини 6-ї армії займали такі позиції:

а) 2-й механізований корпус у складі одної танкової дивізії (без танків) і переданий 58-й дивізіон протягом дня утримували рубіж Косенівка — Ст. Бабани — Краснополка. Штаб корпусу знаходився в Доброводах.

б) 49-й стрілецький корпус обороняв рубіж Краснополка—Кочубівка, чинячи впертий опір противнику (до піхотної дивізії). З настанням темряви корпус почав відходити на проміжний рубіж. Штаб корпусу знаходився в с. Войтівці.

в) 16-й механізований корпус (173-а стрілецька дивізія в складі біля 250 бійців, 141-а стрілецька дивізія в складі понад 240 бійців і 44-а танкова дивізія). У другій половині дня противник силою до піхотної дивізії з танками розпочав наступ, зосереджуючи головні зусилля на лівому фланзі оборони механізованого корпусу. З району Горобецьке, на південний схід від села, наступало близько батальйону піхоти, з боку Паланки до північно-західної околиці Кочержинців — близько полку піхоти з 15—20 танками. З боку Кузьминої Греблі на машинах просувалось близько батальйону піхоти, а з півдня на Громи — приблизно така ж кількість ворожих військ.

г) 39-й стрілецький корпус (137-а, 139-а і 80-а стрілецькі дивізії, 44-а мотострілецька дивізія). Протягом дня утримували рубіж, за винятком правого флангу, де 137-а СД змушена була відійти на східну околицю с. Громи. Штаб корпусу — в Гродзевому.

д) 189-а стрілецька дивізія — армійський резерв. Знаходиться в сс. Бабанка, Дубове, забезпечуючи лівий фланг 864-му стрілецькому полку»¹³.

Аналізуючи ту ситуацію, природно, виникає запитання: чи були в командування арміями розроблені плани виходу чи спроби прориву з оточення? Виявляється, були, хоч гарантованого успіху не давав жоден з них. Ось, наприклад, в архіві зберігається лист командира 16-го меха-

нізованого корпусу комдива О. Д. Соколова, з яким він звернувся до Військової ради об'єднаних 6-ї і 12-ї армій. В ньому, зокрема, пропонується:

«Виводити війська на головний оборонний рубіж: В'язова — Лебедин — Новомиргород — Панчеве такими напрямками:

37-й стрілецький корпус — Острівце — Підвисоке — Тишківка — Новомиколаївка — Хмельове — Мала Виска — Панчеве;

16-й механізований корпус — Оксанине — Новоархангельськ — Вільшанка — Якимівка — Арсенівка — Новомиргород;

49-й стрілецький і 24-й механізований корпуси — Вишнополь — Кам'яне — Скалеве — Кальніболот — Надлак — Петроострів — Водяне — Лебеді;

13-й стрілецький і 8-й механізований корпуси — Зеленьків — Довгенки — Петраківка — Мокре — Калегірка — Шпола — Матусів;

2-й механізований корпус — Кальянка — Глибочек — Малий Катеринопіль — Богачівка — Томильне — В'язове...»¹⁴.

У додатку до запропонованого плану генерал Соколов розробив навіть проміжні рубежі для кожного із з'єднань. Але ситуація змінювалася настільки швидко, що багато його пунктів уже втрачали свою злободенність. І все ж комдив спробував вирватися з оточення разом із рештою воїнів підпорядкованого йому корпусу.

Зібравши в кулак воїнів 87-го полку 44-ї танкової дивізії, наявні бойові машини й боеприпаси, соколовці вночі прорвали вороже кільце оточення, знищуючи живу силу й техніку противника, вибалками і лісами спробували пробратися до Дніпра. Гітлерівці здійняли тривогу, підняли в повітря авіацію, стягнули додаткові сили військ. Перший бій воїни прийняли на території Голованівського району. Противнику вдалося вивести з ладу майже всі танки й гармати, завдати значних людських втрат.

Але ті, хто лишилися живими, на чолі із Соколовим пішли в психологічну багнетну атаку. Надлюдськими зусиллями бійці вибили гітлерівців із залізничного насипу. В тому ж бою генерала Соколова було поранено в руку, але він не залишив поля бою. Соколовці прорвалися до річки Синюхи, переправились через водний рубіж. Але на їхньому шляху знову з'явилися фашистські танки й піхотинці. Генерал розумів, що великою групою пройти непоміченими не вдасться. Тоді він розділив воїнів на три окремі підрозділи. Одному наказав відходити берегом річки на південь, іншому — на північ, а сам з групою сміливців вступив у свій останній бій. Уже не було гранат, патронів, другий день воїни нічого не їли. Але в грудях б'ються гарячі серця патріотів.

— Вперед, хлопці! — лунає команда генерала.

Гітлерівці, помітивши, що у бійців відсутні набої, пішли в зустрічну атаку. Застигли серед степу сталеві ворожі машини. Проти десятка червоноармійців рушили півсотні чужинців. Три бійці прикривали собою командира, намагаючись якимось врятувати його життя. Але у тяжкому стані вороги схопили пораненого генерала, відправили його до лазарету в Новоукраїнку. В німецьких газетах незабаром з'явилося повідомлення: «Під час боїв біля Умані потрапив у полон тяжко поранений командир 16-го механізованого корпусу генерал О. Д. Соколов, визначний діяч Червоної Армії».

Фашисти жорстоко знущалися над непокірним командиром. Почалися надлюдські тортури у новоукраїнській в'язниці. Розстріляного генерала вороги закопали біля в'язниці й зрівняли могилу із землею. Але вночі місцеві жителі нагорнули на могилку землі і поклали на неї прострілену військову каску. Після війни новоукраїнці поставилиobelіск мужньому генералові, посадили на могилі квіти.

Цей приклад з воїнами 16-го механізованого корпусу зайвий раз засвідчує, що вирватися з подвійного оточення було майже неможливо, бо означало наражатись на вірну смерть. Тому звинувачувати генералів

І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна в боях чи зраді навряд чи було виправдано.

І все ж окремим частинам і групам воїнів вдалося з боями пробитись крізь вороже кільце й вирватись з оточення. В архіві Міністерства оборони є такий запис: «Після тяжких оборонних боїв у районі Умані війська 6-ї та 12-ї армій виходили на лінію Новомиргород — Новоукраїнка з метою переправи на лівий берег Дніпра... Для ліквідації прориву противника на Дніпропетровському напрямку до 1 вересня 1941 р. була сформована нова 6-а армія на базі 48-го стрілецького корпусу генерала Р. Я. Малиновського»¹⁵.

Отже, вдалося пройти тернистим шляхом і вирватися з оточення 48-у стрілецькому корпусу генерала Р. Я. Малиновського, який і очолював 6-у армію другого формування. На базі інших роздрібнених частин і груп, що дісталися в район Запоріжжя, було утворено й нову 12-у армію під командуванням генерала І. В. Галаніна.

Читач може уявити, які випробування доводилося переборювати військам, що потрапляли в «котли» і «пробки», переслідвані ворожими танками та авіацією, вступаючи в нерівні бої з переважаючим противником, втрачаючи вбитими і пораненими багатьох своїх однополчан. Нерідко вдавалося дістатися до своїх лише невеликим групам і частинам.

Осмыслиючи ті трагічні події, виникає природне запитання: чи робило спробу командування визволити з оточення 6-у й 12-у армії? Так, робило. На початку серпня головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку маршал С. М. Будьонний наказав командуючому 26-ю армією генералові Ф. Я. Костенку прориватися назустріч оточеним військам. Воїни сусідньої армії мужньо вступили в бій, врізались у бойові порядки противника вглиб до 20 кілометрів. Але 7 серпня склалася критична ситуація під Києвом і командування Південно-Західного фронту змушене було повернути 26-у армію назад.

Командування Південного фронту також робило спробу виручити оточених у районі Первомайська, куди мали прорватися частини 6-ї та 12-ї армій. Але так сталося, що й сама 18-а армія (командуючий — генерал А. К. Смирнов), яка отримала це завдання, ледь не потрапила в оточення. Достатніх власних сил для прориву оточення в командування «Групи Понеделіна» вже не було. Не вистачало не лише людських ресурсів, а навіть озброєння, боеприпасів, пального й продуктів. Гітлерівці танковими атаками, глибокими обходами, бомбардуванням з повітря прагнули не допустити відходу радянських військ з Правобережної України, знищити їх ударами з тилу.

Авторів цих рядків довелось стати свідком того, як змучені в боях, ослаблі бійці, що врявались з оточення, серед яких було чимало й поранених, на початку серпня 1941 р. попали під несподіваний вогонь у своєму тилу біля Лозоватки (14—15 км від Кіровограда). З цегляного будинку місцевої школи вдарив німецький кулемет. Ворог, стежачи за відступом колони, висадив десант і перекрив шлях відходу до обласного центру. Десятки бійців загинули й були поранені, інші повернули у вибалок і почали пробиратись у бік сусіднього лісу. Таких підступних дій ворожих десантників було чимало. Вони не лише підривали переправи, знищували склади пального й боеприпасів, а й сіяли паніку, заважали планомірному відступові радянських військ.

Та повернімося до Підвисокого, де, стікаючи кров'ю, оборонялася решта бійців 6-ї та 12-ї армій. Кільце ворожого оточення з кожним днем звужувалося, притиснуті до «Зеленої брами» воїни зосереджувалися в лісовій галявині. Відстрілювались від наступаючих гітлерівців останніми набоями, нерідко переходили в багнетні атаки. Становище ставало безнадійним. А із штабу Південного фронту (Ставки Будьонного) надходять безглузді накази: «Ліквідувати противника, що просочився...», «Понеделіну знову підтверджую наказ новими атаками пробити собі шлях і вийти з оточення» (розпорядження № 0047). Чого в цих наказах

більше? Незнання справжньої ситуації, чи спроба реабілітувати себе перед Верховним Головнокомандуючим і своїм оточенням за безпорадність у надзвичайно складній ситуації?..

Із «Зеленої брами» у Ставку Будьонного відправляється остання радіограма: «Боротьба йде в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбардує. Б'ють — артилерія і міномети, очікуємо атаки танків. Протримаємось до вечора. Вночі йдемо на останній штурм. Війська ведуть себе героїчно...»¹⁶.

Останній штурм, на жаль, не описаний жодним очевидцем, нічого про нього не сказано і в офіційній радянській історіографії. Це була атака приречених, у яких було лише два виходи: або загинути на полі бою, або загинути в полоні мученицькою смертю. Нічна атака не принесла успіху. При спробі вирватись з оточення було підбито танк командуючого 6-ю армією, самого генерала І. М. Музиченка — поранено. Під час другої спроби обидва командири І. М. Музиченко й П. Г. Понеделін разом з групою вищих офіцерів були захоплені в полон. Це сталося 6 серпня 1941 р.

Збираючи матеріал про ті трагічні події, гортаючи сторінки численних офіційних видань, автор прагнув з'ясувати кількість загинлих, полонених, тих, які пропали безвісти. Але є лише скупі повідомлення: «Головні сили 1-ї танкової групи ворога спільно з 17-ю армією перехопили 2 серпня комунікації 6-ї та 12-ї армій і оточили їх у районі Умані. Радянські війська вели героїчну боротьбу до 7 серпня, а окремі загони — до 13 серпня. Частина військ у впертих боях вирвалась з оточення, багато воїнів стали партизанами, але тисячі вірних синів Батьківщини загинули смертю хоробрих. Багатьох бійців і командирів спіткала тяжка доля фашистського полону»¹⁷.

Збираючи матеріал про долю 6-ї й 12-ї армій, мені разом з київськими істориками О. Компан і Г. Сергієнком довелося побувати в «Зеленій брамі», розмовляти з мешканцями навколишніх сіл. Там і сьогодні, розпилюючи зрізані дуби і берести, натрапляють на кулі й осколки, що вросли в дерева. Під час останнього штурму гітлерівці, оточивши ліс, прострілювали його артилерійським і кулеметним вогнем, навіть не брали в полон останніх захисників — «фанатиків». Один із свідків бою сказав: «Якби можна було зараз дати команду і підняти усіх тут загинлих, їх би було більше, ніж дерев у цьому лісі».

Ще одне питання хотілося б порушити в порядку полеміки з відомим російським письменником, автором «Зеленої брами» Є. А. Долматовським. Гідно оцінюючи його титанічну роботу по збиранню матеріалу й висвітленню невідомих сторінок початкового періоду війни, мушу не погодитись із заниженою цифрою полонених 6-ї й 12-ї армій, названих у його книзі. Автор цитує німецькі джерела, які вказують кількість полонених: 103 тис. (Тіппельскірх), 74 тис. (Нюрнберзький процес). Ще називаються цифри в 50, 30 і 40 тис. чол., які є дуже сумнівними.

Хочу додати, що мені в Уманському музеї довелося бачити трофейне фото, де в серпневу спеку, в глиняному кар'єрі за колючим дротом стояли (ніде було яблуку впасти) десятки тисяч наших полонених. Враження від побаченого гнітюче. Підрахувати кількість тисяч неможливо, але ж треба мати на увазі (про це згадує й автор), що щодня в таборі вмирало по 60—70 чол., по 250—300 чол. вивозили на розстріл. А більш здорових ешелонами відправляли в Німеччину, великі групи людей виділяли для збирання хлібів у сусідніх районах. Кілька сотень полонених врятували українські жінки, називаючи їх своїми родичами й близькими.

Крім того, слід враховувати, що війська 6-ї й 12-ї армій базувалися не лише біля Умані, а й на території Кіровоградської, Київської, Житомирської, Вінницької та інших областей, де також для полонених

споруджувалися місцеві табори. Лише на Кіровоградщині їх було п'ять: в Кіровограді, Олександрії, Павлиші, Адабаші й Терновій Балці. Отже, з усією вірогідністю можна погодитись із цифрою, названою на Нюрнберзькому процесі,— приблизно 74 тис. чол.

Нині, напередодні піввікового ювілею Перемоги в минулій війні, варто зайвий раз поставити питання: чому ми зазнали таких великих людських й матеріальних втрат у грізному 1941 році? Мабуть, причина це лише в названих уже прорахунках. Треба визнати, що неправильно була сама військова доктрина тоталітарної системи. Згадаймо, як запевняли нас, що в майбутній війні будемо воювати «малою кров'ю й на чужій території». Тактика відступу, оборонних боїв навіть не вивчалась у військових академіях. Ті прогалини військової науки відчули на собі командири й бійці, платили за них високою ціною.

Отже, вшановуючи пам'ять загиблих у тій війні, слід зробити докір тим, хто кинув у безжальну м'ясорубку мільйони і мільйони людей різних національностей, завчасно не потурбувавшись про безпеку країни і долю її мешканців.

¹ Военные грозы над Полесьем.— К., 1985.— С. 10.

² Архів Міністерства оборони Російської Федерації, ф. 334, оп. 5307, спр. 10, арк. 143 (далі — Архів МО РФ).

³ История второй мировой войны 1939—1945.— М., 1975.— Т. 4.— С. 45.

⁴ Сообщения Советского Информбюро.— М., 1944.— Т. 1.— С. 35.

⁵ Архів МО РФ, арк. 146—148.

⁶ Там же, арк. 151.

⁷ Долматовский Е. Зеленая брама // Роман-газета.— 1983.— № 2.— С. 1.

⁸ Архів МО РФ, арк. 195.

⁹ Там же, арк. 270.

¹⁰ Долматовский Е. Указ. соч.— С. 12.

¹¹ Архів МО РФ, арк. 282—286.

¹² Там же, арк. 345.

¹³ Там же, арк. 348.

¹⁴ Там же, арк. 314.

¹⁵ Там же, ф. 6-й А, оп. 7036, спр. 2.

¹⁶ Долматовский Е. Указ. соч.— С. 66.

¹⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история.— М., 1970.— С. 89.

Українці за рубезем

С. В. Віднянський (Київ)

Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) *

Поряд з педагогічною роботою професори Українського вільного університету проводили плідну наукову діяльність. Це — і участь у роботі різних наукових товариств, з'їздів і конференцій, міжнародних конгресів, і творче співробітництво із зарубіжними вченими, установами, в тому числі в Україні, і широка видавнича й освітницька діяльність, організація виставок досягнень української науки тощо.

З переведенням УВУ в Прагу перед його професорами відкрилися сприятливі можливості для реалізації відповідального завдання — надання вищої освіти українській молоді з числа емігрантів і продовження науково-дослідницької роботи. Адже в наукових установах Праги зберігалися різноманітні джерела з історії слов'янського світу, міжслов'янських взаємовідносин і ролі в них українців, що відкривало, зокрема, широкий простір для українознавчих досліджень.

Друга важлива передумова розгортання наукової діяльності вчених УВУ зумовлювалася тим, що серед них були вихідці з різних земель — центральної України, північно-західної Холмщини, Галичини та Буковини, степової України, східної Слобожанщини і навіть Кубані, які прибули в Прагу, маючи власні усталені традиції. Це славні традиції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві, Історично-філологічного товариства в Харкові, Товариства Нестора-літописця у Києві, наукових товариств Полтави, Катеринослава, Кубані тощо. Все це спонукало українських учених заснувати в Празі товариства для обміну думками, творчої співпраці фахівців з певних галузей знань, тобто для відновлення наукових традицій, характерних для їх батьківщини.

Вже в перший рік діяльності УВУ в Празі його професори порушили питання про заснування в Чехословаччині Українського наукового товариства для об'єднання всіх наукових сил еміграції. Але коли представники науково-технічної інтелігенції й прикладних наук з метою захисту своїх інтересів почали створювати професійно-громадські об'єднання — Спілку українських лікарів в Чехії, Товариство українських інженерів у Празі тощо, професори УВУ вирішили заснувати при університеті фахові наукові товариства. Першим з них було «Українське правниче товариство в Чехії», статут якого затверджений властями в Празі 17 березня 1923 р.

Основним завданням товариства було «об'єднувати теоретичні й практичні українські правничі сили на ґрунті дослідження питань українського права; дбати про соціальні, матеріальні й моральні інтереси українських правників у Чехії та причинитися до зав'язання між українськими й чеськими та словацькими правниками доброзичливих стосунків»⁵⁴.

Головою Правничого товариства став професор УВУ Ростислав Лашенко, а після його смерті в жовтні 1929 р. — університетські професори А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський.

На засіданнях «Українського правничого товариства в Чехії» його члени робили доповіді й влаштовували дискусії переважно з питань українського права. За перші 10 років його існування було проведено понад 120 наукових засідань, а число членів збільшилося в 3 рази і досягло у 1933 р. 61 чол. Проводило Правниче товариство і ювілейні засідання: у 1923 р. — з приводу 25-ліття наукової діяльності академіка С. Дністрянського, у 1924 р. — 5-ї річниці з дня смерті М. І. Туган-Барановського і пам'яті Вудро Вільсона, у 1927 р. — 50-ї річниці початку національно-визвольної боротьби балканських народів тощо. Товариство виступило одним з організаторів Українського правничого з'їзду в Празі (жовтень 1933 р.), на якому було зроблено близько 30 доповідей з проблем права, економіки й соціології.

Через брак коштів товариство широко не розгорнуло видавничу діяльність: ним видано лише працю Р. Лашенка «Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права» (400 прим.), коротку редакцію «Руської Правди» з бібліографічним покажчиком (300 прим.) і звіт про перші п'ять років своєї діяльності — «Українське Правниче Товариство в ЧСР (17 березня 1923—17 березня 1928)». Дбало товариство і про надання матеріальної допомоги українським правникам у Чехословаччині, про фінансування їх праці, відряджень тощо⁵⁵.

Більш активним, впливовим і суто науковим товариством при Українському вільному університеті було засноване 30 травня 1923 р. за ініціативою професорів філософічного факультету Д. Антоновича, В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Колесси, В. Щербаківського і П. Андрієвського Українське історично-філологічне товариство в Празі (УІФТ). Завдання його полягали в читанні наукових доповідей з українознавчих тем, обмін думками з приводу прочитаного, проведенні широких дискусій і, по можливості, виданні праць своїх членів. Керувала діяльністю товариства упрява в складі професорів УВУ Д. Антоновича (голова), О. Колесси (заст. голови) і В. Біднова (секретар).

УІФТ об'єднувало практично всіх українських істориків і філологів, які перебували в Празі. З кожним засіданням кількість його членів, які обиралися таємним голосуванням, збільшувалася. Поступово воно об'єднало, крім професорів УВУ, українських учених з інших наукових закладів й установ Чехословаччини і навіть поза її межами. Серед більше ніж 50 членів товариства були викладачі Української господарської академії в Подебрадах, Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова, професор Братиславського університету ім. Коменського Євген Перфецький, українські вчені з Польщі, Німеччини, Франції та деяких інших країн — такі, як Б. Крупницький, М. Левицький, В. Липинський, М. Антонович, І. Свенціцький, О. Шульгін та інші. «В цьому відношенні, — писав один з активних членів товариства, з 1929 р. його секретар і історіограф професор С. Наріжний, — товариство від початку стало в повному значенні всеукраїнською соборницькою організацією»⁵⁶.

Головним аспектом різноманітної діяльності УІФТ було проведення наукових засідань, на яких з доповідями виступали його члени, а в їх обговоренні мали право брати участь усі присутні, кількість яких на окремих засіданнях досягала кількох сотень. Засідання товариства проводилися регулярно: в середньому щорічно їх відбувалося понад 25. Зокрема, за перші 15 років (1923—1938) товариство провело 404 засідання, на яких було обговорено 614 доповідей і рефератів⁵⁷. Після деякої перерви у 1938—1939 рр. діяльність товариства була відновлена: в 1939—1941 рр. проведено ще 38 засідань (обговорено 48 доповідей), а кількість його членів збільшилася до 65 осіб, переважно за рахунок нових емігрантів з Галичини і Закарпаття⁵⁸.

Отже, за кількістю засідань і прочитаних на них доповідей і щодо їх регулярності Українське історично-філологічне товариство в Празі не мало рівних серед подібних наукових організацій як на українських землях, так і за їх межами. Але його внесок у розвиток української історичної та філологічної науки визначався насамперед актуальністю тематики і теоретичним рівнем доповідей та рефератів, що читалися на засіданнях. Більшість з них були оригінальними науковими розвідками. Так, недостатньо вивчені питання з історії України і української історіографії висвітлювали М. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Лотоцький, С. Наріжний, М. Славінський, П. Феденко, С. Шелухін, з воєнної історії — В. Петрів, господарської — В. Садовський, освіти — С. Сірополько, права — А. Яковлів, з всевітньої історії — К. Лоський, О. Шульгін та ін. Проблемам історії української літератури присвячені наукові реферати Л. Білецького, П. Богацького, М. Гнатишака, О. Колесси, І. Огієнка, К. Чеховича, мовознавства — В. Сімовича, Р. і С. Смаль-Стоцьких, класичної філології — А. Артимоновича, Ф. Слюсаренка, мистецтвознавства — Д. Антоновича, В. Січинського, археології — І. Борковського, О. Кандиби, Л. Чикаленка і В. Щербаківського, філософії — І. Мірчука, Д. Чижевського і т. д.

Спеціальні засідання товариство присвячувало пам'яті покійних своїх членів, ювілеям видатних діячів науки, культурним та історичним подіям — 150-й річниці зруйнування Запорозької Січі, 10-літтю заснування українських університетів у Кам'янці-Подільському і Полтаві то-

що. Щороку в березні проводилися т. з. шевченківські засідання, доповіді на яких С. Смаль-Стоцького, Д. Антоновича, Л. Білецького, П. Богацького, В. Сімовича, К. Чеховича та деяких інших членів товариства становлять значний внесок у шевченкознавство⁵⁹.

У повідомленні управи Українського історично-філологічного товариства в Празі з нагоди 10-ліття його існування було зроблено порівняльний аналіз розвитку наукових досліджень з історії в Україні і за кордоном й визначено переваги і невігоди останніх. «Нам ніхто не нав'язував своїх концепцій і не примушував нас працювати на завідомо хибних засадах, — підкреслювалося в ньому. — Ми були вільні у виборі тем і методів, мали можливість заявити себе сторонниками тих філософічних теорій, які здаються нам правдивими, стати на тих позиціях, які витримують критику аргументами, а не обгрунтовуються урядовими наказами... Поруч з цим є й другі великі вигоди в умовах нашої праці, як близькість до європейських наукових осередків і діячів, можливість співпраці з ними — можливості, які багатьма членами нашого товариства в значній мірі й використовуються. Але поруч з усім цим у нашому становищі в умовах праці наших членів на еміграції є й великі невігоди. Ці невігоди випливають з двох моментів: 1) з того, що ми на чужині, 2) що ми не розпоряджаємо тут і мінімальними матеріальними ресурсами, потрібними для нашої праці як Товариства...

Але навіть і в таких несприятливих обставинах Товариство виконало працю, з якою сміливо може стати на суд найсуворіших критиків»⁶⁰.

Серед незаперечних здобутків УІФТ в Празі були активна участь його членів в організації й роботі різних наукових конгресів — українських, слов'янських, європейських і світових, його видавнича діяльність і роль у заснуванні Українського академічного комітету для міжнародної інтелектуальної співпраці тощо. Наприклад, значною була участь товариства в проведенні двох українських наукових з'їздів у Празі в 1926 і 1932 рр. Серед міжнародних конгресів, в яких діяльну участь брали члени товариства, назвемо конгреси слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Белграді й Софії, Міжнародний археологічний з'їзд у Берліні, I міжнародний конгрес слов'янських філологів у Празі, VII міжнародний з'їзд філософів у Оксфорді, Міжнародний конгрес народного мистецтва в Бельгії, II міжнародний лінгвістичний конгрес у Женеві, XV міжнародний археологічний конгрес у Парижі, VII міжнародний конгрес істориків у Варшаві, Конгрес істориків релігії і т. д.⁶¹.

УІФТ прагнуло публікувати наукові праці своїх членів. Хоча фінансові труднощі гальмували розвиток видавничої діяльності, все ж і за таких несприятливих обставин до 1941 р. побачили світ 65 книг. Серед них слід насамперед назвати «Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі», в яких публікувалися найкращі наукові доповіді й дослідження його членів. Перший їх том вийшов з друку в 1926 р. завдяки фінансовій допомозі Міністерства шкільництва та народної освіти ЧСР і коштам голови товариства Д. Антоновича. Він містив II наукових рефератів, з яких два були присвячені спадщині академіка Миколи Сумцова, а також протоколи засідань товариства в перший рік його діяльності, інформацію про нього та список членів⁶². Другий том «Праць», виданий на пошану голови товариства, професора Д. Антоновича з нагоди його 60-ліття, з'явився тільки у 1939 р. при допомозі бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі і Українського наукового інституту у Варшаві. Крім присвяти, він містив 25 наукових розвідок, авторами переважної більшості яких були професори УВУ⁶³. У 1941 р. побачили світ третій і четвертий томи «Праць» товариства, що стало можливим завдяки щедрим пожертвам Михайла Антоновича та деяких інших українських учених.

Інші видання УІФТ — відбитки окремих праць (доповідей) членів товариства мали невеликий тираж — 50—100 примірників. Однак вони використовували будь-які можливості для публікації своїх досліджень у

Чехословащині і зарубіжних виданнях, у тому числі в Україні. «Не буде перебільшенням твердження, — писав С. Наріжний, — що майже все, що з поля історично-філологічних наук появлялося в цих роках друком в Празі, було перед тим предметом докладів і обговорення в Історично-Філологічному товаристві. Праці членів товариства появлялися в цей час майже в усіх українських часописах»⁶⁴. Так, з редакцією «Нової України» (безпартійного двотижневика, що виходив в Празі з 1922 р.) активно співробітничали Д. Антонович, І. Бочковський, Б. Матюшенко, О. Мицюк, В. Старосольський, В. Тимошенко, Ф. Щербина.

Ще у 1926 р. на загальних зборах професорів і доцентів УВУ ставилося питання про те, що через фінансову кризу і зменшення кількості студентів «університет, залишаючись формально університетом», має перетворитися «в науково-дослідчу інституцію, в якій молоді вчені могли науково працювати»⁶⁵. Тому наукова праця рік у рік займала дедалі більше вагомим місце в діяльності професорів УВУ. Підтвердженням цього є активна участь університетських професорів у роботі наукових товариств, конференціях. З ініціативи і при найактивнішій участі професорів УВУ в Празі проводилися українські наукові з'їзди. Так, організаційна комісія по скликанню I Українського наукового з'їзду (жовтень 1926 р.) складалася з професорів Українського вільного університету на чолі з академіком І. Горбачевським. На цьому форумі, що тривав 5 днів, працювали 10 секцій, на засіданнях яких заслухано 154 доповіді. 267 вчених взяли участь у дискусіях. Майже кожний четвертий учасник з'їзду був представником УВУ⁶⁶. В роботі II Українського наукового з'їзду (березень 1932 р.) брав участь 21 викладач УВУ, які прочитали 45 рефератів⁶⁷. Загалом з 1924 по 1931 р. викладачі Українського вільного університету брали участь у 28 наукових конгресах і з'їздах, а професор археології УВУ В. Щербаківський протягом 1924—1937 рр. — 16 міжнародних наукових конгресах⁶⁸. Це також свідчить про значний науковий доробок учених університету.

Про плідність наукової роботи професорів УВУ можна судити з видавничої діяльності, яка розпочалася у 1923 р. під керівництвом університетської видавничої комісії на чолі з професором С. Дністрянським. Особливо інтенсивною вона була в перше десятиріччя існування університету. В 1922—1931 рр. було видано 27 назв підручників, монографій, збірників⁶⁹. Серед них — «Органічна хімія» І. Горбачевського (1924), «Загальна наука права і політики» С. Дністрянського (1923), «Палеоліт» В. Щербаківського, «Міжнародне право» М. Лозинського (1922), «Основи землезнання України» С. Рудницького (1923), «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (1923), «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича (1923), «Лекції по історії етики» І. Мірчука (1922) та ін.

Крім того, видавництво УВУ випустило за цей час два томи наукового збірника і два томи ювілейних збірників. Якщо авторами першого тома «Наукового збірника Українського університету в Празі» (1923) були провідні вчені УВУ С. Дністрянський, О. Колесса, Р. Лашенко, М. Лозинський, І. Мірчук, В. Старосольський, Л. Чикаленко, Ф. Швець, В. Щербаківський і Ф. Щербина, то його другий том (1930) складався з рефератів професорських стипендіатів УВУ С. Федоріва, К. Чеховича, Н. Нововірьського і С. Бараніва. Обидва «Наукові ювілейні збірники Українського університету в Празі» були присвячені президенту Чехословацької республіки Т. Г. Масарику з нагоди його 75-річчя і 80-річчя і містили результати наукових розвідок учених університету (24 праці), більшість з яких є вагомим внеском у розвиток української історичної, філологічної, правової, економічної і філософської наук.

Однак через брак коштів видавництво УВУ не могло належним чином розгорнути діяльність, про що свідчить і той факт, що до 1926 р. вчені університету написали наукові праці загальним обсягом понад 800 авторських аркушів, але не мали змоги їх опублікувати⁷⁰. У 1932—1940 рр.,

наприклад, жодної праці це видавництво не випустило, і тільки у 1942 р. в Празі вийшов з друку третій том «Наукового збірника УВУ в Празі». Тому, як свідчить бібліографія публікацій вчених УВУ, вміщена в офіційному виданні університету, а також дані, наведені П. Зленком у «Бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції. 1920—1931» (Прага, 1932), університетські професори друкувалися скрізь, де з'являлася можливість, — у Берліні, Варшаві, Відні, Вінніпегу, Женеві, Загребі, Києві, Лейпцигу, Лондоні, Львові, Мюнхені, Парижі, Перемишлі, Рівному, Чернівцях, Чикаго тощо.

Звичайно, найчастіше їх праці публікувалися у Чехословаччині — різних чеських і українських виданнях й видавництвах у Празі, Подєбрадах, Брно, Ужгороді, зокрема в празьких видавництвах «Чесько-українська книга», «Пламя», «Український громадський видавничий фонд». З останнім УВУ в червні 1925 р. уклав договір про створення при цьому фонді спеціальної «Фундації Українського університету в Празі» для видання наукового збірника, монографій, підручників тощо, який, щоправда, не приніс очікуваних позитивних зрушень у цій справі⁷¹. І все ж саме в Чехословаччині в міжвоєнні роки український історик, професор УВУ Д. Дорошенко опублікував значну кількість з близько 1 тис. його праць з історії, культури, церкви, літератури, культурних й політичних взаємин України з Західною Європою, проблем слов'янознавства, української історіографії тощо. Саме в Празі побачили світ праці Д. Антоновича «Триста років українського театру (1619—1919)», Л. Білецького «Основи української літературно-наукової критики» і «Книга биття українського народу як декларація прав української нації», І. Борковського «Старослов'янська кераміка», С. Бородаєвського «Історія кооперації», О. Бочковського «Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання», В. Січинського «Архітектура старокнязівської доби» і «Чужинці про Україну», В. Старосольського «Держава і політичне право», Д. Чижевського «Логіка» і «Нариси з історії філософії на Україні», О. Шульгіна «Нариси з нової історії Європи», Л. Шрамченка «Основи теорії статистики», В. Щербаківського «Формація української нації. Нарис праісторії України», Ф. Щербини «Статистика. Історія статистики і статистичних установ» і «Еволюційні переміни в ідеології статистики» та деякі інші, в тому числі видані чеською мовою «Основи модерного приватного права» С. Дністрянського, «Моністична теорія» О. Одарченка, «Німецька колонізація на Україні» С. Шелухіна.

При написанні наукових праць професори Українського вільного університету використовували фонди празьких архівів і бібліотек, інші джерела, а також матеріали Музею визвольної боротьби України (заснований у 1925 р.) і книги з університетської бібліотеки. Остання була заснована згідно з рішенням Сенату УВУ в квітні 1922 р., який для цього обрав бібліотечну комісію на чолі з професором Д. Антоновичем. Завдяки саме його зусиллям (він протягом 17 років керував університетською бібліотекою) фонди бібліотеки постійно поповнювалися, незважаючи на те, що вона не мала власного бюджету (за винятком ра. ових невеличких асигнувань) і книги надходили від жертвувачів і шляхом взаємообміну. Однак якщо наприкінці першого року існування бібліотека УВУ мала 839 книг і брошур, то у 1926 р. — 4261⁷². У звітах бібліотечної комісії УВУ є конкретні дані про шляхи поповнення бібліотеки. У 1924/25 навчальному році, наприклад, українськими вченими їй безкоштовно передано 866 книг, у тому числі Антоновичем — 172, Дорошенком — 111, Шелухіним — 56, Слюсаренком — 55, Яковлівим — 47 книг, а професор Горбачевський з березня по вересень 1925 р. відрахував для бібліотеки щомісячну платню (500 крон). Крім того, до бібліотеки надійшло 25 книг від А. Крушельницького з Відня, Л. Лукаевича з Варшави — 21, академіка Птухи з Києва — 3, професора Шелудька з Софії — 2 книги тощо⁷³. Інститут та Фундація Карнеджі у Вашингтоні включили УВУ до списку

інституцій, яким висилалися безкоштовно всі їх видання. В результаті лише у 1926 р. університетська бібліотека одержала від них 43 томи наукових видань різними мовами⁷⁴.

Одним з шляхів поповнення фондів бібліотеки був обмін літературою з науковими інституціями, видавництвами і бібліотеками як у ЧСР, так і за кордоном. Зокрема, досить інтенсивним був взаємообмін виданнями між УВУ і Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, Академією наук та Інститутом народної освіти (університетом) у Києві, українськими науковими інститутами у Берліні й Варшаві, Карловим університетом та іншими високими школами Чехословаччини. Так, тільки протягом 1924/25 навчального року бібліотека УВУ шляхом обміну одержала 137 книг. «Бібліотека Київського Інституту народної освіти, — зазначалося в її листі до УВУ від 18 квітня 1928 р., — висловлює Вам свою щирю подяку за низку Ваших цінних видань, які вона цими днями одержала. Просимо й надалі надсилати Ваші видання. Влітку цього року виїде 3 кн. «Записок Київського ІНО», що буде Вам своєчасно надіслана»⁷⁵. Серед 34 видань, які бібліотека УВУ одержала в другій половині 20-х років від Всеукраїнської Академії наук, були монографії А. Кримського та Л. Левченка «Степан Руданський», В. Перетца «Слово о полку Ігоревім», О. Фоміна «Флора України», В. Щербини «Нові студії з історії Києва» та ін.⁷⁶. В червні 1939 р. університетська бібліотека вже мала 10380 книг⁷⁷. Ними користувалися не тільки викладачі, а й студенти Українського вільного університету. У 1924/25 навчальному році, наприклад, бібліотека видала читачам 974 книги⁷⁸.

Крім плідної наукової, професори УВУ проводили велику просвітницьку діяльність, яка сприяла ознайомленню населення Чехословаччини з історією, культурними надбаннями українського народу, досягненнями в розвитку науки української еміграції, а також налагодженню взаєморозуміння і творчої співпраці між українськими та чеськими вченими, діячами культури. Зокрема, ще у 1919—1920 рр. завдяки зусиллям українських вчених і за допомогою дипломатичної місії УНР в Празі було випущено українською, чеською і деякими іншими мовами понад 20 науково-популярних брошур й видань серії «Познаймо Україну». Як зазначалося в передмові до першої брошури цієї серії «Українці — чехам», «головнішим завданням видань «Познаймо Україну» буде вияснення речових і психологічних основ до чесько-українського зближення... Зазначену серію видань призначаємо для послідовного ознайомлення з українським питанням, поскільки воно може цікавити чеське громадянство... Сподіваємося, що ця спроба розпочати чесько-українське взаємопізнання та зближення зустріне інтерес в чеському народі й спричиниться до зав'язання і зміцнення приятельських відносин межі самостійними республіками...»⁷⁹. В серії опубліковані праці С. Смаль-Стоцького «Львів — серце Західної України», І. Бочковського «З історії України та українського відродження» і «Україна й українці (з етнографічною мапою)», Д. Дорошенка «Міжнародна орієнтація українців за часи війни та революції» та ін.

Професори УВУ активно співробітничали в різних енциклопедичних виданнях Чехословаччини. Так, авторами вміщених у них українознавчих матеріалів були О. Колесса, Л. Білецький, Д. Антонович, Ф. Шешко, В. Січинський, В. Щербаківський та деякі інші вчені. Професор Д. Дорошенко, наприклад, написав кілька нарисів про українських політичних діячів для чеського енциклопедичного видання «Творці історії»⁸⁰.

Ефективним напрямком культурно-наукової діяльності професорів УВУ в Празі була їх участь в організації й проведенні різних виставок. Так, в організованій в квітні 1924 р. Українським громадським видавничим фондом (голова Є. Вировий) першій виставці українських друків та української книжкової графіки в Празі активну участь взяли професори УВУ Д. Антонович і В. Січинський. На ній експонувалася продукція (починаючи з 1918 р.) майже всіх українських видавництв з Чехосло-

ваччини, Німеччини, Австрії, західноукраїнських земель, загарбаних Польщею і Румунією, і частково навіть з України, а також таборів видання і українська періодика (всього діяло 10 відділів), що викликала великий інтерес широких кіл громадськості.

Празькі газети опублікували численні статті й замітки про цю виставку. Зокрема, 10 квітня в газеті «Чехословенська Республіка» відомий чеський публіцист Ф. Заплетал писав: «Для Праги виставка української книги має особливе значіння. У нас якраз все ще є не тільки окремі одиниці, а цілі політичні партії, що не визнають існування українського народу, української літературної мови і української літератури. Ці противники найдуть на виставці переконуючі докази про безпідставність своїх застарілих уявлень. На виставці є друки з усіх частин України... але об'єднаної духовно єдиною культурою, єдиною літературною мовою, єдиною національною свідомістю». Називаючи найбільш цікаві експонати, автор зазначає: «Уже з цього сухого огляду видно, що існує самостійна українська література, писана окремою українською мовою і зрозуміла населенню Харківщини, Київщини так само добре, як і населенню Галичини та нашої Підкарпатської Русі... Виставка українських друків у Празі має більше значіння, ніж надають їй, певно, самі організатори»⁸¹.

Приємне враження справляв український відділ на виставці книжкової культури, організованої з нагоди міжнародного з'їзду бібліотекарів та приятелів книги влітку 1926 р. в Празі. Спеціально створений виставочний комітет на чолі з професором УВУ Д. Антоновичем підібрав для неї українські видання останніх десяти років — загалом понад 2 тис. книжок. Великий інтерес у відвідувачів (український відділ виставки оглянуло понад 600 чол.) викликали, зокрема, колекції українських видавничих знаків і екслібрисів, упорядковані професором УВУ В. Січинським. Подібні виставки книги (на яких широко були представлені й праці вчених УВУ), що їх відвідували численні гості, експонувалися в Празі і під час українських наукових з'їздів 1926 і 1932 рр.⁸²

Таким чином, у міжвоєнні роки, коли УВУ фактично залишився єдиним українським університетом у світі, його професорський колектив, що складався з авторитетних фахівців з різних галузей знань, гідно репрезентував українську університетську науку. Його праця була, зокрема, високо оцінена на II Українському науковому з'їзді в Празі у 1932 р., де у 18 спеціальних доповідях показано досягнення української еміграції в різних галузях знань за останнє десятиліття і особливо виділено вагомий внесок у розвиток науки вчених УВУ⁸³.

В цілому успішно виконував Український вільний університет в Празі і своє першочергове завдання — «дати можливість українській емігрантській молоді і взагалі тим з української еміграції, хто не закінчив вищої освіти, цю освіту добути в стінах українського університету»⁸⁴.

Однією з основних причин переведення Українського вільного університету з Відня до Праги, як зазначалося вище, була наявність у Чехословаччині численної української студентської громади. Саме через УВУ чехословацький уряд надав матеріальну допомогу українському студентству. Уже під час перших переговорів з представниками властей Чехословаччини ректор університету О. Колесса говорив про необхідність навчання в Празі української молоді, що перебувала в республіці, та надання матеріальної підтримки студентській молоді з числа українців, особливо майбутнім слухачам УВУ⁸⁵.

Уряд ЧСР схвально поставився до цього прохання і вже в листопаді 1921 р. було організовано «Чесько-український комітет допомоги українській молоді» (ЧУК) з метою «турботи про забезпечення освіти українським емігрантам у вищих учбових закладах Чехословаччини»⁸⁶. Головою ЧУК обраний професор Карлового університету Я. Бідло, а його заступником — професор О. Колесса. З січня 1922 р. комітет одержував з державного фонду ЧСР регулярні щомісячні субвенції для розподілу

стипендій серед українських студентів. Умовою видачі стипендій було успішне навчання студентів, причому допомога їм спочатку здійснювалася у формі забезпечення житлом, одягом, підручниками, харчами тощо (наприкінці 1921 р. її одержували 557 українських студентів). З 1922 р. комітет відмовився від цього складного й незручного способу і став щомісяця видавати стипендії у розмірі близько 500 крон.

Хоча при встановленні стипендій для українських студентів не було поставлено як обов'язкову умову запис їх слухачами УВУ (на чому наполягали представники університету в ЧУК), все ж з 844 студентів, які в літньому семестрі 1922 р. почали одержувати стипендії, до УВУ записалося 615, а в зимовому семестрі 1922 р. — відповідно 1071 і 874⁸⁷. Всього за перші десять років існування ЧУК щомісячну стипендію одержували 1992 українські студенти, 1062 з яких за цей час вручені дипломи чеських вищих учбових закладів, переважно Карлового університету⁸⁸. В ньому, зокрема, у зв'язку з великою кількістю українських студентів було організовано спеціальні українські курси, де, крім професорів УВУ, викладали відомі чеські вчені Бідло, Горак, Пастернак, Полівка та ін.

Крім розподілу стипендій, цей комітет відкрив кілька інтернатів для студентів-емігрантів, допомагав їм одягом, ліками, підручниками, опікав різні їхні організації, зокрема Український студентський кооператив у Празі, організовував під час канікул для українських студентів екскурсії за кордон. ЧУК допомагав українській молоді, що опинилася далеко за межами Чехословаччини (в Єгипті, Румунії тощо), особливо воякам УГА, інтернованим у таборах Німецького Яблонного та Йозефова, приїжджати на навчання в Прагу. Аналогічні акції здійснювали також різні організації й гуманітарні місії, включаючи міжнародні. Американське товариство «У. М. С. А.», наприклад, надавало 60 українським студентам безплатне харчування, 30 — помешкання за зниженою платою, а американська місія «методистів» відкрила для них у Празі їдальню, де харчувалося понад 200 чол. з платою 60 крон щомісяця⁸⁹.

Про сильний потяг українських емігрантів, зокрема в Чехословаччині, до здобуття вищої освіти, особливо після відкриття там кількох високих українських шкіл, у тому числі УВУ, у край складних умовах життя на чужині багато говорилося на I конференції української еміграції в Празі у червні 1929 р. Професор Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі С. Сірополко, зокрема, серед причин, що змушували людей уже не першої молодості сісти за шкільну парту та студіювати науку, назвав такі: «По-перше, мотиви егоїстичного порядку — диплом високої школи відкривав власникові його кращі перспективи в життєвій боротьбі за існування в порівнянні з тими конкурентами, що диплому не посідають, по-друге, мотиви вищого порядку — бажання набути фахові знання з тим, щоб їх віддати рідному краю після повернення туди з еміграції»⁹⁰.

В архіві Українського вільного університету зберігається чимало заяв з проханням зарахувати до нього і при цьому переважають саме «мотиви вищого порядку». Ці матеріали дають також можливість з'ясувати походження, соціальний стан, рід занять майбутніх слухачів УВУ та деякі інші дані про них. Так, наприкінці 1921 р. з проханням зарахувати в УВУ звернулися до управи університету відомі діячі української культури з Миколаївщини Микола Аркас і Єпіфаній Камінський, на початку 1922 р. — українські таборити з Йозефова Іван Борковський, Дмитро Турт і Іван Ільницький, з колективними заявами — члени Товариства українських студентів «Січ» у Чернівцях, 16 членів Спілки студентів-українців з табору інтернованих в Орадея-Маре (Румунія) з рекомендацією її керівників М. Мітковича і Л. Миколаєнка тощо⁹¹. Серед прийнятих до УВУ у 1928—1943 рр. були представники з усіх українських земель, в тому числі 42 уродженці Підкарпатської Русі (Закарпаття) різних національностей (українці, угорці, євреї, німці), а також

румуні (брат і сестра Пехт, З. Фейка), чехи (И. Бенеш, Ж. Алпар), росіянин К. Поляков та ін.⁹²

У щорічних звітах про діяльність Українського вільного університету містяться статистичні дані про слухачів обох факультетів по семестрах, їх розподіл за національністю, походженням і т. п. Ось, наприклад, як виглядає статистика запису студентів УВУ в Празі:

Навчальний рік	Семестр	Кількість записаних слухачів	Навчальний рік	Семестр	Кількість записаних слухачів
1921/22	зимовий	702	1933/34	зимовий	232
	літній	615		літній	253
1922/23	зимовий	874	1934/35	зимовий	215
	літній	654		літній	235
1923/24	зимовий	580	1935/36	зимовий	231
	літній	449		літній	216
1924/25	зимовий	437	1936/37	зимовий	241
	літній	382		літній	187
1925/26	зимовий	390	1937/38	зимовий	88
	літній	276		літній	77
1926/27	зимовий	250	1938/39	зимовий	66
	літній	251		літній	61
1927/28	зимовий	245	1939/40	зимовий	68
	літній	194		літній	100
1928/29	зимовий	203	1940/41	зимовий	92
	літній	162		літній	107
1929/30	зимовий	289	1941/42	зимовий	125
	літній	253		літній	127
1930/31	зимовий	243	1942/43	зимовий	135
	літній	253		літній	109
1931/32	зимовий	240	1943—45	даніх не виявлено	
	літній	220			
1932/33	зимовий	232			
	літній	258			

Отже, з 1921 по 1943 рр. на два факультети УВУ було записано 11617 студентів — у середньому по 264 на семестр. Кількість студентів, як бачимо з наведеної таблиці *, з різних причин була неординаковою: у зимовому семестрі 1922/23 академроку, наприклад, вона становила 874 чол., а у літньому семестрі 1938/39 року — тільки 61. Зокрема, зменшення числа слухачів університету у 1937—1939 рр. було наслідком введення згідно з розпорядженням Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР від 4 квітня 1937 р. плати за навчання, а також через неймовірно складний процес одержання віз українцями з Польщі та Румунії і драматичні події в Чехословаччині після мюнхенської угоди 1938 р. Деяке збільшення кількості студентів УВУ в 1940—1941 рр. відбулося за рахунок нової хвилі еміграції з Карпатської України після її окупації Угорщиною і Західної України після її приєднання до УРСР.

Основний контингент слухачів Українського вільного університету становили вихідці з різних українських земель, найбільше — із західно-українських. На початку празького періоду діяльності УВУ понад 90 % студентів були українцями, наприкінці — їх налічувалося близько 75 %. Крім них, було також чимало білорусів, болгар, вірменів, грузинів, прибалтійців, угорців, росіян, німців, євреїв, поляків, словаків, сербів, хорватів, чехів та ін. Наприклад, у першому в Празі семестрі (зимовий 1921/22 року) в УВУ навчалися 702 студенти, які походили: з ЧСР — 33, Східної Галичини — 513, Придніпрянської України — 118, Буковини — 28, Кубані — 7, Білорусії — 2, Росії — 1. За національністю вони розподілялися таким чином: українців — 655, у тому числі 15 підкарпатських русинів — українців, чехів — 15, білорусів — 2, росіян — 1, німців — 3,

євреїв — 26⁹³. А в літньому семестрі 1930/31 навчального року слухачами УВУ записалося 253 чол. (з них 61 чол. — вперше), у тому числі 165 українців, 30 євреїв, 15 чехів, 13 росіян, 8 угорців, по 5 німців і словаків, 4 румуни, 3 білоруси, по 2 грузини і поляки, 1 болгарин⁹⁴.

Проте не всі слухачі УВУ одержували його абсолюторії (дипломи), бо більшість з них водночас навчалася в чеських університетах, від чого, як правило, залежало одержання ними стипендій. Тому, наприклад, на філософічному факультеті УВУ з 1925 по 1945 р. прослухали необхідний мінімум навчальних годин, склали всі колоквиуми та абсолюторні іспити і одержали дипломи лише 142 чол.⁹⁵ Ще менше слухачів УВУ саме через навчання у чеських високих школах наважувалися складати ригорозальні екзамени, необхідні для здобуття ступеня доктора прав чи філософії. Тому кількість виданих УВУ докторських дипломів, порівняно з числом його студентів і випускників, невелика: в 1921—1941 рр. — 37 на філософічному і 95 на правничому факультетах⁹⁶.

Більшість цих докторів становили українці, але серед них були й представники інших народів. Зокрема, серед докторів філософії та особливо докторів права назвемо чехів Й. Мікліка, Я. Кладіва, А. Колінські, К. Воленца, В. Брожовські, Е. Секеру, Р. Чейхана, словака В. Іленчіка, грузинів Ш. Маглакелідзе, Е. Рамішвілі, В. Емухварі, Д. Чхіквадзе, Г. Накашидзе, Ю. Джаджгоа, росіянина Д. Бистролетова, угорця К. Міттельмана та інших⁹⁷. Докторами УВУ стали й діти університетських професорів — Ігор Лоський, Михайло Матюшенко, Юрій Старосольський, Михайло Антонович (до речі, випускниками УВУ були також Марія та Марко Антоновичі).

Присвоював Український вільний університет і почесні дипломи за особливі заслуги в галузі науки або культури. Першими почесними докторами УВУ стали видатні українські письменники: у 1931 р. доктором філософії — Олександр Кандиба (Олесь), Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий і Василь Стефаник. «Високо заслужена діяльність і праця цих письменників є не лише серед українського громадянства, але теж і в чужині так відома і високо цінена, що було би зайвим bliще мотивувати тут згадане рішення факультету», — зазначив в промові ректор УВУ І. Горбачевський⁹⁸. Пізніше титул почесного доктора філософії одержали українські композитори Олександр Кошиць та Володимир Барвінський. Правничий факультет УВУ присвоїв титул почесного доктора професорам І. Горбачевському, О. Колессі, А. Волошину⁹⁹.

Здобувши вищу освіту в стінах УВУ, випускники й доктори університету успішно працювали в різних галузях науки, культури як Чехословаччини, так й інших країн, у тому числі в Україні. Зокрема, понад 20 з них працювали в УВУ (про них говорилося вище), а також повинили професорсько-викладацький склад інших українських утворих закладів у ЧСР — господарської академії і педагогічного інституту. Разом з тим багато випускників УВУ внаслідок його недержавного характеру, не маючи громадянства ЧСР, були позбавлені можливості знайти відповідну їх кваліфікації роботу в Чехословаччині, тому використовували здобуті знання й досвід за межами республіки.

Значна кількість випускників університету, зокрема докторів прав, виїхала в Західну Україну, де взяла активну участь (особливо ті з них, хто спеціалізувався на кафедрі кооперації) в організації українських кооперативних інституцій, які в міжвоєнні роки були одним з важливих чинників у боротьбі за економічне виживання українського населення в Галичині і на Волині, окупованих Польщею. Наприклад, доктор прав УВУ Карпо Коберський, деякий час попрацювавши доцентом приватної економіки УГА в Подєбрадах, повернувся в рідну Галичину, де став редактором часопису «Кооперативна Республіка», а доктор Гордій Няичур очолив повітовий кооперативний союз у Тернополі. Серед інших активних діячів кооперації в Галичині і на Волині слід назвати докторів прав УВУ Миколу Кривого, Михайла Матюшенка, Остапа Котика, Олек-

сандра Пителя, Петра Панченка та ін. Державними чиновниками стали доктори Микола Підгірний, Андрій Павник, Олександр Заворотюк.

Деякі доктори УВУ виїхали в країни, де визнавалися дипломи українського університету: в галузі юриспруденції, наприклад, працювали у Загребі (Югославія) Грицько Шевчик, у Вінніпегу (Канада) — Микита Мандрика, у Словаччині — Іван Ватран. У торговельній, адміністративній сферах працювали доктори Володимир Луць, Іван Вітковський, Євген Приходько, Олександр Мацейович, у галузі журналістики — Сергій Федорів-Лантух, Христина Кононенкова, Степан Росоха, Юрій Гривняк тощо¹⁰⁰.

Багато випускників і докторів УВУ обрали місцем своєї роботи Закарпаття і всіляко сприяли його національно-культурному відродженню. Наприклад, доктор філософії УВУ, професор Василь Пачовський був директором державної реальної гімназії у Береговому, а наукову діяльність присвятив вивченню історії Закарпаття, написавши кілька узагальнюючих праць. У канцелярії ужгородської «Просвіти» наприкінці 30-х років працював доктор Олександр Баранів. Одним із засновників і активістів просвітянського руху в Закарпатті, директором ужгородського театру «Просвіти» був відомий український діяч культури, доктор філософії УВУ Микола Аркас, артистична й режисерська праця якого в цьому краї залишила глибокий слід. У роки становлення карпато-української державності деякі випускники УВУ брали активну участь в її розбудові, а окремі з них обіймали навіть важливі державні посади. Доктор прав УВУ Степан Росоха, наприклад, керував відділом міністерства шкільництва і народної освіти в краї, а у 1939 р. був обраний заступником голови Союзу Карпатської України. Після окупації краю Угорщиною він повернувся в Прагу, де у 1939 р. редагував часопис «Пробоем», а в 1940 р. — журнал «Наступ», друкуючи на їх сторінках статті й спомини про Карпатську Україну¹⁰¹.

Після другої світової війни прізвища випускників й викладачів Українського вільного університету в Празі можна було зустріти серед діячів українських громад у різних країнах — Німеччині, Канаді, США і навіть в Австралії, де, наприклад, провів останні роки свого життя професор УВУ Симон Наріжний (1898—1983).

Працький період діяльності Українського вільного університету закінчився у травні 1945 р., коли з вступом до міста радянської армії більшість його професорів і студентів змушена була залишити Чехословаччину і шукати нове пристановище, а тих з них, що залишилися, чекали нелегкі, а часом й трагічні випробування. Новим місцем перебування УВУ став Мюнхен, де у 1946 р. було відновлено його діяльність і де він успішно працює і нині.

Український вільний університет був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної української еміграції і свою діяльність за межами рідного краю вважав тимчасовою. Однак з ряду причин протягом майже чверті століття (1921—1945 рр.) місцем його діяльності стала Прага. Тривалий час він залишався єдиним українським університетом в світі, хоч і приватним, але головне — вільною всеукраїнською вищою школою. Служіння в міру сил і можливостей потребам українського народу заради вільного і щасливого майбутнього рідного краю стало основним обов'язком УВУ в Празі, який він з допомогою влади й громадськості ЧСР виконав, здобувши високий авторитет й міжнародне визнання. Підводячи підсумки перших десяти років діяльності УВУ, його керівники мали повне право констатувати, що «університет досяг мети й належним способом сповнив своє завдання..., університет остаточно консолідувався, його професура довела свій педагогічний досвід та виявила себе назовні науковими працями в різних галузях людського знання. Виробилася певна й стала практика університетська за зразком західноєвропейських університетів, але на ґрунті національному, українському»¹⁰².

- * Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1993.— № 11—12; 1994.— № 2.
- ⁵⁴ Наріжний С. Назв. праця.— С. 228.
- ⁵⁵ Там же.— С. 228—229.
- ⁵⁶ Там же.— С. 198.
- ⁵⁷ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича.— Прага, 1939.— С. 2.
- ⁵⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 208.
- ⁵⁹ Там же.— С. 202—203.
- ⁶⁰ Там же.— С. 209.
- ⁶¹ Там же.— С. 204.
- ⁶² Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924).— Прага, 1926.— Т. 1.— 210 с.
- ⁶³ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича.— Прага, 1939.— 227 с.
- ⁶⁴ Наріжний С. Назв. праця.— С. 208.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 93.
- ⁶⁶ Український Науковий з'їзд у Празі, 3—7 жовтня 1926 р. Звідолення Президії Організаційної Комісії з'їзду.— Прага, 1928.— С. 3—4, 72.
- ⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 190—191.
- ⁶⁸ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XIII; Наріжний С. Назв. праця.— С. 257.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 494.
- ⁷⁰ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 223—227.
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 19—21.
- ⁷² Там же, арк. 232; Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 228.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 193.
- ⁷⁴ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 229—230.
- ⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 191.
- ⁷⁶ Там же, арк. 365.
- ⁷⁷ Там же, спр. 140, арк. 426.
- ⁷⁸ Там же, спр. 426, арк. 193.
- ⁷⁹ Там же, оп. 2, спр. 576, арк. 6—7.
- ⁸⁰ Наріжний С. Назв. праця.— С. 252.
- ⁸¹ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР.— С. 87—94.
- ⁸² Наріжний С. Назв. праця.— С. 258—259.
- ⁸³ Там же.— С. 248.
- ⁸⁴ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XI.
- ⁸⁵ Там же.— С. 84.
- ⁸⁶ Русские в Праге. 1918—1928 гг.— Прага, 1928.— С. 69—75.
- ⁸⁷ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XI.
- ⁸⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 75.
- ⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 133, арк. 107—108.
- ⁹⁰ Троцинський В. Перша конференція української еміграції в Празі і створення Української головної еміграційної ради (червень 1929 року) // Українська діаспора.— 1992.— № 1.— С. 81—82.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 315, 322—325, 375, 399, 403, 417, 468, 506—507.
- ⁹² Там же, спр. 41, арк. 1—99.
- * Таблиця складена на основі щорічних звітів УВУ. При її аналізі слід враховувати, що одні й ті ж студенти навчалися (записувалися) протягом кількох академічних років.
- ⁹³ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 82—83.
- ⁹⁴ Там же.— Т. 2.— С. 112.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 19, арк. 1—38.
- ⁹⁶ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3419.
- ⁹⁷ Український В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 191—193.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 186.
- ⁹⁹ Наріжний С. Назв. праця.— С. 132.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 343.
- ¹⁰¹ Там же, арк. 3; Наріжний С. Назв. праця.— С. 321—336.
- ¹⁰² Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XIV.

* * *

С. І. Дровозюк (Вінниця)

Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.)

Історичний процес — це органічна єдність предметно-практичної діяльності людини і її духовного життя. Духовний стан народу, його думки і соціальні почуття — така ж історична реальність, як і політична боротьба чи економічні реформи. Тому об'єктом історичної науки є «вся сукупність явищ суспільного життя упродовж всієї історії суспільства»¹. Однак вітчизняна історіографія традиційно охоплювала насамперед політичну та економічну сторони історичного процесу. Що ж стосується духовного світу, то він був монополією філософії і соціальної психології. Історики у кращому випадку послуговувалися категоріями згаданих наук, нерідко вдаючись лише до апріорних тверджень про піднесення свідомості та зростання духовності.

Отже, виникла потреба визначити завдання історичної науки щодо вивчення духовного життя народу. Актуальність історичного дослідження цієї важливої проблеми визначається, на нашу думку, такими обставинами: переглядом традиційних уявлень про співвідношення матеріального і духовного; прагненням виявити ідейні і психологічні основи діяльності людини; необхідністю з'ясувати механізм деформування свідомості в умовах тоталітарного режиму; потребою перейти від декларування вирішальної ролі народу в історичному поступові до конкретного висвітлення проблеми; намаганням утвердити у нашому суспільстві загальнолюдські цінності і сформуванню відповідну суспільну свідомість. Нарешті, виявлення і дослідження конкретно-історичних форм духовного життя має певне значення і для інших люднознавчих наук. Адже порушення принципу історизму часто приводить до абстрактної моделі духовності, яка не відповідає історичній правді.

У зарубіжній суспільній думці проблеми духовності займають одне з чільних місць. Визначився історіографічний напрям, який іменується антропологічно орієнтованою історією² або соціально-історичною психологією³. Головна ідея цієї історіографії: «Історія — наука про людину»⁴. Упродовж багатьох років цю точку зору послідовно обстоює і А. Я. Гуревич, який вважає, що центральне місце в історичному дослідженні має зайняти «...людина як діяльна соціальна істота, зі своїми ідеями і уявленнями, почуттями і суб'єктивним світом»⁵. На його думку, найпродуктивнішим і найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання є орієнтація на психологію⁶.

Проблема духовного життя народу простежується також в українській суспільно-історичній думці ХІХ—ХХ ст. Важливою є теза М. Драгоманова про те, що закони людського буття слід шукати «... в соціально-психологічних основах громадського і індивідуального життя»⁷. Цю ж проблему поставив перед історичною наукою М. Костомаров: «...Чому історія не говорить нам нічого про його (народу — С. Д.) побут, про його духовне життя, про його відчуття, спосіб виявлення радостей і печалей?»⁸. М. Грушевський також бачив завдання у тому, щоб зрозуміти економічний, культурний і духовний стан народу, його бажання і ідеали»⁹. Отже, йдеться про українську історіографічну традицію, яка є основою для дослідження ідеології і соціальної психології нашого народу. Ця традиція деякою мірою притаманна і сучасній історіографії. Так, О. Прицак серед історичних циклів, які мають стати предметом дослідження, називає психологічний¹⁰. Тому одне із важливих завдань сучасної науки полягає в підтримці і поглибленні соціально-психологічних тенденцій в українській історіографії. Тобто перед

нами постає питання: про що думав український народ, які почуття він переживав у ту чи іншу історичну епоху? Відповідь дасть вивчення реальної народної думки і соціальних почуттів у конкретно-історичних умовах.

Для визначення методологічних засад дослідження духовного життя українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. важливе значення має досвід історіографії 60—80-х років. У цей час було опубліковано ряд праць, у яких висвітлені окремі сторони духовного життя у XVII—XIX ст.¹¹ В останні роки зроблені цікаві спроби оцінити суспільну свідомість 20—30-х років з нових методологічних позицій, визначити її типологічні особливості¹². Однак відставання історичної науки у вивченні психологічної сторони описуваних явищ, на яке вказував свого часу Б. Ф. Поршнев¹³, не подолане і донині.

Таким чином, сама природа історичного процесу, об'єктивні потреби розвитку української історичної науки дають підстави розглядати духовне життя як предмет історичного дослідження. І здається, що саме через духовний світ селянина лежить шлях до пізнання багатьох суспільних явищ.

20-ті роки ХХ ст. дають багатий матеріал для конкретно-історичного дослідження поставленої проблеми. У цей час співіснували і взаємодіяли «стара» і «нова» свідомість, духовні процеси відзначалися значною інтенсивністю та суперечливістю.

Не претендуючи на всебічне висвітлення проблеми, спробуємо виділити деякі структурні елементи духовного життя селянства у 20-ті роки, визначити можливі підходи до предмета дослідження.

На нинішньому етапі освоєння проблеми доцільно розглянути ряд важливих методологічних питань. Насамперед варто уточнити понятійно-категоріальний апарат. Необхідність такої своєрідної «інвентаризації» наукового інструментарію продиктована як складністю самого феномена духовного життя, так і тим, що немає чіткості у тлумаченні основних понять і категорій. Йдеться, зокрема, про зміст таких ключових з них, як «духовне життя» і «суспільна свідомість». Одні автори фактично ототожнюють їх, характеризуючи суспільну свідомість як «духовне життя суспільства, ідеальну сторону історичного розвитку»¹⁴, інші ж наголошують, що ці категорії не збігаються — перша ширша за другу¹⁵. Треті, говорячи про суспільну свідомість, мають на увазі «вищий рівень духовного життя суспільства»¹⁶. Така термінологічна ситуація є однією із перешкод, що постає перед дослідником і ускладнює процедуру структурування духовного життя на конкретно-історичному рівні. Продуктивним може бути дослідження, побудоване на визначенні суспільної свідомості як духовної сторони історичного процесу¹⁷. Такий підхід дає можливість вважати головні форми суспільної свідомості структурними елементами предмета дослідження.

Аналізуючи духовність через суспільну свідомість, необхідно мати на увазі, що остання є досить складною системою, характеризується багатством форм і різноманітністю їх комбінацій¹⁸. Суспільна свідомість тісно пов'язана з усіма сторонами суспільних відносин, однак при цьому вона характеризується певною самостійністю^{19–20}.

У суспільній свідомості прийнято виділяти рівні (ідеологію і соціальну психологію) та форми (політичну, економічну, правосвідомість, мораль, релігію тощо). Ці структурні елементи і можуть стати головними сюжетами конкретно-історичних досліджень.

Виходячи з наведених вище міркувань, предметом даного дослідження є реально функціонуюча суспільна свідомість 20-х років ХХ ст. Важливою передумовою дослідження є визначення оптимального кола джерел, на основі яких може бути здійснене адекватне відображення духовного життя українського селянства. Попередні джерелознавчі розвідки дають підставу зробити висновок, що основу джерельної бази мають становити селянські ділові документи (заяви, скарги, листи),

стенограми виступів селян та їхніх ідеологів, матеріали прокуратури і судів, художня література, фольклорні матеріали тощо. Питання джерел і джерелознавчого забезпечення набуває особливої гостроти у зв'язку з тим, що «піднесене до рівня державної політики маніпулювання масовою свідомістю призвело до майже повного усунення проявів реальної громадської думки з письмових документів»²¹.

Одне з найголовніших і найскладніших завдань — дослідження духовних процесів на рівні ідеології. Йдеться про взаємодію селянської (традиційної) і офіційної (комуністичної) ідеологій. Цей процес характеризувався тим, що духовна сфера українського селянства постійно знаходилася під потужним тиском більшовицьких ідей. Державні ідеологічні інститути спрямовували зусилля «...на організацію психіки й свідомості широких селянських мас і сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції»²². Це була своєрідна духовна експансія. Однак і у таких умовах селянство жило здебільшого власним духовним життям і само продукувало суспільні ідеї. У щоденній реальності активно пульсувала народна суспільна думка, в якій чітко простежується критичне начало. Воно становило велику небезпеку для тоталітарного режиму та нав'язуваних ним міфів. Тому селянська ідеологія була оголошена ворожою, а її носії знищувалися. Отже, необхідно виявити конкретику ідейної боротьби, механізм руйнування селянської духовності.

Центральне місце у духовній сфері селянина 20-х років займали ідеї і соціальні почуття, які виникали на ґрунті аграрних відносин. Саме духовні утворення, пов'язані із землею, визначали типологічні особливості внутрішнього світу селянина. Духовна сторона його господарської діяльності, адаптація традиційної землеробської культури до жорстких суспільно-політичних реалій — один із важливих аспектів поставленої проблеми. Без конкретно-історичного дослідження цієї грані життєдіяльності українського селянина він і надалі залишатиметься своєрідним «соціальним роботом», позбавленим своєї духовно-психологічної індивідуальності.

Необхідно з'ясувати ставлення селян до аграрної політики, реконструювати їхні уявлення про справедливе землеволодіння і землекористування. Однією з домінуючих тенденцій у настроях селянства було прагнення одержати землю і господарювати на ній відповідно до традиційних уявлень. Про це свідчить, зокрема, зміст виступів селянських депутатів на з'їздах рад, де ставилися і обговорювалися насамперед питання землевпорядкування, цін, умов оренди, переселення тощо. Реальні настрої хліборобів влучно передала у виступі на X Всеукраїнському з'їзді рад депутатка із Запоріжжя: «Стало неможливим скликати загальні збори через те, що коли дядьки зійдуться, то вони в один голос кричать: нащо нам збори, лекції, нам дай землі»²³. Прагнення мати більше землі і вести на ній індивідуальне господарство було виявом селянського ества, його глибинної соціально-психологічної сутності.

Важливий елемент соціально-економічної свідомості селянина 20-х років — його ставлення до бідності і багатства. Терміни «бідний» і «багатий» займали помітне місце у повсякденній селянській лексиці, ними визначався статус селянина у суспільстві і сільській громаді, вони були традиційними у народній суспільній думці і мали свій певний зміст. Однак більшовицька пропаганда намагалася витворити образ селянина, який засуджував прагнення до збагачення, а бідність розглядав як одну із чеснот. У зв'язку з цим цікавим і промовистим є вислів одного подільського селянина, який у 1924 році заявив: «Не хочу бути в незнаможниках... Я хочу бути багатим, а ви мене в бідні хочете записати»²⁴.

Досить актуальною є проблема політичної свідомості українського селянства. Часто його політичні погляди виявлялися через порівняння

радянської влади з іншими відомими або вимріяними формами суспільного устрою, наприклад, радянська влада порівнювалася з царською владою, радянський чиновник — з царським чиновником. У ряді селянських скарг, написаних у першій половині 20-х років, фігурують такі оцінки керівників: «колишній пан», «старорежимний поміщик», «старий поміщик» тощо. Селянин сприймав і оцінював владу крізь призму своєї щоденної практики. Акт оцінювання влади — це, як правило, реакція на певні дії уряду, його соціально-економічну політику. Прикладом можна навести вислів, що побутував у народі в період хлібозаготівельної кампанії 1928 року: «Скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділити совєцьке залізне»²⁵. Водночас знаходимо приклади апологетики, носіями якої були радянсько-комнезамівські активісти: «Держава дивиться на нас, як на своїх дітей...»; «...Нам жиється в тисячу разів краще, ніж жиється за кордоном...»; «Радянська влада... кожному бажає як рідному братові»²⁶ тощо.

На сучасному етапі суспільного розвитку особливого значення набуває питання правової свідомості. Вивчення історичних типів правосвідомості допоможе зрозуміти природу багатьох суспільних явищ і процесів. Однак у цьому питанні дослідники очікують певні труднощі, пов'язані з тим, що ще належним чином не розроблена методика вивчення правосвідомості, не побудована її структурно-функціональна модель²⁷.

Селянська правосвідомість 20-х років формувалася під впливом традицій звичаєвого права, сумнозвісної теорії «революційної совісті», яка культивувалася на противагу загальноприйнятим правовим категоріям, свавілля місцевого адміністративного апарату. Важливим чинником був також рівень освіти.

Відстоюючи свої інтереси, селяни оперували, як правило, не статтями законів, а термінами «справедливо — несправедливо», «законно — незаконно», «має право — не має права». Однак характеристика селянської правосвідомості не може базуватися лише на висловлюваннях. Цінну інформацію дає аналіз соціальних конфліктів, дій та вчинків, з яких складалося повсякденне життя. Так, у 20-ті роки набули поширення самосудницькі настрої, траплялися випадки позасудових розправ із злочинцями. Іноді у таких акціях брала участь селянська громада, а процедура суду і покарання містила усталені ритуальні елементи. Традиції згаданого «судочинства» досить точно описав О. Вишня у гуморесці «Сільська юстиція», яка вперше була надрукована у газеті «Селянська правда» в 1925 р.²⁸ Дослідження цього суспільно-історичного явища з точки зору історичної психології дасть цікавий матеріал не лише для оцінки правосвідомості селянства, а й для визначення рівня зрілості тогочасного суспільства. Вивчені нами документи дають підстави зробити висновок, що у селянському середовищі домінувала правосвідомість, суть якої може бути визначена формулою: «Чим суворіше покарання, тим воно ефективніше і справедливіше».

Предметом серйозного конкретно-історичного дослідження має стати релігійне життя на селі. Йдеться насамперед про його конкретні форми і атрибутику. Досить цікавим є питання інтерпретації селянами традиційних релігійних догм. У категоріях соціально-історичної психології має бути осмислений масовий релігійний рух 20-х років. Візьмемо, наприклад, події, пов'язані з відомими «чудесами». Про їх масштаби свідчить хоча б те, що до калнінського «чуда» сходилися десятки тисяч селян Поділля, Київщини, Волині. Засоби інформації розгорнули проти «чудес» широку кампанію. Були влаштовані гучні судові процеси, яким надавалося важливого політичного значення²⁹. Отже, вивчення конкретних форм релігійного життя, його предметної і ритуальної сторін, психічних станів учасників релігійного дійства — важливе завдання соціально-історичної психології.

У контексті досліджуваної проблеми набуває актуальності питання національної свідомості українського селянства, її формування і функ-

ціонування у різні історичні періоди. Вже з'явилися праці, присвячені історії становлення української національної свідомості.

Архівні документи, які характеризують рівень національної свідомості селян у 20-ті роки, розпорошені по багатьох фондах. Однак навіть ті з них, які вдається дослідити, свідчать, що селяни не були байдужими спостерігачами русифікації. У зв'язку з цим цікавим є мовний конфлікт, який виник у 1925 році між жителями с. Курави, що на Поділлі, і представниками влади. Під час виступу голови райвиконкому селяни висловили побажання, щоб доповідь була прочитана українською мовою. У відповідь — звинувачення у петлюрівщині. Обурені нехтуванням їхніх вимог селяни, перемовляючись між собою, говорили: «Тепер хоч не задавай запитання по доповіді, так, як і при старому режимові»³⁰.

Таким чином, необхідно простежити еволюцію національної свідомості українського селянства, його ставлення до більшовицької політики у сфері національних відносин, вивчити міжнаціональні стосунки на рівні повсякденного життя тощо.

Однією із специфічних форм духовного життя селянства у 20-ті роки були чутки соціально-політичного змісту. Не випадково історики звернули увагу на це цікаве явище³¹. У досліджуваній період чутки були одним із джерел соціальної інформації і справляли помітний вплив на духовну сферу селянина. Відсутність стабільної інформаційної мережі і низький рівень освіти сприяли поширенню чуток. У них відображалися прагнення і мрії селян, їхнє розуміння суспільних подій і явищ.

Зауважимо, що у повсякденному житті згадані вище види суспільної свідомості, різноманітні духовні явища і стани утворювали органічне ціле. Відтворення такої духовної цілісності може бути досягнуте через аналіз внутрішнього світу певних соціальних типів. У зв'язку з цим значний інтерес становить постать селянського ідеолога. У цій ролі виступали самі селяни, представники сільської інтелігенції та інші особи, які тією чи іншою мірою виражали інтереси та прагнення землеробів. До числа селянських ідеологів можуть бути віднесені також окремі депутати рад. Однак до ідей та поглядів, які висловлювалися ними на з'їздах, зборах, слід ставитися критично, враховуючи вплив бюрократичного апарату на зміст виступів селянських депутатів. Аналіз останніх дасть можливість виявити оригінальні зразки народної суспільної думки.

Важливим елементом духовного життя селянства у 20-ті роки були соціальні настрої. Розглядаючи їх як об'єкт історичної науки, Б. Д. Паригін слушно зауважив, що для історика важливо знати, «чим той чи інший соціальний настрій був викликаний і як він потім вплинув на подальший хід історичних подій»³². До речі, не так давно домінувало спрощене, біполярне бачення настроїв селянства (прорадянські — антирадянські). Соціальні настрої народу, як і соціальне життя загалом, оцінювалися без достатньої аргументації. Документи же свідчать, що соціальні настрої українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. характеризувалися динамізмом, яскравою палітрою відтінків і напівтонів, відзначалися багатством емоційного забарвлення. Слід враховувати, що настрої постійно змінювалися, утворюючи своєрідну «криву», яка у кожному регіоні мала свої особливості.

Важливою складовою духовного життя українського селянства була народнопоетична творчість. Будучи однією із форм функціонування суспільної думки народу, фольклор є водночас важливим джерелом для вивчення народних уявлень, ідеалів, прагнень, настроїв, почуттів³³.

Ще донедавна у фольклористичних працях розглядалися ті зразки народної творчості, які відображали позитивні сторони життя. Такий підхід збіднює наше уявлення про духовний світ селянина. Фольклорні «вкраплення», виявлені нами у селянських виступах, скаргах, заявах, листах, свідчать, що фольклорний процес був тісно пов'язаний

із повсякденним життям. У прислів'ях, приказках, порівняннях, каламбурах та усних народних оповіданнях давалася гостра оцінка політиці і політикам, нерідко звучали невдоволення і протест. На ці зразки народного мудрослів'я необхідно звертати увагу історикам. Адже маємо добрий приклад — публікацію народної творчості часів голодомору і колективізації³⁴.

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує також на увагу питання писемного та усного мовлення українського селянства. Вивчення його дасть можливість уточнити понятійний апарат народної суспільної думки, відтворити соціолінгвістичний портрет селянина. Варто розглянути питання про вплив на духовний світ селянина нових суспільно-політичних термінів. Адже відомо, що тоталітарний режим активно використовував слово як засіб духовного закріпачення українського селянства. У зв'язку з цим слухна думка М. Мамардашвілі про те, що чимало моральних і політичних явищ 20—30-х років мали мовне походження³⁵.

Характеристика духовного світу українського селянина була б неповною без врахування народної філософії, моралі, демонології. Заслуговує на увагу питання соціальної символіки і ритуалів, оскільки «...ритуальне переживання утворює ґрунт людської духовності»³⁶.

Предметом дослідження можуть стати такі універсальні, інтегруючі поняття народної суспільної думки, як добро і зло, правда і неправда, справедливість і несправедливість, воля і неволя тощо. Водночас важливо простежити взаємодію традиційних і новостворених форм духовного життя, його сталих і рухливих компонентів.

Унікаючи модернізації історії, мусимо приймати духовний світ нашого селянина таким, яким він був у щоденному житті, без зайвих прикрас. Розглядаючи духовне життя українського селянства у контексті суспільного прогресу, необхідно дослідити природу таких явищ, як соціальна мімікрія, раболіпство, етатизм*, вождизм тощо.

У даній праці розглянуто лише окремі аспекти широкої проблеми. Наведений перелік форм суспільної свідомості, характеристика окремих духовних явищ не вичерпують усього багатства духовного життя. Позначені лише контури дослідження. Окремі міркування мають гіпотетичний характер. Можливо, запропонована схема стане основою історичного нариса духовного життя багатостраждального українського селянства. Не виключені й інші підходи та варіанти. Складна природа духовного життя не лише допускає, а й передбачає багатоваріантність конкретно-історичного дослідження.

¹ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования.— М., 1987.— С. 44.

² Див.: Одиссей. Человек в истории: исследования по социальной истории и истории культуры. 1989.— М., 1989.— С. 7.

³ Див.: Розовская И. И. Проблематика социально-исторической психологии в зарубежной историографии XIX века // Вопросы философии.— 1972.— № 7.

⁴ Февр. Л. Бою за историю: Суд совести истории и историка.— М., 1991.— С. 19.

⁵ Гуревич А. Я. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории // Вестник АН СССР.— 1989.— № 7.— С. 72.

⁶ Гуревич А. Я. История и психология // Психологический журнал.— 1991.— Т. 12.— № 4.— С. 3, 6.

⁷ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1—2.— К., 1970.— Т. 2.— С. 428.

⁸ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— К., 1989.— С. 446.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцять книг.— К., 1991.— Т. 1.— С. LII.

¹⁰ Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час.— 1991.— № 1.— С. 60.

¹¹ Золотова О. И., Новиков В. В., Шорохова Е. В. Особенности психологии крестьянства (прошлое и настоящее).— М., 1983; Кабытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения.— М., 1988; Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма.— М., 1977; його ж: Народная социальная утопия в России. XIX век.— М.,

1978; Пихоя Р. Г. Общественно-политическая мысль трудящихся Урала (конец XVII—XVIII век).— Свердловск, 1987; Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.

¹² Баталов Э. Культ личности и общественное сознание // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма.— М., 1989; Козлова Н. М. Про проблему фетишистської свідомості за соціалізму // Філософська і соціологічна думка.— 1989.— № 5; Лебедев А. А. Последняя религия // Вопросы философии.— 1989.— № 1. та ін.

¹³ Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история.— М., 1979.— С. 10.

¹⁴ Спиркин А. Г. Сознание и самосознание.— М., 1972.— С. 126.

¹⁵ Уледов А. К. Духовная жизнь общества: Проблемы методологии исследования.— М., 1980.— С. 9.

¹⁶ Коган М. С. О духовном (опыт категориального анализа) // Вопросы философии.— 1985.— № 9.— С. 93—94.

¹⁷ Див.: Философский энциклопедический словарь. 2-е изд.— М., 1989.— С. 434.

¹⁸ Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования.— М., 1987.— С. 85.

^{19–20} Общественное сознание и его формы.— М., 1986.— С. 61.

²¹ Кульчицкий С. В. Історія і час: роздуми історика // Український історичний журнал.— 1992.— № 4.— С. 6.

²² Червоный шлях.— 1923.— № 2.— С. 26.

²³ X Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 6—13 квітня 1927 р.; Стенографічний звіт та постанови.— Харків, 1927.— С. 9.

²⁴ Червоный край, 1924, 9 вересня.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 4, спр. 100, арк. 15.

²⁶ IX Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт.— Х., 1925.— С. 48, 116, 117.

²⁷ Щегорцев В. А. Социология правосознания.— М., 1981.— С. 7.

²⁸ Вишня О. Фейлетони. Гуморески. Усмійки. Щоденникові записи.— К., 1984.— С. 153, 531.

²⁹ Див.: Робоче-крестьянская газета, 1923, 4, 7 августа; Червоне село, 1923, 3 жовтня; Червоный край, 1925, 1 березня; Державний архів Вінницької області, ф. Р-1882, оп. 1, спр. 10, арк. 1—30.

³⁰ Державний архів Вінницької області, ф. Р-595, оп. 11, спр. 25, арк. 302—303.

³¹ Див.: Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775—1904 гг.: История и методика изучения источников.— М., 1989.— С. 214—221; Рахматуллин М. А. Социальное настроение крепостного крестьянства и классовая борьба (1826—1857 гг.) // История СССР.— 1988.— № 3.— С. 54—79.

³² Парыгин Б. Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология.— М., 1971.— С. 105.

³³ Гусев В. Е. Фольклор как источник изучения социальной психологии // Проблемы общественной психологии.— М., 1965.— С. 386.

³⁴ Дожилося Україна...: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні.— К., 1993.

³⁵ Мамардашвили М. Как я понимаю философию.— М., 1990.— С. 135.

³⁶ Солонько Л. А. Онтологія духу: переживання, ритуал, міф // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 10.

* Втручання держави в економічне й політичне життя суспільства.

Т. Ю. Горбань (Київ)

З історії становлення українознавства (1917—1920 рр.)

Українознавство належить до тих сфер суспільного буття, інтерес до яких помітно зростає на етапі творення незалежної держави. Переконливим свідченням цього є такі етапні періоди в історії нашої держави, як існування Української Народної Республіки та гетьманату П. Скоропадського, коли, власне, й були закладені основи новітнього українознавства. Державотворчі процеси сьогодення помітно актуалізували і активізували наукове осмислення зазначеної проблеми.

І це зрозуміло. Адже українознавство належить до найголовніших чинників духовного відродження народу, формування його національної свідомості, історичної пам'яті. То ж це випадково в стислі строки створено інститути українознавства в системі Національної Академії наук України та в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, під тією ж назвою відкриваються кафедри, навчальні кабінети у вищих та середніх навчальних закладах. Проблемам українознавства присвячуються науково-практичні конференції, наукові розвідки¹.

Підвищений інтерес до українознавства обумовлений ще й тією об'єктивною реальністю, що останні десятиліття (з початку 30-х р.) воно перебувало в глибокому кризовому стані. В той час, як у багатьох зарубіжних країнах існує наукове українознавство з певною мережею відповідних закладів, в самій Україні донедавна вони були відсутні. І як результат, маємо на сьогодні більше запитань, ніж відповідей щодо предмета дослідження: від того, що таке українознавство (в його теоретичному осмисленні і понятійному вираженні) до того, чи було і є воно взагалі, а якщо є, то який його конкретний зміст?

Відповіді на подібні запитання, безумовно, будуть дані в процесі розвитку самого українознавства, адже наукова розробка його сучасної концепції ще тільки-но почалася. Визначення ж, які маємо на сьогодні, хоча і належать авторитетним виданням і авторам, носять здебільшого не досить конкретний, загальноконцептуальний характер, як-то: українознавство — це «наука про наш рідний край» (С. Єфремов); «пізнання таких складних понять, як Україна та український народ» («Енциклопедія українознавства»); «наука про український етнос у межах України та всієї планети» (П. Кононенко)². Зазначимо, що цитовані визначення взяті як найбільш узагальнюючі, більш повний виклад їх дається в названих працях.

Загальновідомо, що нове — це здебільшого забуте старе. В історії нашої держави вже був період, коли слово «українознавство» часто зустрічалося як в офіційних документах державного рівня, так і на сторінках численних видань, причому авторами публікацій нерідко були й найвидатніші вчені того часу. Перелік праць з різних галузей українознавства, які вийшли за період з кінця ХІХ ст. до початку 20-х років наступного століття, міститься в брошурі С. Єфремова «Українознавство» (Покажчик потрібно до самоосвіти літератури), виданій 1920 р. Оскільки брошура давно стала бібліографічною рідкістю, зазначимо, що вміщений в ній перелік праць повністю передрукований в названій раніше статті П. Кононенка. Там же заінтересований читач знайде і перелік численних публікацій з українознавства, що вийшли друком в

20-х роках — найсприятливіших для даної галузі знань за всі роки радянської влади.

Національна революція в Україні 1917—1920 років, як уже зазначалося, відкрила реальні можливості для розвитку українознавства, дала поштовх до створення відповідних інституцій в галузі освіти, науки, мистецтва та ін. Так, вже у березні 1917 р. було порушено питання про необхідність відкриття у Києві Українського народного університету. Ентузіазм його засновників виявився настільки великим, що університет відкрився вже 5 жовтня 1917 р., причому на громадські і приватні кошти, без фінансової допомоги з боку держави. Щоправда, пізніше, за гетьмана Скоропадського, університет набув статусу державного. Відповідний закон був затверджений гетьманом 17 серпня 1918 р., одночасно з виданням закону про заснування Кам'янець-Подільського державного університету. Значення відкриття цих вищих навчальних закладів важко переоцінити, враховуючи, що до революції на Україні (мається на увазі та її частина, що перебувала у складі Російської імперії) не існувало жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання.

Становлення вищої української школи не обмежилось створенням названих університетів, хоча вже й це було подією величезної ваги з точки зору розвитку українознавства. Процес цей йшов і вшир, і вглиб. Так почав діяти історико-філологічний факультет у Полтаві, який розширяв географію підготовки українознавців. План комісії по вищій школі міністерства освіти УНР, що передбачав створення у всіх вузах України кафедр українознавства, дав поштовх відкриттю у вузах кафедр української мови, літератури, історії, українського права. З осені 1917 р. у Києві та інших містах відкрилися українські гімназії.

Помітного прискорення цей процес набув у 1918 р. Окрім того, що відкривалися нові українські гімназії, українізувались і вже існуючі російськомовні — цілком або частково, в залежності від можливостей забезпечення вчительськими кадрами. З 1918/19 навчального року міністерством народної освіти УНР було заплановано, у зв'язку з загальним планом поділу шкіл у відповідності з національним складом населення, перевести більшість державних навчальних закладів на українську мову навчання.

І все ж, обумовлений об'єктивними труднощами, процес цей не міг набути бажаного прискорення, хоча становище з освітою в Україні, особливо україномовною, вимагало термінових дій. Міністерство освіти намагалось забезпечити для початку хоча б необхідний мінімум викладання українознавчих дисциплін у школах. Так, законом від 1 серпня 1918 р. передбачалося обов'язкове викладання української мови, письменства, історії та географії у всіх середніх школах, вказувалася обов'язкова кількість відведених для цього годин³.

Для забезпечення українізації шкіл міністерством народної освіти Української держави влітку 1918 р. був оголошений конкурс на видання підручників з українознавства, зокрема на підручники з історії України для початкової та різних класів середньої школи, з історії українського письменства, економічної географії України та ін. З метою широкого розповсюдження інформації про конкурс та залучення до нього якнайбільше фахівців у деяких київських газетах, зокрема у «Робітничій газеті», «Відродженні», «Новій Раді» по декілька разів публікувалися умови конкурсу.

Чи не найскладнішою проблемою на шляху становлення та розвитку українознавства залишалася проблема кадрів для навчальних закладів. Вирішувалася вона в різні способи. Зокрема, I Всеукраїнський педагогічний з'їзд, що відбувся у квітні 1917 р., закликав викладачів-українців, що виїхали з України, повернутися, а тих, хто залишився і міг викладати українською мовою — вести нею навчання паралельно з російськомовними курсами. Ще один вагомий крок до розв'язання проб-

леми кадрів був зроблений в листопаді 1917 р. із заснуванням у Києві Української педагогічної академії.

Звичайно, ці заходи не зменшували актуальності проблеми педагогічних кадрів, яка ще більше загострилася у зв'язку з введенням у всіх школах шстатної посади вчителя українознавства. У зв'язку з цим міністерство освіти звернулося із закликом «До всіх «Просвіт», професійних українських учительських спілок і всього організованого українського учительства» з тим, щоб забезпечити названі посади відповідною кількістю фахівців, яким належало організувати національно-культурне виховання молоді⁴.

Заклики відігравали неабияку роль у певній ситуації, проте навіть найпатріотичніші з них самі по собі проблему не вирішували — для цього необхідні були практичні кроки. За планом міністерства народної освіти такими діями мало стати створення системи курсів українознавства для вчителів, які мали діяти на всій території України систематично, по змінах. Сприяючи зацікавленості вчительства у названих курсах, міністерство звернулося телеграмою до губернських та повітових земських управ, в якій зажадало подати місцеві думки про бажану сітку учительських курсів українознавства, виходячи з того, що одні курси мають бути створені на три-чотири повіти⁵.

Подальшим кроком у справі підготовки національних кадрів українознавців мало стати створення сітки народних університетів — їх ідея не відкидалася, незважаючи на наявність державних. Спочатку цю ідею спробували реалізувати у Києві, створивши народний університет замість того, що був удержавлений гетьманським урядом. Відповідну роботу розпочала просвітня комісія, створена при Українському державному університеті. Її звернення за допомогою до різних установ та організацій знайшло позитивні відгуки. Зокрема, ідея створення народного університету була підтримана Українським науковим товариством у Києві і Центральним кооперативним комітетом (до цих організацій комісія звернулася з пропозицією взяти на себе ініціативу утворення народного університету, на що була отримана позитивна відповідь, а від Кооперативного комітету — навіть надані кошти)⁶. Допомогти створенню нового народного університету зголосилися також Всеукраїнська спілка земств, Всеукраїнська учительська спілка, Товариство економістів та інші громадські і державні організації і установи⁷. До ряду з них комісія звернулася з проханням про надання можливості користуватися їх бібліотеками, аудиторіями, музеями і т. ін. До речі, створення народного навчального закладу мало за мету не тільки поліпшити стан справ з кадрами українознавців, а й сприяти навчанню обдарованій молоді, яка залишилася поза межами вищої школи, оскільки після удержавлення раніше створеного народного університету вступ до нього був обмежений.

Як свідчать документи, відповідна робота по створенню народних університетів велася і в інших містах України. Обговорювалося також питання про доцільність і можливість створення мандрівного народного університету. Сьогодні можна тільки гадати, якого рівня могла б сягнути національна освіта в Україні і як це могло вплинути на її подальший розвиток, якби політична нестабільність і господарські негаразди не стали на заваді здійснення цих намірів.

Вирішальне значення для розбудови українознавства мало створення наприкінці 1918 р. Української академії наук, у статуті якої зазначалося, що вона, як найвища наукова національна установа, «ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу»⁸. Практично це виявилось таким чином: цикл наук, що входив до історично-філологічного (першого) відділу, поділявся на дві частини. До першої входили загальні науки (десять галузей знань), до другої — науки, які об'єднувалися загальним поняттям «українознавство». В цій частині налічувалось ві-

сім галузей знань, а саме: історія українського народу; граматики та історія української мови; українська народна словесність; історія українського письменства; історія українського мистецтва в зв'язку з все-світньою історією мистецтва; етнографія та історична географія України; археологія України та її допоміжні науки; історія української церкви у зв'язку з всесвітньою історією церкви. Отже, українознавство діставало можливість різнобічного розвитку на найвищому науковому рівні.

Галузі знань, зазначені в Статуті Академії, були втіленням пропозицій, поданих рядом видатних вчених-українців. Так, у пояснювальній записці Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка, поданій до Комісії для розробки законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН, була висунута пропозиція: не минаючи жодної парості історично-філологічних наук, створити 16 кафедр, з яких 8 були б такими, що торкалися українознавства у широкому розумінні цього слова⁹. Назви кафедр, запропонованих зазначеною пояснювальною запискою, проктично співпали з переліченими у Статуті Академії наук «паростями знання». Те, що у Статуті було записано саме про парості знань, а не про кафедри, наводить на думку, що це було зроблено з метою ширшого погляду на вищеназвані галузі знань, який дав би можливість створити цілі напрями науки по кожній з них, не обмежуючись рамками кафедр.

З метою втілення в практику наукового доробку в галузі українознавства Статутом УАН передбачалося створення при першому відділі ряду постійних комісій: для видання пам'яток мови, письменства та історії (археологічна комісія), для складання історично-географічного словника української землі, діалектологічної, для обслідування пам'яток українського мистецтва, для складання словника живої української мови, історичного словника української мови, для збирання та видання фольклорного матеріалу та ряду інших. Для заохочення науково-практичної діяльності в царині українознавства створювалася комісія для розробки відповідних критеріїв на предмет присудження премій за наукові розробки.

Звичайно, не всі комісії були створені відразу. Так, на травень 1919 р. їх налічувалося 6, але на кінець 1920 р. — вже 13, з яких 9 були постійними. Це означає, що до комісій, створення яких було передбачене Статутом Академії, додалося кілька нових комісій та комітетів, а саме: комісія археологічної карти України, археологічний комітет з музеєм, комітет для видання праць видатного українознавця О. Потебні, комітет для видання творів В. Антоновича, М. Драгоманова та І. Франка та ін. У кількох статутних комісій були дещо змінені назви, а одна з них — діалектологічна — взагалі не була створена.

Робота по напрацюванню багажу українознавства була вельми різноманітна: постійна комісія по складанню словника живої української мови займалася підготовкою карток; правописно-термінологічна — збиранням матеріалу для словників, зокрема для повного орфографічного словника, почала готувати до друку юридичний термінологічний словник. Необхідну підготовчу роботу вела комісія по складанню історичного словника української мови. Комісія по складанню історично-географічного словника української землі працювала над описами джерел, реєстрами, підготовкою статей про різні регіони України.

Отже, незважаючи на складні умови, зроблено було немало. Так, очолювана видатним вченим-істориком Д. Багалієм кафедра української історії у Харкові почала видавати «Записки» з наукових проблем історії України. «Записки», що містили немало значних праць з українознавства, видали вищі навчальні заклади Києва, Кам'янець-Подільська, Полтави, Ніжина, історично-філологічний відділ УАН. Побачили світ декілька чисел трьохмісячника «Україна» за редакцією М. Грушевського. За період 1917—1920 рр. вийшло понад десять знач-

них авторських праць з українознавства, в тому числі таких видатних постатей української науки як Д. Багалій, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Огієнко та ін.¹⁰.

ґрунт, на якому виростає будь-яка галузь знання — і українознавство тут не виняток — це бібліотеки. В період національної революції бібліотечна справа в Україні переживала своє піднесення. Першочергово створювалися бібліотеки при школах, які, згідно розпорядження Міністерства освіти, мали комплектуватися переважно українськими книжками, і в першу чергу тими, які потрібні для викладання українознавчих дисциплін.

Вінцем бібліотекотворчого процесу мало стати заснування національної бібліотеки. З цією метою, згідно підписаного П. Скоропадським закону від 2 серпня 1918 р., створювався Тимчасовий комітет на чолі з академіком В. Вернадським. До його складу увійшли також А. Кримський і С. Єфремов. Бібліотека мала увібрати в себе «все, що витворено людською думкою та знанням по всіх науках». Крім того, як зазначалося в підготовчих матеріалах до створення національної бібліотеки, вона мала ще й свою спеціальну задачу, якої на той час не розв'язувала жодна з бібліотек світу, а саме — «закласти УКРАЇНСЬКИЙ ВІДДІЛ, себто відділ україніки»¹¹. Нагромадження книжкового фонду відбувалося за рахунок приватних пожертвувань, залучення книг з маєткових бібліотек тощо.

Інтерес до українознавства, охопивши життя світське, проник і в релігійну сферу. При тому великому значенні, яке мала релігія в житті українського народу, потреба в її наближенні до національного коріння стала цілком очевидною. Виявом такого розуміння стало, наприклад, клопотання Ради Київської духовної академії перед Св. Синодом про відкриття при академії трьох кафедр українознавства. Невдовзі було оголошено, що з 1918/19 навчального року заснуються кафедри української мови, українського письменства, історії України і західно-руського права¹². Умови конкурсу на заміщення вакантних посад викладачів дисциплін були досить жорсткими.

Звичайно, шлях до становлення українознавства не був безпроблемним. Крім труднощів об'єктивного характеру, траплялися випадки неуважного ставлення до цієї справи представників владних структур. Про деякі з них можна довідатися із статті О. Грушевського (брата М. С. Грушевського) «Сучасне українське архівознавство». З гіркотою і розчаруванням автор статті зауважує, що не виправдовуються сподівання на те, що після революції і встановлення української влади «інтереси української історичної науки будуть близькі керманічам освітньої справи на Україні і таким чином буде полагоджена давня неуважність до потреб українського архівознавства»¹³. Проте, зазначає відомий історик, до останнього часу архівна справа в Україні трималась лише подвижництвом вчених. Період з вересня 1917 до квітня 1918 р., на думку О. Грушевського, взагалі проходив «при апатичному відношенні уряду до наукових та архівних питань». Таке ж невдоволення висловлює вчений і міністерством освіти гетьманського уряду. Декларуючи увагу до потреб історичної науки, воно не виділяло обіцяні кошти на архівну роботу, видання спеціальної літератури, оплати праці.

Можна зрозуміти почуття вченого, який вболівав за науку і не міг спокійно спостерігати занедбання самого базису історичної науки, українознавства в цілому. Але не можна не враховувати і об'єктивних причин: політична нестабільність в державі, брак досвіду організаторської роботи молодій владі, економічна розруха і т. ін.

З точки зору історичних вимірів недостатньо обмежуватися лише оцінкою конкретно зробленого в тій чи іншій сфері суспільного буття, в той чи інший конкретний період. Чи, навпаки, ремствувати з приводу незробленого. Не менш важливо об'єктивно оцінити і ті тенденції, які закладалися в основу розвитку суспільства на майбутнє — близьке,

чи більш віддалене. То ж віддамо належне тим, хто, визначаючи орієнтири майбутнього розвитку, брав твердий курс на формування нового, національно свідомого типу громадянина незалежної української держави, хто стояв у витоків новітнього українознавства, дбаючи про його освітнє, наукове, культурне забезпечення.

¹ Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства. Програма міжнародної конференції 15—17 жовтня 1992 р.—Київ, 1992; Українознавство в розбудові держави. Програма щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства. 14—16 жовтня 1993 р.—Київ, 1993; Другий міжнародний конгрес україністів. 21—28 серпня 1993 р. Програма.—Львів, 1993; Кононенко П. Україно-народознавство. Стан, проблеми, перспективи розвитку // Розбудова держави.—1993.—№ 10 та ін.

² Єфремов С. Українознавство (Показчик потрібної до самоосвіти літератури).—Київ, 1920.—С. 4; Енциклопедія українознавства (англомовне видання). Цит. за назв. працею П. Кононенка.—С. 33; Кононенко П. Назв. праця.—С. 35.

³ Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 594, арк. 172.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 602, арк. 4-а.

⁵ Там же, спр. 594, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 330, арк. 34, 39.

⁷ Там же, арк. 32.

⁸ Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали.—Київ, 1993.—С. 167.

⁹ Там же.—С. 116.

¹⁰ Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні. ХІХ—перша третина ХХ ст.—Київ, 1992.—С. 80.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 598, арк. 61 зв.

¹² Там же, стр. 348, арк. 2 зв.

¹³ Україна.—1918.—Кн. 1—2.—С. 81.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. Б. Резник (Гайворон)

Від минувшини до майбуття. Роздуми вчителя.

Немає потреби нікого переконувати в тому, що нині викладати історію в школі дуже важко, особливо історію України.

Шкільний навчальний предмет — це своєрідна квітесенція певної науки. Викладання його потребує наукової популяризації, мистецтва коментара, методичної інтерпретації, технологічної конкретики тощо. Але наука — підґрунтя всього цього. На жаль, історія як наука взагалі, України зокрема, не дає поки що міцного фундаменту вчителів.

Учневі до цього найчастіше байдуже. Він чекає від вчителя правдивого висвітлення минулого й сьогодення, звичайно, і з проекцією, хай вірогідною, в майбуття.

Що потрібно вчителю від історичної науки? Насамперед повної достовірності фактажу.

Відомо, що інтерпретація суспільних явищ у недалекому минулому була дивовижно односторонньою, до краю заполітизованою. Та, можливо, не стали б ми такими завзятими у категоричних тлумаченнях, якби не брак першоджерел. Справжніх. Адже ними називалися твори класиків марксизму-ленінізму, а не документи, не історичні свідчення сучасників. Видавалися хрестоматії, але й у них документалістика підбиралася однозначно, тенденційно. Архіви за тих часів були малодоступними й для науковців, а що вже говорити про вчителів, навіть тих дуже небагатьох, хто прагнув їх використовувати.

Засмучує й якийсь легковажне ставлення до самих фактів. І не тільки в минулому, а й сьогодні. Можна зрозуміти ще неточність, коли йдеться про цифри, які важко підрахувати. Скажімо, кількість жертв голодомору чи загиблих під час війни. Адже пошук продовжується і, певно, триватиме ще довго. Та візьмемо таке, що не підлягає перегляду.

Як відомо, свого часу «Киевские новости» видрукували з благословіння Міністерства освіти тексти для тестування учнів випускного класу.

Наведу для прикладу сьоме завдання. Потрібно вказати князів, роки їх князювання. Так, князь Олег правив з 882 по 914 рік. В підручниках цих дат немає (звідки ж учневі дізнатися?). Консультуюсь з виданим у «Бібліотечці абітурієнта» довідником «Історія України. Події, факти, дати». Тут: «879—912. Княжіння Олега».

Розбіжність штовхає на подальший пошук. Добре, що у власному архіві маю «Давніх князів України» («Радянська освіта» від 10. IX. 1991). Там знаходжу: «Олег — 882—912». Такого ж характеру розбіжності стосовно Ігоря, Ольги, Святослава. У підручнику для 8—9 класів один з рецензентів відшукав з десяток фактологічних помилок («Радянська освіта» від 27. III. 1990).

Наведу ще один приклад. Для орієнтації вчителів у тестуванні «Освіта» подала варіанти завдань. Вони мали різні ступені складності. Запам'яталось одне з найлегших. Треба було вибрати з наведених дат — травень 1945, квітень 1945, вересень 1945 — місяць і рік створення Організації Об'єднаних Націй. Учні звернулися до мене за роз'ясненням. Свого часу я їм говорив, що офіційною датою створення ООН вважається

24 жовтня 1945 р. Цей день оголошено Днем ООН. Серед тих, хто підписав документ, була й Україна. Чому ж тут немає цієї дати?

Хіба така ситуація виховує довір'я молоді до історії? Якщо фактами маніпулюють, кому як заманеться, то що вже говорити про тлумачення, коментарі? Добре було б найавторитетнішим інстанціям створити якусь комісію з вчених і визначитися в усьому, що не пілягає сумнівам, а також назвати ті видання, де допущені, помилки, адже саме вони чомусь потрапляють до рук найчастіше. Згаданий вище хронологічний довідник («Історія України. Події, факти, дати») міг би стати основою для реалізації запропонованого.

Чимало проблем постає у зв'язку з посиленням краєзнавчої роботи. Це потрібна справа. Шкода лише, що ініціатори створення музеїв не пройшли відповідної підготовки, не оволоділи азами архівістики та музеєзнавства. Не кажу вже про необхідність наукової експертизи матеріалів. Як і слід було чекати, серед зібраних експонатів багато таких, що не мають історичного підтвердження.

В навчальних програмах з кожного розділу передбачена тема «Наш край» (у відповідний період). Вивчення цієї теми — на совісті вчителя. Один опрацьовує зміст ґрунтовно, збирає цікавий матеріал. Інший якимисьь бувальщинами обходиться. Вважаю, що настав час приступити до розробки другого видання історії областей, з перевіреними, безсумнівними фактами. І, може, поки що обійтися без надто суб'єктивних тлумачень. Потрібен час, аби ми уникли односторонності. Ще багато істориків, які дисертації захищали за часів тоталітаризму і нині, боячись звинувачень, надто перегинають палку, вдають з себе святіших за самого папу римського. Трудову й ратну звитягу народу варто піднести на всю височінь хоча б тому, що вершив він її в найтяжчі часи. Стало якоюсь модою гудити все. Прочитав якоесь тьмуший мій учень одну з таких статей, де автор геть усе відкидає і спростовує, і запитує: «А як же ми перемогли могутню німецьку армію? Як у космос першими прорвалися?»

Попри усе, про що написав з приводу достовірності місцевих історичних пошуків, маю сказати, що часто саме краєзнавство збагачує шкільний курс фактами з нашого минулого.

В підручнику з історії України наводяться прізвища захисників «будинку Павлова» в Сталінграді. Серед них немає нашого земляка Хаїта І. А. Його ім'я викарбоване на уцілілій частині будинку, який героїчно захищали бійці Павлова. Портрет Хаїта час від часу з'являється в Панорамі «Сталінградська битва». Про нього мовиться в книзі безпосереднього учасника подій І. Афанасьєва «Дом солдатської слави».

Мої учениці з цього приводу написали автору підручника. Подякувавши дівчаткам, він попросив надіслати йому матеріали, які підтверджують достовірність сюжету, пообіцявши, якщо будуть підстави, внести доповнення у друге видання підручника. Діти радо виконали прохання автора. І відповідне доповнення було зроблене.

Ще одна думка мала б привернути увагу істориків. На вивчення місцевого матеріалу в кожній темі чи розділі відводилася одна година. Нині це так категорично не регламентується, але традиції ми дотримуємось. Через відсутність матеріалу у підручнику необхідне докладне конспектування уроку учнями, що істотно уповільнює темп роботи. За одну ж годину потрібно опрацювати, скажімо, тему 3: «Радянсько-німецька війна. Перший період (червень 1941 — листопад 1942 рр.)». Це за програмою три десятки питань, включаючи оборону Києва, Одеси, Севастополя, поразку під Уманню і невдачі в Донбасі та під Харковом. На кожне з питань припадає по дві хвилини. То ж чи не може у наших учнів скластися деформоване уявлення про історичне значення різних подій у війні? Комусь місцеві бої можуть здатися важливішими, ніж справді вирішальні. Не про те мова, що потрібно вилучити з теми краєзнавчий матеріал. Слід звернути увагу вчителя на цю обставину. Іно-

ді досить кількох зауважень про бої у нашому районі, які за масштабами і значимістю не можна зіставити з битвами, що розгорталися в іншому місці нашої країни.

Серед найскладніших проблем викладання — синхронність у вивченні всесвітньої та вітчизняної історії.

Вчителям пропонується (як один з можливих варіантів) тематичне планування. В ньому ми й наштовхуємося на названу проблему. Візьмемо 11-й клас. Тут у макромасштабі досягнуто певної синхронності. Вивчення починається післявоєнним періодом: «Світ після другої світової війни» та «Україна у післявоєнний період». Однак перший урок з історії України присвячений темі «Діяльність України на міжнародній арені». Як же вивчати це питання, якщо міжнародна арена ще не висвітлена? Перенести б дане питання на останню з шести годин, відведених на всю тему, і все стане на своє місце, тим більше, що в подальшому міжнародне становище республіки висвітлюється наприкінці.

Куди складніше, скажімо, у 9-му класі. Історія України вивчається з першої половини XIX ст.— «Війна Росії з наполеонівською Францією та участь у ній українців» і «Дворянські революціонери. Декабристський рух в Україні». Всесвітня ж історія започатковується подіями XVII ст.— «Англійська революція XVII ст.». До початку XIX ст. дійдемо у другій чверті при вивченні історії Франції, і добре, якщо в цій же чверті до Росії наблизимось.

Таке становище істотно звужує історичний фон, який подає всесвітня історія, та веде до поверховості при вивченні вітчизняної історії.

Чи є тут якийсь вихід із становища? Найпростіший: у першому півріччі вивчати курс всесвітньої історії, «позичивши» для цього годину, відведену для вивчення історії України. У другому ж півріччі на історію України відвести дві години. Якби автори програм порадилися з шкільними викладачами через обласні інститути удосконалення вчителів, таких прикрасостей, про які мовилось вище, можна було б уникнути.

Хочу ще торкнутися новації, про яку вже дещо сказав, а саме тестування. Не викликає сумніву доцільність впровадження такої форми контролю. Всесвітній досвід це переконливо засвідчує. Але, окрім уже сказаного, хотілося б звернути увагу на формулювання завдань.

Серед найскладніших є такі: «Спробуйте викласти свою думку...», «Які, на вашу думку, були основними...», «У чому, на вашу думку, полягає...», «У чому ви вбачаєте...» і т. п. Якщо цікавляться чиеюсь думкою, то оцінювати її балами некоректно, тим більше, що запропонований вибір допускає відмінні підходи. Такі завдання доцільно пропонувати для диспуту, семінару, конференції, де зіткнення думок природне, але не при тестуванні, яке за самою суттю контролю передбачає однозначність.

Тестування ррзраховане на знання фактичного матеріалу. Воно головною своєю метою має контроль знань. Але варто надати йому й інших функцій, насамперед навчальних. Тут доречно пригадати відомого вченого і методиста Н. Г. Дайрі. Наприклад, йдеться про студента V курсу технічного вузу, який у 9—10-му класах виділявся відмінним знанням хронології. На фініші ж вузівської освіти з 43 дат хронологічної таблиці XIX ст. пам'ятав лише три: 1812, 1861, 1870. Це було, за інтерпретацією Дайрі, не просто забування, а своєрідна перебудова запам'ятовування. Наприклад, на запитання «Коли була Кримська війна?» учень відповідає: «Рік не пам'ятаю, якимось чином відчуваю у цьому необхідності. Але незадовго до 1861 р.— адже це вона довела панівним класам неможливість збереження кріпацтва».

Далі наводяться ще приклади такого ж характеру міркування студента («Современные требования к уроку истории», «Просвещение», 1978, с. 22).

Передбачаю невдоволення вчителів історії: випускник нашої школи повинен знати більше, зокрема дат. Таким рекомендував би повторити експерименти Дайрі.

У вивченні історії до школярів ставляться надто високі вимоги. Скажімо, серед основних вмінь учнів одинадцятого класу передбачено: аналізувати, порівнювати, узагальнювати факти минулого і сучасності, спираючись на одержані знання про методи історичної науки (у т. ч. порівняльно-історичний, синхроністичний, ретроспективний тощо), здійснювати науковий пошук в галузі історії України. На все це відводиться 34 години (сорокап'ятихвилинних), з яких добра третина витрачається на контроль знань. Часом здається, що автори навчальних програм орієнтуються на аспірантів історичного фаху.

На завершення ще раз наголошу на необхідності глибокої і копіткої роботи по визначенню параметрів шкільної історичної освіти з урахуванням набутків історичної науки, педагогічної практики та неодмінно реалій життя — суперечливого і складного.

М. Є. Горелов (Київ)

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета

Постать Дмитра Івановича Донцова на політичному обрії України, оцінка його впливу на формування ідеології українського націоналізму протягом майже 70 років є предметом гострої полеміки. Прихильники вольового, інтегрального націоналізму й досі доводять, що Д. Донцова «слід вважати не лише як «батька» чи передового класичного ідеолога українського націоналізму, але теж як політичного візіатора, якого час у світовому масштабі щойно надходить»¹. Водночас відомий історик, редактор впливового українського журналу «Сучасність» Т. Гунчак критично ставиться до його теоретичної спадщини і вважає, що, «проголошуючи вольовий аспект людської психіки, Донцов підніс до рівня чесноти ірраціоналізм, експансію, насильство і фанатизм»². Однозначно негативно оцінювалася філософська й публіцистична діяльність Д. Донцова радянськими дослідниками.

Але, як відомо, істина здебільшого знаходиться десь посередині між двома протилежними точками зору. Спробуємо ж без ідеологічної зашореності, притаманної тоталітарним світоглядом, підійти до цієї непересічної особистості, висвітлити маловідомі сторінки її життя і творчості, поглянути на Д. Донцова очима його сучасників.

Народився Д. Донцов 17 серпня 1883 р. в Мелітополі у родині заможного поселенця. Одинадцятирічним хлопцем втратив батька, а через рік — і матір. У 1902 р. вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Уже в студентські роки прилучився до політичної діяльності. З 1903 р. входив до Української студентської громади в Петербурзі, а згодом — до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Донцов вивчав марксистську літературу, часто виступав на студентських зборах. Переважна більшість його біографів вважає, що в той час він був переконаним соціал-демократом. За революційну діяльність 1905 р. Д. Донцова було заарештовано й перевезено в Київ, до Лук'янівської в'язниці.

Звільнившись за амністією, він 1905 р. повертається до Петербурга, але невдовзі їде до Києва. З січня 1906 р. Донцов — член підпільного Київського комітету УСДРП. Влітку 1907 р. він знову потрапляє до в'язниці, де пробув до весни 1908 р., коли його було умовно звільнено на поруки та під грошову заставу. 20 квітня втікає до Львова, який перебував на той час у складі Австро-Угорщини. 1909 р. переїздить до Відня і там продовжує навчання.

На цей період припадає початок його публіцистичної діяльності. Донцов друкується в австро-угорській, галицькій, московській соціал-демократичній періодиці, пропагуючи ідеї революції в Україні.

Показово, що тоді майбутній автор «Націоналізму» негативно ставився до найменшого національного ухилу. Одне з головних завдань українських соціал-демократів, на його думку, полягало в тому, щоб «визволити маси українські від впливу націоналістичної ідеології буржуазних груп з їх теорією «надкласовості» української національної ідеї»³. Український націоналізм, писав Донцов, «виявляє явну тенденцію стати вождем загальнонаціональної опозиції, вождем, що не терпить коло себе жодних конкурентів. Він уже починає прищеплювати робочим масам отруту своїх ідей. Він має свої «Просвіти», газети, видавництва, які роблять у масах свою роботу. На наших очах він вибивається в силу, силу

нам шкідливу: боротьба з нею в добре зрозумілих інтересах українського робітництва є для нас кінцевою»⁴.

Із соціал-демократичних позицій критикував Донцов і теорію безкласовості української нації — «всеукраїнства», за його термінологією. «Ідеологія всеукраїнства ворожа самим підвалинам пролетарського руху, — писав він, додаючи, що, — національний момент мусить зайняти належне йому місце в нашій політичній акції, аби... не «виключне» і «переважне»... Будемо певні, що в боротьбі української спільності за національне визволення український пролетаріат виступить не під синьожовтою корогвою всеукраїнства, а під червоним прапором революційної соціал-демократії»⁵. У ці роки Донцов так бачив кінцеву мету революційної боротьби: «Повалення абсолютизму, демократична Росія з автономною Україною... Ми повинні скрізь і всюди вияснити в пролетарських українських масах нашу тверду, принципальну позицію в національному питанні, повинні боротися з шовінізмом певних верств російської і польської суспільності, також з всеукраїнством та впливаючим із самої його суті намаганням затемнювати класову свідомість українського робітництва, з його ворожістю до соціал-демократії, з його безпринципністю, односторонністю та шовіністичною засліпленістю»⁶.

У цей період Д. Донцов був войовничим атеїстом. Про його матеріалізм красномовно свідчать хоча б такі слова: «Церква як католицька, так і православна, по-перше, завше була і є заклятим ворогом всякої свободи... Церква ніколи не протестувала проти права приватної власності і війни, але проти революції і соціалізму завше; ніколи проти масових мордів (мордувань.— М. Г.) правительства, але проти терору завше (як, напр., митр. Шептицький)... Скрізь, де підносилися руки для насильства і мордів «ближніх» (розуміється, «легальних»), разом підносилася і рука в сутані, аби сі морди благословити. Не було і нема майже на світі такого насильства (розуміється, не зі сторони «підданих», а «панів»), якому б церква не уділювала своєї санкції»⁷. Він наполегливо вимагав усунути викладання релігії зі шкільних програм.

Як бачимо, на початку політичної кар'єри Д. Донцов досить часто виступав з позицій ортодоксального марксизму. Більше того, притаманна йому безапеляційність суджень дуже нагадувала більшовицькі гасла того часу. Подібна безкомпромісність світогляду, що визнає лише два принципи, а саме: «Мета виправдовує засоби» та «Хто не з нами, той проти нас», повністю ігнорує решту людської моралі, на нашу думку, багато в чому пояснює подальшу метаморфозу політичних поглядів Донцова, яка зрештою, привела його до того ж, схожого на більшовицький тоталітаризму.

Та очевидно, ми не мали б підстав для такого детального аналізу творчості цього діяча, коли б усе було так просто. Донцова того періоду його життя аж ніяк не назвеш догматиком. Він, наприклад, критично ставився до марксистської теорії про так звані недержавні нації, до яких класики, як відомо, відносили й українську. Вказуючи на помилковість цієї тези, Донцов 1914 р. в статті «Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації», перевиданій 1918 р. в Києві окремою брошурою, писав: «Народам, що нічим майже не виявляли себе в історії, що в великій історичній драмі 48-го року грали лише негативні ролі, наші автори відмовляли будучності і здібності до розвитку... Але... ніколи не є оправданим заперечення рації існування за якоюсь нацією єдино на підставі її хвилимої політичної безсилості. Цей гіпноз факту, під котрим були і Енгельс, і Маркс, не дав їм зрозуміти, що ціла т. зв. «контрреволюційність» слов'ян (особливо австрійських українців) була ніщо інше, як протест проти реакційної сторони революційно-національних рухів 48-го року (польського, мадярського); тої реакційної сторони, котра для стороннього ока була ще не видимою і котра (в виді польського і мадярського гнету над іншими національностями) шойно тепер стає очевидною для всіх»⁸.

Не можна не погодитися із його резюме до цієї праці: «Повторювати безкритично в ХХ віці те, що писали і говорили Маркс і Енгельс в національній справі в ХІХ віці, це значить ігнорувати цілу історію Східної Європи за другу половину ХІХ в.; це значить понижувати себе до ролі ученого папуги; це значить бути вірним не духу їх науки, лише її букві. Особливо було б пожаданим, щоби російські доморошені марксистки (і деякі з наших) з більшим респектом * ставилися до великих імен основоположників соціалізму і не надуживали їх великої тіні для оправдання власного неуптва в усім, що точиться навколо одної з великих проблем нашого часу — української проблеми»⁹.

В цей же час остаточно сформувалося негативне ставлення Д. Донцова до Росії. Ще на початку своєї публіцистичної діяльності він підкреслював, що Росія — це «не держава для населення, але населення для держави», що «засада підпорядкування цілої внутрішньої політики, отже, також і політики супроти національностей, мірилам зовнішньої політики, несе в собі небезпеку для всіх в Росії замешканих національностей, отже, також для українців».

Ці думки він розвинув у брошурі «Модерне москвофільство» та рефераті «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», де відмовився від ідеї української автономії в рамках Росії й запропонував українському революційному рухові орієнтацію на Захід. На сторінках першої з названих праць, спочатку надрукованій у московській газеті «Украинская жизнь», яку редагував С. Петлюра, Донцов порушив питання про російські впливи на розвиток української культури і політичної думки, підкреслюючи шкідливість таких зв'язків для України. Він гостро критикує демократично-ліберальний напрям, що утвердився в українському політичному житті на основі ідей М. Драгоманова. «Нашим обов'язком є, — писав Донцов — відкинути на бік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних відносин в Росії і вільну від таких впливів чужих концепцій, котрі небажані нам і не відповідають нашим потребам. Коли воно не хоче, розуміється, зістати на віки російським провансальством»¹⁰.

Програму такої переорієнтації Донцов проголосив у згаданому рефераті. Він абсолютно справедливо констатував, що Росія ніколи добровільно не погодиться на українську самостійність. «Полишаючи навіть на боці російський імперіалізм, — читаємо в його творі, — перспективи, які відкриває український рух перед Росією, наповнюють панічним страхом кожного російського буржуа. Випустити з-під своєї контролю колосальну територію з кількадесят мільйонною людністю, посіданням котрої Росія завдячує своє великодержавне становище, соками котрої досі годується російська промисловість і державний бюджет, на котрім знаходять свій хліб десятки тисяч російських урядників, учителів, суддів і прочих культрегерів, дати свободу самовизначення 30 мільйонам людності, від якої виключно залежить, чи Росія зостанеться державою одномонаціональною, чи перетвориться в федерацію націй, — на це жодний росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія»¹¹.

На основі цього висновку Донцов пропонує пов'язати майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зокрема, він напередодні очевидного конфлікту центральних держав з Росією та її союзниками закликав у разі поразки останніх до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю».

Таким чином, Донцов не вважав за можливе для України на тому етапі історії відразу добитися самостійності. Розв'язку української проблеми він вбачав у воєнній поразці Росії та входженні України до складу Австро-Угорщини на засадах широкої автономії. «Не буду розважувати тут, — писав він у своєму рефераті, — сих форм (автономізму і сепаратизму), бо вважаю се за річ другорядну. Тим самим полишаю на

боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці, про самостійну Україну в злуці з Росією! — Актуальним, більш реальним, більше конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зірвання всякої злуки з нею, «політичний сепаратизм»¹². У цьому, власне, й полягала ідея «політичної сепарації» та програма її здійснення. Донцов запропонував поступеневу концепцію визволення України. На першому етапі мало відбутися відокремлення української території від Росії за допомогою Австро-Угорщини та створення автономної одиниці під її протекторатом. У складі Австро-Угорщини, вважав він, український народ швидше зміг би підготуватися до чергового етапу — створення політично незалежної держави.

Історія не знає умовного способу, тому важко сказати, чи мали під собою реальну основу плани Д. Донцова. На наш погляд, звичайно, не можна було абстрагуватися від того незаперечного факту, що, окрім політичних, економічних та культурних зв'язків, Україну і Росію єднала ще й традиційна слов'янська солідарність перед іноземною інтервенцією. Однак, і це також незаперечно, підстави для тяжких звинувачень на адресу Росії у не менш традиційному імперському ставленні до України у Донцова були. Це визнавали й найбільш об'єктивні російські політичні діячі. Зокрема, виступаючи на засіданні Державної Думи в лютому 1914 р., лідер російських кадетів П. Милуков наголошував: «В українців ми помалу відбираємо останню надію на те, що їх становище дещо покращає в межах Росії; тепер українці починають голосно говорити, як це говорять Донцов і його товариші, що будь-яка надія на Росію — це утопія і що залишається шукати порятунку в сепарації... Ми бачимо знову зародження сепаратистських настроїв, на доказ чого я навів вам брошуру Донцова. Я скажу вам: бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови обчислюватимуться не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами»¹³.

Перевіряти правильність цих слів судилося нам. Внаслідок багатьох причин, серед яких однією з головних є притаманність російському політичному менталітету виразних рис азійської деспотії, успадкованих від часів ординського ярма, московські політики за будь-яких умов були просто неспроможними врахувати перестороги Милукова. Щоб усвідомити кончу необхідність відокремлення від Російської імперії — чи то царської, чи радянської, чи нинішньої, «демократичної», — народові України довелося заплатити мільйонами і мільйонами життів...

Повернімося, однак, до героя наших заміток. Після проголошення Донцовим сепаратистської програми намітився його розрив з УСДРП. Процес цей був досить тривалий і стосувався швидше питань програмно-політичних, ніж світоглядних. Донцов продовжував інколи друкуватися в соціал-демократичній пресі, але з деяких видань (наприклад, київський часопис «Дзвін») його, за власним визнанням, «за шовінізм викинули». Вже згадувана «Українская жизнь» наголошувала, «що шляхом, вказаним Донцовим, українська демократія не піде». За свідченням тодішнього голови закордонної групи УСДРП В. Винниченка, Донцова було виключено з цієї партії. Проте, слід повторитися, соціалістичні ідеї ще тривалий час накладалися в його творчості на націоналістичні й великою мірою позначилися на розробленій ним концепції «чинного націоналізму», яка була, по суті своїй, типовою націонал-соціалістичною теорією.

Перша світова війна застала Д. Донцова у Львові, де він займався організацією Союзу визволення України (СВУ). Під егідою останнього з числа військовополонених українців було сформовано дві дивізії, відомі під назвами синьо- та сірожупаників, які мали брати участь у воєнних діях на боці центральних держав. Першим головою СВУ став Д. Донцов. Крім нього, до керівництва входили В. Дорошенко, М. Залізняк, А. Жук, М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський.

Відразу по створенні Союз видав дві відозви: «До українського народу в Росії», написану Донцовим, та «До публічної думки Європи», в яких обгрунтовувалася його антиросійська спрямованість. У першому номері друкованого органу цієї організації — «Віснику Союзу визволення України» — було надруковано і її програму під назвою «Наша платформа». В ній, між іншим, говорилося: «Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава... В розумінні сеї історичної конечності російські українці покликали до життя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України. В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні... На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створення з усіх земель, заселених українським народом, осібногo автономного краю»¹⁴.

Така виразна проавстрійська позиція викликала негативну реакцію в українських політичних колах. М. Грушевський на засіданні очолюваної ним ради Товариства українських поступовців (ТУП) наполіг на прийнятті резолюції, в якій висловлювався протест проти того, що СВУ декларувала свої наміри від імені всієї України. Та й інші партії, за свідченням відомого політичного діяча Є. Чикаленка, не вважали за можливе вступати в контакт із Союзом.

Після евакуації зі Львова в 1914 р. СВУ було переведено до Відня. Незабаром Донцов вийшов з цієї організації. Рішення своє він пізніше мотивував тим, що «Скоропис з Меленевським хотіли забезпечити собі неподільний вплив в Союзі, встановивши контакт з австрійськими урядовими чинниками й перетворивши СВУ у своерідну австро-німецьку допоміжну агенцію». Його опоненти, втім, пояснювали конфлікт протилежним чином: мовляв, Донцов «став на службу Австрії та Німеччині». Гадаємо, що в даному випадку рацію мали обидві сторони. Адже діяльність СВУ відкрито фінансувалася міністерством закордонних справ Австро-Угорщини, не кажучи вже про німецькі й австрійські військові штаби та розвідки.

Взагалі ж маємо достатньо підстав вважати, що Донцов за вдачею був досить важкою людиною. Про це, зокрема, не раз згадували С. Петлюра, В. Липинський, В. Винниченко, П. Скоропадський та інші. Деякі їх висловлювання ми наведемо нижче.

Вийшовши із СВУ, Д. Донцов на пропозицію австрійського барона українського походження М. Василька, який очолював Українську парламентську репрезентацію у Відні, переїхав наприкінці 1914 р. до Берліна й дістав посаду голови Української інформаційної служби. Видавав тижневий прес-бюлетень «Кореспонденція» німецькою мовою. Публікувався в німецькій пресі.

1916 р., посварившись з Васильком, Донцов перебрався до Берна, де очолив Бюро національностей Росії, діяльність якого фінансував В. Степанківський — керівник «Української канцелярії» в Лозанні. У березні 1917 р. Донцов повертається з Швейцарії до Львова. Того ж року здобув у Львівському університеті ступінь доктора юридичних наук. Тут він перебував до підписання Брестського миру.

Зорієнтувавшись, нарешті, в ситуації на Україні, Донцов наприкінці березня 1918 р., після відновлення влади Центральної Ради, приїжджає до Києва. Він вступає до партії хліборобів-демократів, яка об'єднувала українське заможне селянство і була в опозиції до Центральної Ради, зближується з генералом П. Скоропадським, якого вважав «українським Наполеоном». Про роль Донцова у гетьманському перевороті лідер УСДРП В. Винниченко писав згодом так: «Ідучи за керівництвом

поміщика С. Шемета й колишнього соціал-демократа Д. Донцова, ця група (хліборобів-демократів. — М. Г.) з ... ретельним самовідданим хамством гострила й подавала ножа, яким було перерізане горло українській владі»¹⁵.

Після гетьманського перевороту П. Скоропадський призначив Д. Донцова директором Українського телеграфного агентства (УТА). Крім того, він став членом політичної комісії, яку очолював О. Шульгін. У цей час Донцов активно пропагує гасла консолідації української спільноти навколо державницької ідеї. Наприклад, у брошурі «Міжнародне положення України і Росії», що вийшла в світ 1918 року, він писав: «Мусимо згуртувати всі творчі сили краю під синьо-жовтим прапором, пам'ятаючи, що силами самої соціалістичної інтелігенції держави не збудувати. Мусимо бути більше державниками, як націоналістами, пам'ятаючи, що жид, поляк або москаль, що твердо стоїть на ґрунті української державності, є її ліпшою підпорою, як українці, що марять про федерацію. Мусимо йти дорогою соціального компромісу, коли хочемо бути безкомпромісовими щодо ідеї української державності»¹⁶.

Цікаві думки, багато в чому схожі на пізніші узагальнення відомого російського філософа М. Бердяєва, містяться і в брошурі Донцова «Культура примітивізму», виданій 1918 р. в Черкасах. У ній він слушно критикує вади російського політичного менталітету, притаманні через історичні умови їх розвитку й іншим слов'янським народам колишньої Російської імперії, підкреслює його антидемократичність і цілковиту непослідовність. «Рівність рабів перед сильним володарем і паном, — писав Донцов, — уходила за рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючи маси. До того прилучалася нова легенда — про Росію — носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, неукермованій суспільності, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю — бралось за прояву колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаної деспотичною хворобою організму — за ознаку його відпорності й великої життєвої сили. На Заході, з його усталеним порядком, кожна праця для його перебудови мусила пристосуватися до залізних прав суспільного розвою, котрі диктували навіть її характер і тактику. В Росії ці права не обов'язували бодай для соціальних реформаторів, котрими там зачинають бути від гімназіальної лави. Там мріялося про раптовий скок з царства кнута в царство свободи, там два рази по два могло бути не так, як в «гнилім» Заході, чотири, але часом три, але часом зате й п'ять і навіть десять! У газардовій (азартній. — М. Г.) психіці слов'янина взагалі, а українця зокрібно, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сिम займаються «педанти» німці), Росія представлялася ще недавно крайною мрій, а може, й землею обітованою. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі і некультурні елементи тут»¹⁷.

Але повернемося до подій 1918 р. Як зазначає провідний біограф Донцова Михайло Сосновський, «ні Центральна Рада, що спиралася на об'єднання тодішніх партій, ні гетьман Скоропадський, який ці партії загнав у підпілля, користуючись допомогою зовні, не зуміли використати тих величезних можливостей, які були на Україні після вибуху революції 1917 року»¹⁸. Він вважає, що саме розчарування у потенційних можливостях українського партійно-політичного життя і призвело до майбутньої еволюції поглядів Донцова та розробки ним теорії «чинного націоналізму», тези «про провідну верству» й «ініціативну меншість», до відкидання будь-яких демократичних засад.

Зауважимо, що перебування Донцова на посаді директора УТА не завжди задовольняло його патронів. Зокрема, сам П. Скоропадський так оцінював свого шефа інформбюро: «В часи Гетьманства я призначив його (Донцова) начальником Українського пресбюро, але він не показав себе добрим організатором цієї дуже важливої справи; все жалівся на

всіх, а сам створити нічого не зумів. Пізніше в роботі я також помітив, що духовне обличчя цієї людини зовсім не було таке, яке він намагався показувати при першому знайомстві. Його відношення до людей і фактів було чисто революційне, необачне, і за його націоналістичним фразерством ховалася часто проста демагогія. Одначе до самого кінця, власне, за його націоналізм, я боронив його від його ж безпосереднього начальства. На другий день після падіння Гетьманства Донцов надрукував статтю, повну найбільш різких і несправедливих проти мене випадів, але я, пізнавши його, не був цим ні огірчений, ні здивований»¹⁹.

Після повалення гетьманщини і встановлення режиму Директорії Донцов деякий час переховувався в Києві, а 13 січня 1919 р. з допомогою полковника Є. Коновальця втікає до Відня. Звідси він переїхав у Берн, де виконував обов'язки керівника пресово-інформаційного відділу Української місії в Швейцарії. Після ліквідації українських дипломатичних місій у 1921 р. Донцов повертається до Відня, де того ж року видає книжку «Підстави нашої політики».

В ній він намагався обґрунтувати тезу про одвічну ворожість Росії всьому іншому світові, а також накреслити перспективи внутрішньої та зовнішньої політики, яка, на його думку, могла б привести в майбутньому Україну до самостійності. Донцов стверджував, на наш погляд, справедливо, що більшовизм — явище суто російське, і тому його внутрішня й зовнішня політика є продовженням традиційної російської імперської політики. Звідси прагнення більшовицького уряду «знищити смертельні і для царату, і для російської революції засади європейської демократії... Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом... Самодіяльна європейська суспільність — лише самоакцією»²⁰.

Головними постулатами, якими, за Донцовим, мала керуватися Україна, були: «В політиці внутрішній — ілюкція всіх засад західної культури, котрі рятують Європу (і нас) від московської пошесті, в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії»²¹.

Справедливо відзначаючи, що політика кожного народу мусить керуватися насамперед національним інтересом («національним егоїзмом»), Д. Донцов зробив з цього досить алогічний, на наш погляд, висновок: єдиною силою, на яку український народ може розраховувати у своїй зовнішній політиці, — є «імперіалізм європейських держав, оскільки його напрямок покривається (збігається. — М. Г.) з напрямком нашої політики». Він закликав шукати згоди й порозуміння з тими державами; «інтереси яких суперечать в дану хвилину інтересам Росії, незважаючи на те, чи ті інші держави, на які можна числити, можуть бути «імперіалістичні» чи «реакційні»²². При цьому автор абстрагувався як від попереднього гіркого досвіду проницьких та проавстрійських течій, так і від цілком можливого (а як підтвердили події другої світової війни, незаперечного) факту простого поглинення цими державами України і чергового перетворення її на колонію.

Таким чином, поряд із слушною ідеєю створення на території Російської імперії незалежних національних держав пропагувалися абсолютно неприйнятні й шкідливі, за нашим переконанням, для українського народу методи здійснення цієї мети. Засада ж, відповідно до якої «ні одна нація не визволялася лише власними силами», є взагалі ненауковою. Спираючись на неї, Донцов закликає до створення антиросійського блоку у складі Польщі, Румунії та Угорщини, які б мали фактично поділити між собою Україну, а український народ в ім'я цієї політики мав погодитися на «відповідні, зрештою, часові і майже конечні жертви», «втрату кількох провінцій»²³.

Притаманні творчості Донцова непримиренні суперечності між прогресивним і реакційним виявилися в цій праці особливо наочно. Не можна, наприклад, не погодитися з його думками про потребу «вестернізації» українського життя, головним принципом якої мала б стати в «області політики... ідея демократії, так як це слово розуміють на Заході...

Під демократією розуміємо тут... економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці»²⁴. Або з його тезою про те, що «кожна диктатура», як кожна негація (заперечення.— М. Г.) демократії — убійча для розвитку нації»²⁵. Але оскільки ці гасла аж ніяк не узгоджувалися з методами, за допомогою яких мали б втілюватися в життя, вони скидаються на звичайну демагогію, тим більше, що в своїх наступних працях Донцов відверто проголошував себе антидемократом.

Того ж 1921 р. Донцов одержав запрошення Є. Коновальця, який став головою Української військової організації (УВО), редагувати у Львові журнал, що мав стати рупором нової течії в українському політичному житті.

Ми намагалися об'єктивно розповісти про світлі і тіньові сторони творчості й політичної діяльності Донцова передреволюційної та революційної доби. Гадаємо, читач зробив для себе певні висновки. Що ж до суто людських якостей героя нашого нарису, то вони були охарактеризовані досить побіжно. Тому, очевидно, є сенс навести тут думки з цього приводу одного з провідних тогочасних діячів українського державництва В. Липинського, який знав Донцова ще з часів його першої еміграції. Однак перш ніж зробити це, зауважимо задля об'єктивності, що Липинський небезпідставно звинувачував Донцова у привласненні й вульгаризації своїх ідей і ставився до нього відверто вороже.

У передмові до відомого твору «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» він так змальовує звивистий життєвий шлях Д. Донцова: «Родився в тій частині України, що її московські колоністи прозвали Новоросією. Син одного з них зраджує хазяйновитих і заможних батьків, ставши соціальним проти них революціонером. Потім зраджує московських революціонерів і стає українським еседеком. Приймаючи серед еседеків на свій рахунок назву «заржавілого цвяха», дану його партійним товаришем Винниченком типові нахабно-го фразера, зраджує еседеків. Переїхавши невідомо з яких причин до Австрії, стає від 1913 р. крикливим самостійником... Зробивши таким чином з українського самостійництва справу своєї власної літературної кар'єри і пропагуючи його з вродженим йому нахабством, він сприяє розвитку цієї ідеї серед найкращої частини соціалістичної інтелігенції, яка мала причини ставитись з обридженням до всього, що од добре їй знаного Митьки виходило. Коли в початку війни повстала дисциплінована і активна самостійницька організація «Союз визволення України» — він зраджує її, вирікається самостійництва, переходить на службу до Василька і пропагує прилучення України до Австрії. Далі зраджує Василька, а згодом і Австрію, яку зляяв останніми словами, коли вона упала. Використовуючи революційну завірюху, вкручується між гетьманців, одержує призначення до начальника пресового бюро... Врешті зраджує в найпідліший спосіб Гетьмана, написавши пашквіль, за який удостоюється високої посади в швейцарській місії Директорії. Але вважає, що його «геніальність» не оцінена як слід, тому де може своїм інтелігентським побратимам підставляє ногу. Коли фонди уенерівщини (УНР.— М. Г.), одідичені (успадковані.— М. Г.) по Гетьманстві, вже в р. 1921-ім були на вичерпанню, пише книгу про «підстави української політики». В ній лає з одного боку Директорію, а з другого,— Гетьмана і пропагує... орієнтацію на Польщу. Одержує, розуміється, польську візу і їде в Галичину. Там вступає в партію «загравистів»**, але з неї зараз же, на другий день, як і з всіх партій, по яких він в українстві кочував, — з допомогою своїх партайманів «виступає». Опиняється за ці всі свої заслуги на посаді редактора «найповажнішого українського журналу», що має витворити «сталу і ясну» (!) українську думку політичну. Тепер заповідає, що його любов до Польщі стільки ж варта, що й любов Кавура до Франції. Зрештою, і без цього можна бути певним, що і свою польську союзницю він зрадить...»²⁶

Звичайно, ця характеристика не зовсім об'єктивна, що пояснюється неприязними особистими стосунками Д. Донцова та В. Липинського. Але вона дає змогу побачити, як оцінювалися постійні «переорієнтації» Донцова його сучасниками — нехай і в дещо емоційній та надто гострій формі.

Отже, позаду революція та громадянська війна. Донцов починає видавати у Львові журнал «Літературно-Науковий Вістник» («ЛНВ»).

(Далі буде)

- ¹ Визвольний шлях (Лондон).— 1986.— № 6.— С. 697.
² Сучасність (Мюнхен).— 1986.— № 1.— С. 74.
³ Наш голос (Львів).— 1910.— № 1.— С. 15—16.
⁴ Там же.— № 4.— С. 179.
⁵ Праця (Львів).— 1910.— Ч. 2—3.— С. 5, 8.
⁶ Там же.— 1909.— Ч. 1.— С. 6—7.
⁷ Донцов Д. Школа і релігія.— Львів, 1910.— С. 30—31.
⁸ Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації».— К., 1918.— С. 43.
* Респект — повага, шана.
⁹ Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації».— С. 58.
¹⁰ Донцов Д. Модерне москвофільство.— Львів, 1913.— С. 29—30.
¹¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання.— Львів, 1913.— С. 14.
¹² Там же.— С. 17.
¹³ Государственная Дума: Стеногр. отчеты. Ч. 11. Четвертый созыв. Зас. 40, 19 февраля 1914 г.— СПб., 1914.— С. 14.
¹⁴ Вісник Союзу Визволення України (Львів).— 1914.— № 1.— С. 1.
¹⁵ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Т. 3.— С. 38.
¹⁶ Донцов Д. Міжнародне становище України і Росії.— К.— 1918.— С. 20.
¹⁷ Донцов Д. Культура примітивізму.— Черкаси, 1918.— С. 8.
¹⁸ Сосновський М. Дм. Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 146.
¹⁹ Скоропадський П. Зі споминів // Хліборобська Україна (Відень).— 1924.— Кн. 5.— С. 62.
²⁰ Донцов Д. Підстави нашої політики.— Відень, 1921.— С. 66.
²¹ Там же.— С. 77.
²² Там же.— С. 87.
²³ Там же.— С. 97.
²⁴ Там же.— С. 105.
²⁵ Там же.— С. 116.
** Тут маються на увазі особи, що групувалися навколо журналу «Заграва».
²⁶ Липинський Вячеслав. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму.— Нью-Йорк, 1954.— С. XXI—XXII.

В. І. Юрчук (Київ)

Академік М. П. Василенко

У кожного з борців за свободу і щастя свого народу нелегка доля. Не є винятком і доля Миколи Прокоповича Василенка. Видатний український діяч на ниві науки і культури, один з головних фундаторів створення Української Академії наук та другий її президент; невтомний громадсько-політичний діяч, міністр; безпідставно забутий вчений і повернений з забуття — такі стрижневі віхи, біографічні сюжети, викарбовані на життєвому, творчому шляху М. П. Василенка.

Його волелюбний дух, уболівання за долю свого народу, жагуча ненависть до зла, насильства і несправедливості, висока громадянська мужність і незалежність від думок авторитетів у пошуках правди — істини, у висловлюванні своїх поглядів на історичні події і загальнолюдські цінності не вписувалися у жодну з державно-політичних структур, в яких він працював. Як «українофіл», «український сепара-

тист», «особа антиурядового напрямку» був гнаний за царату, замавав поліцейських обшуків, перебував під таємним наглядом поліції, був засуджений і відбував покарання в одиночній камері петербурзької в'язниці «Крести». За правління Директорії М. Василенка як колишнього міністра гетьманського уряду та відомого діяча кадетської партії ледве не розстріляли. За радянських часів він відсидів у горезвісній київській в'язниці «Лук'янівці». За його науковою, культурно-освітньою державотворчою діяльністю закріпилося стільки ярликів, як оголошень на театральній тумбі — «заклятий контрреволюціонер-професор», «запеклий націоналіст», один із «стовпів українського буржуазного націоналізму» тощо. На його творах незмінно стояв красномовний штамп «Фонд обмеженого користування».

Та життя з часом усе розставляє на свої місця. Повернуте з нічим не виправданого забуття й ім'я видатного вченого, палкого патріота України М. Василенка. Великий внесок у цю добродійногуманну справу зробили президія Національної Академії наук України, її вчені.

* * *

Народився Микола Прокопович 2 (15) лютого 1866 р. в родині дрібного службовця — нащадків старого козацького роду — в селі Єсмані на Глухівщині (нині Сумська область). Батько Прокіп Іванович і мати Тетяна Дмитрівна виховували своїх дітей (крім старшого Миколи, було їх ще четверо) в дусі добропорядності, внутрішньої інтелігентності, прищеплювали їм почуття демократизму, справедливості, народолюбства. Вчився Микола у Глухові й скінчив гімназію в Полтаві. Дитинство і рання юність, проведені в місцях, де кожен клаптик землі, подих чарівної природи, здавалось, були напоєні ароматом історичної героїки, залишило незгладимий слід у душі майбутнього дослідника. Одержавши ґрунтовну середню освіту, Микола Василенко у 1885 р. поступив спочатку на медичний, а потім перейшов на історико-філологічний факультет Дерптського університету.

Юнацька радість життя, спілкування з новими друзями, жадоба до знань, захоплення книгами пронизували його ество. Перед юним провінціалом розкривалося безмежне інтелектуальне багатство літератури, змушуючи дивитися по-новому на суспільство, людські відносини, мораль. Під впливом праць відомого історика О. Г. Брикнера та інших професорів Василенко поступово оволодівав навиками методичних підходів до аналізу історичного процесу.

Водночас, перебування в університеті справило значний вплив й на становлення особистості Василенка на терені громадської роботи. Навколо нього гуртувалися однокурсники, за ним закріпилася провідна роль у студентських наукових товариствах. Юнак був членом університетського марксистського гуртка, проявляв інтерес до ідей народодовольців, з часом зазнав і першого поліцейського обшуку у своєму помешканні.

* * *

Після успішного закінчення університету Микола Василенко продовжував плідно працювати — прагнув глибше проникнути в сутність тогочасного суспільного розвитку, пізнати притаманні українському історичному процесові особливості. Його думки концентрувались навколо осмислення ролі і місця українського народу серед інших етносів у розвитку світової цивілізації, визначення своїх позицій у лавах борців за ідеали й інтереси свого народу. У ставленні до українського питання у Василенка, як він сам згодом зазначав — відбулася еволюція від сентиментальних поглядів, від уподобань українських народних пісень, народного побуту і традицій, літературної української мови — до розуміння «всього великого історичного значення усві-

домлення народом своєї національності та свого національного буття»¹.

Микола Прокопович вирішив присвятити все своє життя служінню українському народу, його споконвічним прагненням до свободи, національно-культурного, соціального відродження і розвитку. Якими методами він вважав можливим досягти цих цілей? Мирним, ненасильницьким шляхом; через розвиток науки, культури, освіти, педагогічної праці; через незбориму віру у перемогу людського розуму, сил добра і справедливості над силами темряви і зла. З такими переконаннями і намірами восени 1890 р. він вперше приїздить до Києва, наполегливо вдосконалює свої знання. М. Василенко продовжує студії у Київському університеті під керівництвом В. Б. Антоновича, І. В. Луцицького, В. С. Іконнікова, М. Ф. Владимирського-Буданова та інших відомих професорів. Найбільший вплив на формування М. Василенка як вченого зробив відомий дослідник історії Лівобережної України О. М. Лазаревський. За його порадами Микола Прокопович вперше поринув в архівно-документальне багатство офіційних і приватних архівів, що знаходилися у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові. Перед його очима відтворювались напоена слізьми і кров'ю історія Лівобережної України, почуття гордої свідомості за героїчні діяння попередніх поколінь.

Проте захоплення наукою не давало можливості М. Василенку забезпечити свої матеріальні умови життя. Він то працював викладачем у київських гімназіях та кадетському корпусі, то обіймав службові посади в губернських установах.

Водночас, М. Василенко не мислив свого життя без активної участі в громадсько-політичних процесах, які на зламі століть відзначались все глибшим загостренням соціальних суперечностей, особливо в царині національно-визвольного руху в Україні. Він працював в наукових, просвітницьких, історичних товариствах, гуртках, громадських об'єднаннях. Микола Прокопович активно співробітничав у Науковому Товаристві ім. Т. Г. Шевченка у Львові, був одним із фундаторів створення Українського Наукового Товариства у Києві, членом Історичного товариства Нестора-літописця, товариств «Любителів соціальних знань», «Друзів миру», «Старого Києва» тощо.

Наближення соціально-революційних потрясінь позначилось і на діяльності М. Василенка. Він вступив до групи «Освобождение» конституційно-демократичного забарвлення, приєднався до більш радикального «Київського літературно-артистичного Товариства», прагнучи ефективніше використати їх як засіб демократичного впливу на суспільство. М. Василенко став редактором газети «Киевские отклики», яка зарекомендувала себе як один з найважливіших осередків громадсько-політичного життя Києва. Хоча ця газета видавалась російською мовою, проте своїм громадсько-політичним спрямуванням вона сміливо обстоювала інтереси українського народу. За публікацією в ній статей з закликком встановлення республіканського ладу в Росії, на захист політичних в'язнів М. Василенка було притягнуто до суду і засуджено на рік тюремного ув'язнення в Петербурзькій тюрмі «Кресты». У наступні роки світоглядницьке сприйняття дійсності у М. Василенка все більш виразно набуває ліберально-демократичних, конституційно-демократичних окреслень.

Однак, при всьому захопленні громадсько-політичною і культурно-просвітницькою роботою, прагнення до серйозних наукових досліджень брало верх. М. Василенко повною мірою пізнав і муки наукових пошуків, і радість творчості, торжество пізнання і осягнення до того невідомого. Він запевняв своїх друзів, що вірність науці «збереже до могили».

Микола Прокопович продовжує поглиблювати і розширювати свій науковий, науково-педагогічний кругозір. Цьому сприяли, зокрема, його

грунтовна підготовка до складання екстерном у 1907 р. іспитів за повний університетський курс навчання на юридичному факультеті і одержання другої професії — правознавця, а також наступна адвокатська праця. У 1910 р. він витримує іспити на магістра історії при Київському університеті, йому присвоєно звання приват-доцента. Проте через «українську прихильність» владні структури не дозволили М. Василенку читати лекції в університеті. Це була відчутна моральна травма талановитого вченого і педагога.

Попри поліцейські, матеріальні та інші дошкульності життя, від яких Микола Прокопович, як він писав, «ледве викручувався», впродовж 40 років творчої праці він опублікував понад 500 різних за жанром наукових, науково-публіцистичних праць — переважно в дореволюційні часи².

Нестримно приваблювала М. Василенка історія Гетьманщини, оскільки вона, на його думку, мала найбільше суто українських ознак і через це дуже мало досліджувалася. Історії Гетьманщини приділено переважну кількість праць, серед них фундаментальну — «Нариси історії Західної Русі та України», опубліковану в 1916 р. Багато в чому поділяючи погляди найвидатнішого історика України М. С. Грушевського, зокрема, щодо самобутності історії і культури українського народу, М. Василенко відтворив широку панораму його національно-соціальної боротьби від Люблінської унії 1569 р. до «переходу України під владу Москви». В цій синтетичного характеру праці, заснованій на різноманітних і раніше неопублікованих архівних матеріалах, у живу тканину історичної розповіді постійно впліталися історіографічні питання, наукова полеміка, всебічно обгрунтовані точки зору багатьох вчених щодо започаткування серйозного вивчення історії Козаччини, думки про унію в Західній Русі в її історичному розвитку, про причини боротьби між Польщею і Україною, про маловідомі події з історії церкви в Україні. У монографії окреслені також недостатньо вивчені питання, спірні тлумачення, що сприяло прилученню нових дослідників до розробки проблематики Гетьманщини. На цю монографію схвально відгукнулись М. Грушевський та багато інших вчених і читачів.

Висока культура наукових досліджень, джерелознавча ґрунтовність і широка гуманітарна ерудиція М. Василенка стали помітними серед наукового, культурно-просвітницького загалу. Йому охоче замовляли видавці таких престижно-фундаментальних видань, як енциклопедії Брокгауза і Ефрона та братів Гранат. На рубежі ХІХ—ХХ століть ним було опубліковано в цих енциклопедіях близько 90 статей³, які і сьогодні є для нас цінним довідковим джерелом.

М. К. Василенко розвивав і такий вид творчості, як історичні портрети. Цікаво виконані ним описи життя і діяльності П. Л. Полуботка, Б. М. Хмельницького, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, М. С. Грушевського, О. М. Бодяньського та багатьох інших визначних діячів, вчених, письменників України. У кожному з таких нарисів відображені світоглядницькі засади, найбільш характерні особливості творчості даної особистості, відзначалось, що нового вона внесла у розвиток самоутвердження українського народу. Наприклад, у ґрунтовно аргументованому дослідженні «Проф. Грушевський як історик» (1916 р.) М. Василенко розкрив глибинні корені наукової діяльності М. С. Грушевського, розуміння ним українства, висвітлив теоретико-методологічні засади його твердості, дав відсіч неправедливим на нього нападкам⁴. До речі, М. Грушевському М. Василенко присвятив найбільше своїх праць.

М. Василенко віддавав свої сили не лише історичним студіям. Поряд з історичною, він наполегливо оволодівав правничою наукою, став фундатором нової галузі гуманітарних наук — української історико-правничої науки. Але це відбулося не зразу. Він поступово, рік за роком шукав підходи до розкриття і висвітлення творчої співдружності

історичної і правничої наук, опрацьовував механізм їх взаємодії і впливу на розвиток українського суспільства.

Історико-юридичний аспект наукових пошуків М. Василенка найбільш виразно втілювався в його широкопланових археологічних дослідженнях — у збиранні, вивченні і публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу. Велику цінність в історико-юридичному плані, в розробці археографічних проблем мало видання Миколою Прокоповичем протягом 1892—1908 рр. циклу важливих джерел з історії землеволодіння на Україні — «Генеральних слідств про маєтності українських полків 1729—1730 рр». Ним було видано «Генеральні слідства» про маєтності (майно, земські володіння поміщиків) шести із десяти козацьких полків (військових і адміністративно-територіальних одиниць), що існували на Україні в XVI—XVIII ст. — Київського, Гадяцького, Ніжинського, Чернігівського. У виданнях цього циклу дано повний перелік гетьманських універсалів, полковникових листів, царських жалуваних грамот та інших документів, які й зараз становлять велику цінність в дослідженні історико-юридичних проблем.

Тим часом з запаморочливою швидкістю наближались нові, ще небачені соціально-політичні потрясіння, перевороти, які вносили зміни і в устрій оточуючого життя, і в долю кожної окремої людини. Тавруючи антигуманну сутність першої світової війни, М. П. Василенко у листі до відомого письменника-демократа В. Г. Короленка з жалем відзначав, що в її умовах «вся сила творчої думки спрямована проти мирної культури, до руйнування і дезорганізації людства». Разом з тим, він вірив, що «за війною почнеться найсильніше відродження...»⁵.

Прийшла революція. Прийшла раптово, грізно й велично. В цей час М. Василенко спочатку працює попечителем (куратором) Київського навчального округу, а з жовтня 1917 р. — товаришем (заступником) міністра освіти Тимчасового уряду. Під час Центральної Ради він увійшов до складу найвищого судового органу України — Генерального суду. Здійснилась давнншня мрія — його обрали професором Українського народного університету. Він читав курси лекцій з історії України та історії українського права в університеті та ряді інших вузів. Рада Київського юридичного інституту в липні 1918 р. постановила заснувати одну стипендію імені професора М. П. Василенка.

Наступила пора Гетьманату. Миколу Прокоповича запросили до участі в гетьманському уряді. Спочатку тимчасово він прийняв на себе обов'язки голови Ради Міністрів, а з квітня до кінця жовтня 1918 р. М. Василенко обіймав посади міністра народної освіти (з червня — міністра народної освіти і мистецтв), голови Державного сенату Української держави; виконував за сумісництвом і обов'язки міністра закордонних справ. Як видно, М. П. Василенко у гетьманському уряді був, так би мовити, на перших ролях.

Як же можна було узгодити, поєднати ідеї гуманізму, демократії, справедливості, заклики до нещадного викриття зла, які мужньо обстоював М. Василенко, з устроєм Української держави, з його монархічно-диктаторськими засадами управління, з проведенням антигуманної соціальної політики, з введенням цензури, із застосуванням «каральних загонів» проти селян та інших насильницьких дій влади? До того ж, кайзерівським військам в окупованій ними Україні належала влада; вони розглядали Україну як привабливий об'єкт економічної експлуатації.

Тут повною мірою проявилась суперечливість між політикою гетьманського уряду і становищем, міркуваннями і діями М. Василенка. В тих вкрай складних обставинах його душу пронизувало уболівання за тяжкий стан національної культури та свідомості українського народу, в якому вони опинилися після багаторічного гніту російського самодержавства. Життя закликало до активних дій для створення найміцніших підвалин національного відродження народу.

Важливо було також зберегти цінності матеріальної культури України (бібліотеки, музеї, архіви, тощо) від розграбування в умовах хаосу, частих змін владних структур. Не варто відкидати і ширю віру М. П. Василенка в прогресивні можливості уряду Скоропадського, а також певну романтизацію ідеї Гетьманщини, яка не завмирала на Україні впродовж XVIII, XIX і початку XX ст. Як засвідчив відомий український історик і державний діяч Д. І. Дорошенко, у розмові з ним М. П. Василенко у перші дні правління гетьманської влади говорив: «Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу»⁶.

Отже, колишній в'язень став міністром. На очолюване ним міністерство покладалось правління освітою, культурою, мистецтвом, наукою, тобто по суті усіма сферами духовного життя українського народу. Як учений, щільно зв'язаний з українським національним рухом своїм фахом історика і правознавця, своєю активною участю в українських наукових, громадських і просвітницьких організаціях, М. Василенко прагнув підійти до нової посади з наукових позицій, з врахуванням повчальних уроків історичного досвіду, осмислення діалектики суспільно-політичного розвитку України. В політичному плані М. Василенко, як і більшість української інтелігенції, дотримувався ідеї федеративного устрою російської держави, парламентського ладу, з наданням Україні широкого простору для її самостійного життя. Він був членом кадетської партії, входив до керівного ядра кадетських організацій України.

Уже в перші дні роботи міністром М. Василенко подав П. Скоропадському план дій, в якому було передбачено такі кардинальні заходи, як українізація шкіл, заснування українських університетів, Української Академії наук, Національної бібліотеки тощо. Гетьман затвердив цей план і Василенко негайно приступив до його реалізації.

Насамперед, було взято курс на найширший і найглибший розвій національної української школи як головної основи духовного відродження українського народу. І тут зразу ж на весь зріст постали питання мовної політики, взаємовідносин двох культур — російської та української. Велика увага, яка приділялась до цих кардинальних питань М. Василенком, як і взагалі широкими колами інтелігенції і громадськості, пояснювалась і довготривалими утисками української мови за царату, вкрай незадовільним станом її вивчення, і великим значенням національно-мовного будівництва, яке об'єднувало український народ у суспільно-політичному і культурному житті.

Які були міркування М. Василенка щодо цих пріоритетних державотворчих проблем? В стислому вигляді вони були ним викладені у жовтні 1918 р. на сторінках популярної газети «Киевская мысль» на її прохання. Він закликав виявляти особливу обережність, зваженість і такт у ставленні до всіх проблем міжнаціональних відносин національно-мовного будівництва, оскільки «мова і віра — дві інтимні сторони духовного життя людини, які визначають її «лице» і які вона нерідко готова захищати власним життям»⁷.

Очолюване М. Василенком міністерство надавало першорядного значення розвитку української мови, якою говорила більшість народу на Україні і яка стала однією з найістотніших ознак національного руху. На ґрунті цього руху створилася державність в Україні. «Мова і нині є одним з тих гасел, які подають силу цій державності. Я вважаю питання про українську мову, — наголошував М. Василенко, — надзвичайно важливим у державному будівництві України»⁸.

Водночас, міністр осудив шарахування, які мали на той час місце у сфері національно-мовного будівництва — чи то в бік насильницького способу прищеплення української мови, чи то в бік зневіри у можливість її розвитку, в її здатність «проникнення в народну товщу», чи то в бік применшення прав, а то й заборони російської мови в Україні.

Демократизм, повне рівноправ'я і рівність мов, рішуче усунення будь-яких форм насильства, будь-яких спроб застосування «державного кулака» — такі, на думку М. Василенка, були найбільш сприятливі методи і прийоми вирішення національно-мовних проблем. Завершуючи свій виступ у газеті, міністр зазначив, що держава має прийти на допомогу цьому не заборонами, не дратуванням національностей, а створенням якомога більшої кількості тих установ, які сприяють ростові і зміцненню української національної культури⁹. Висловлені М. Василенком міркування певною мірою виражали політику гетьманського уряду щодо українізації.

А як реалізувалася ця політика? Початкові школи порівняно легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені відповідними учителями. Складніше було з українізацією середніх шкіл — гімназій та реальних училищ. Міська людність значною мірою складалася з росіян, інших національних груп та русифікованих українців. Чимало батьківських комітетів і педагогів в середніх школах ставились вороже до українізації. Щоб уникнути конфронтації, гетьманське міністерство освіти визнало за доцільне засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. Протягом гетьманської доби було відкрито в Україні понад 150 українських гімназій не тільки в містах, але й в деяких селах. У російськомовних гімназіях, які залишилися, було введено, як обов'язкові предмети, українську мову, історію та географію України й історію української літератури¹⁰.

Очолюване М. Василенком міністерство народної освіти всіляко підтримувало ідею створення української народної інтелігенції. Цьому сприяло розширення університетської сфери освіти рідною мовою. Як відомо, на той час у Києві діяв університет св. Володимира, заснований ще у 1834 р. У ньому викладання велось російською мовою. У жовтні 1918 р. були відкриті перші два державні українські університети — у Києві (на основі колишнього Українського державного університету) та у Кам'янці-Подільському. Тим самим сформувалась мережа навчання рідною мовою — від початкових і середніх шкіл до університетів. Було засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр тощо. Розгорнулось видавництво підручників, і для здійснення кожної з цих визначних національно-культурницьких акцій М. Василенку, співробітникам міністерства доводилось докладати неймовірних зусиль.

Серед найбільших здобутків національно-культурного будівництва в Україні за часів Гетьманату, як і взагалі за період першої половини ХХ століття, одне з перших місць посідає заснування Української Академії наук. Визначна роль у цій справі також належала М. Василенку. У цій справі повною мірою розкрився його науково-організаторський талант — вміння працювати з вченими, володіння мистецтвом полеміки, підтримка плюралізму думок в поєднанні з принциповістю, високою вимогливістю і дотриманням належного такту, наукової етики у виробленні найбільш обґрунтованих і зважених рішень, забезпечення їх неодмінного виконання. Обґрунтовуючи нагальну потребу створення УАН, М. Василенко в липні 1918 р. зазначав: «Не-нормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, історію українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію, почасти тільки почали студіювати, почасти мають такі вади, що потрібні виняткові потуги, аби заповнити існуючі перепуски. Час іде, і потрібно поспішати налагодити наукове життя на Вкраїні»¹¹.

По-друге, у своїй діяльності по підготовці до заснування УАН він спирався на культурно-наукові здобутки попередніх поколінь українсь-

кого народу, на досвід функціонування наукових структур розвинутих країн світу. Особливу увагу він приділяв історичним науково-культурним заслугам Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (НТШ) і Українського Наукового Товариства у Києві (УНТ), які очолював М. С. Грушевський і активним учасником діяльності яких він також був. М. Василенко підкреслював, що в добу української революції були в наявності всі необхідні об'єктивні та суб'єктивні передумови і чинники створення УАН. Важливо було не втратити реальний шанс, щоб ними скористались.

По-третє, він був сповнений віри у творчі сили українського етносу, в його життєвість і нездоланність. «Український народ,— наголошував він,— приховує у собі надто багато духовних сил», які «розвинуться дуже скоро пишним цвітом»¹². З цими міркуваннями М. Василенка пов'язувались його твердження щодо величезної національної та державно-економічної ваги майбутньої УАН. «Утворення УАН має і велике національне значення, бо ще й досі,— говорив він влітку 1918 р.,— є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його, се — «святая святых», для тих утворення Академії Наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням»¹³.

По-четверте, участь М. П. Василенка в заснуванні УАН закарбувалася і по лінії згуртування і консолідації навколо ідеї її створення значної частини вчених, в запрошенні ним найбільш талановитих представників української та російської інтелігенції до роботи над підготовкою законодавчих актів, статуту академії, до розробки теоретико-концептуальних засад, організаційно-структурних механізмів її започаткування і фінансування. Серед запрошених до Києва були такі велети наукової думки як В. І. Вернадський, А. Ю. Кримський, В. С. Іконніков, В. М. Перетц, М. І. Туган-Барановський, О. І. Левицький, І. І. Огієнко, Д. І. Багалій та багато інших відомих учених.

Очолити підготовчу роботу, на великий і почесний пост першого президента створюваної академії гетьманом Скоропадським був запрошений М. С. Грушевський, але він відмовився, що пояснювалось його незгодою з політикою гетьманського уряду і несприйняттям ним ряду концептуальних положень щодо створення УАН. Але це не в змозі применшити його наукових заслуг як одного з головних ініціаторів і фундаторів її заснування. Тоді на пост першого президента УАН, для організації всієї підготовчої праці по її заснуванню був запрошений академік Російської Академії, всесвітньо відомий український і російський учений В. І. Вернадський.

З ініціативи М. Василенка і при найактивнішому його сприянні як міністра і вченого при міністерстві освіти було сформовано три комісії: по виробленню законопроекту про заснування УАН у Києві; по наукових закладах і вищій школі; щодо створення Національної бібліотеки. Усі три комісії було доручено очолити В. Вернадському.

В процесі формування концептуальних засад, організаційно-структурних пошуків, при виробленні законодавчих актів, статуту, механізму їх втілення точилися гострі дискусії, співставлялись різні, нерідко діаметрально протилежні трактування¹⁴. З основних теоретичних і організаційно-практичних питань М. Василенко підтримував В. Вернадського. Він разом з іншими вченими вніс чимало нових міркувань, виходячи і з історичного досвіду, і глибокої обізнаності з реальним станом духовного відродження українського народу. Зокрема, він був ініціатором створення з підпорядкуванням УАН Національної бібліотеки як національно-культурного скарбу всього українського народу (нині Центральна Наукова Бібліотека ім. В. І. Вернадського).

14 листопада 1918 р. було прийнято Закон про заснування Української Академії наук, а 27 листопада того ж року перші (установчі) збори академіків одногolosно обрали її президентом Володимира Івановича Вернадського. Статут академії визначав її як державну наукову установу, самоврядну організацію, засновану на демократичних принципах, покликану усією своєю діяльністю служити національним інтересам і потребам українського народу. Він спрямовував науковців на розвиток усіх галузей гуманітарних, природничих, технічних наук, на активну участь у вирішенні соціальних, національно-культурних, народногосподарських проблем. Водночас, статут не тільки виражав несприйнятність українських вчених до самоізоляції, а навпаки, націлював їх на щонайширше привернення здобутків російської і світової науки з врахуванням конкретних історичних умов і особливостей розвитку своєї нації, своєї держави. На спільному зібранні УАН в листопаді 1918 р. була висловлена подяка М. Василенку за роботу по створенню УАН. «Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»¹⁵ — говорилося у листі на його ім'я.

М. Василенко рішуче боровся з бюрократизмом в підлеглому йому адміністративному апараті, був завжди доступний людям, спілкувався з ними. В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління зберігається багато листів і звернень до нього. Тут і прохання вжити заходів до зберігання для нащадків «славетного в Європі зоопарку і маєтку «Асканія-Нова»¹⁶, відвідати різного роду учбові заклади, курси, вшанувати своєю присутністю відкриття першого на селі українського народного університету в с. Мачухи на Полтавщині¹⁷ тощо. Батьківські комітети при урочистому відкритті ряду початкових шкіл вітали його «як насаджувателя народної освіти на рідній нашій Україні»¹⁸. Ентузіасти культурно-просвітницької справи містечка Жванці на Поділлі звернулись до нього з проханням — зважаючи на його «величезні заслуги перед українською наукою» і його «високоавторитетне заступництво — оборону культурно-освітніх Товариств «Просвіта» — прийняти від них «звання її почесного довічного члена»¹⁹.

Проте, звичайно, в екстремальних умовах, в яких доводилось працювати М. Василенку міністром, не всі рішення міністерства і особисті дії його керівника в справі проведення українізації народної освіти, заснування УАН, орієнтування на її тісний зв'язок з Російською Академією наук, порядком обрання перших академіків тощо могли задовольнити міркування усіх українських кіл, товариств, організацій. Допускалися і окремі недостатньо виражені рішення, розпорядження²⁰. Очевидно, М. Василенко, як член гетьманського уряду, ніс певну долю відповідальності за реакційну соціальну політику Гетьманату, хоча міністерство народної освіти прямого відношення до цього не мало. Не варто забувати і того, що такі широкомасштабні творення у національно-культурній і науковій сфері здійснювались в Україні вперше, до того ж в умовах неймовірної політичної непевності, нестабільності. М. Василенку, як і іншим політикам, ученим не так просто було розібратися в політичній круговерті того часу в Україні, в лозунгах і ділах політичних партій та організацій. Та зроблено було багато. Про здобутки у царині культури і науки в період Гетьманщини могли мріяти не одне покоління інтелігенції.

У листопаді 1918 р. М. Василенка не обрали серед перших 12 академіків УАН, хоча його наукові, організаторські заслуги, його роль як одного з головних ініціаторів і фундаторів УАН були відомі. Згідно академічного статуту, він міг бути обраним на академіка, якщо не посідав державні пости. Це сталося у липні 1920 р., і загальні збори УАН обрали його академіком. Це ще більше посилювало у М. Василенка почуття відповідальності за долю української науки, Академії, зріднило з нею. Як напише пізніше його дружина — професор, доктор історичних

наук Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко, Микола Прокопович «всією душею належав Академії, як найбільший її прихильник і патріот... З того часу і до смерті він жив інтересами Академії...»²¹. А через рік, у липні 1921 р., його було обрано президентом УАН.

Отже, М. П. Василенко став другим (після В. І. Вернадського) президентом найвищої в українській державі наукової установи — Всеукраїнської Академії наук (у червні 1921 р. УАН було перейменовано на ВУАН). Цей акт повною мірою засвідчив визнання його великого внеску в науку, його науково-організаторські спромоги, повагу до нього як до борця за розвій української культури, науки, і надію на врятування Академії у тих складних народногосподарських умовах. З цього приводу В. І. Вернадський у листі до М. П. Василенка писав: «Передусім, хочу висловити Вам глибоку радість, що Ви обрані президентом Академії. Я думаю, що це якраз той шлях, який може її врятувати й вивести на правильну путь»²².

Діяльність М. Василенка на посту президента проходила у неймовірно важких умовах. Досить хоча б сказати, що за всю другу половину 1921 р. жодному із співробітників Академії не видавалась зарплата, а коли видали, то карбованець так знецінився, що на місячну платню не можна було придбати навіть і півкілограма хліба. Але і в тих умовах новообраний президент прагнув зробити для Академії максимум можливого. Він вживав заходи до поліпшення її матеріального становища, домігся надання їй державних фінансових кредитів, проявляв турботу про налагодження надходжень наукової інформації з закордону, про забезпечення лабораторій необхідними для дослідів засобами. Навколо Академії згуртовувалися наукові сили, вона поповнювалась новими талановитими вченими. Розгорнулася різнобічна організаторська робота по утриманню від занепаду уже діючих інститутів, по створенню нових науково-дослідних кафедр, постійних комісій, комітетів. Багато часу і зусиль М. Василенко віддавав налагодженню архівної справи. Його звернення до голів архівних комітетів Подолії та інших регіонів України, огляд ним стану архівів на Волині, проведення разом з комендантом м. Києва наради з приводу архівної справи й інші заходи спрямовувалися на врятування архівних цінностей і старовинних пам'яток для народу²³. Важливо було, як він говорив, «швидше пустити в загальне користування величезні фонди хранилищ Національної бібліотеки».

Але великій енергії і завзяттю М. Василенка, з якими він приступив до академічного керівництва, не судилося повною мірою втілитись у багато задуманих справ. Незважаючи на загальне скептичне ставлення до радянської влади, він підтримував усі її починання, які сприяли організації наукових досліджень. Водночас, як і більшості вчених у галузі гуманітарних наук, йому не просто було поєднати свої тверді моральні принципи з незвичним для нього розвитком суспільних подій у пореволюційні роки. Як досвідчений учений і політик, він тонко відчував недовіру до Академії з боку Народного комісаріату освіти республіки, якому вона підлягала. Ця недовіра проявлялась у намаганні владних структур проконтролювати кожен крок її внутрішнього академічного життя, організації наукових досліджень, звукати передбачені статуту Академії її демократичні засади. Не забувалась і діяльність М. Василенка у складі гетьманського уряду. Все це знайшло відображення у тому, що Наркомос України, нехтуючи думкою вчених і академічним статутом, вдався до волюнтаристських дій — відмовив у затвердженні всього складу Президії ВУАН на чолі з її президентом, не оголошуючи і не обговорюючи причин такої акції. 27 лютого 1922 р., після помітної й напруженої праці на чолі найвищої наукової установи України, М. Василенко, незважаючи на умовляння колега-академіків, склав з себе обов'язки президента. Це був перший моральний удар, який він зазнав у післяреволюційний час.

Після цих драматичних подій він повністю віддається науці — го-

ловній справі свого життя, поєднуючи її з педагогічною працею у вузах Києва. Він очолював соціально-економічний відділ ВУАН, Товариство правознавців при Академії, Комісію для вивчення історії західноруського та українського права; був головою історичного товариства Нестора-літописця, що перейшло під егіду ВУАН, входив до ряду інших комісій, наукових, культурно-освітніх товариств.

У вересні 1923 р. М. Василенка разом з великою групою інтелігенції (де був і молодший брат Миколи Прокоповича — Костянтин), було безпідставно заарештовано і віддано до суду за участь у так званій контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій». Суд безпідставно визначив йому міру покарання — 10 років позбавлення волі. Вирок занепокоїв широкі кола наукової культурно-освітньої громадськості України. ВУАН п'ять разів офіційно зверталась до найвищих державних органів України з проханням про надання М. Василенку можливостей повернутись до наукової праці, оскільки він був на той час єдиним спеціалістом у галузі історії права України. Процес набув і міжнародного розголосу. В захист М. Василенка виступив прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре. Врешті-решт, завдяки клопотанням академічної громадськості, М. Василенка після річного ув'язнення у Лук'янівській тюрмі було помилувано, але тавро «контрреволюціонера» продовжувало тягнутись за ним. Вийшовши у листопаді 1924 р. на волю, М. Василенко знову поринає в науку.

В чому виявились найбільш примітні риси його наукової творчості у пореволюційну добу? Увага вченого все більше зосереджувалась на дослідженні історії права України, археографічних проблем. Він прагнув привести в систему здобуті знання.

У 20-ті роки Микола Прокопович домагається більш глибокого теоретико-методологічного осягнення історичного процесу, багатоманітних явищ і тенденцій розвитку українського права протягом століть. Його увагу привертають ще не вивчені питання історії юридичної науки, новизна її джерелознавчої бази. Великого значення набуло опублікування ним та його учнями в 1925—1929 рр. матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст., про «Литовський Статут», «Права, по яким судиться малоросійський народ», про «Конституцію» Пилипа Орлика та ін. «Наука історії українського права, — писав в одній із названих праць М. Василенко, — розвинута й досліджена мало. Джерела її докладно не з'ясовані, не вивчені, не вичерпані»²⁴. Особливо новизною в публікації правничих джерел відзначався виданий ним у 1929 р. 2-й том збірника — «Матеріали до історії українського права». Ці матеріали і нині зберігають свою велику наукову цінність. Аналізуючи історико-правові процеси, М. Василенко дотримувався точки зору щодо історичної самостійності розвитку українського права, розкрив його специфіку. Ці його думки і висновки, як і весь набір джерелознавчих історико-правних публікацій, здійснених за його редакцією, і сьогодні становлять неабиякий інтерес, характеризуючи історію правової думки на території України та її громадсько-політичний лад. Зокрема, М. Василенко аргументовано зазначає, що оригінальна приватна кондифікація Федора Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських» (20-ті роки XVIII ст.) «є початком української правничої літератури».

Здійснена М. Василенком ціла низка джерельного характеру праць є цінним матеріалом не тільки в правничому, а й в соціологічному відношенні для історії українського суспільного устрою. Частина унікальних історичних документів, у свій час придбаних у приватних колекціях М. Василенком, було ним передано «в дар» Центральному Архіву давніх актів, за що він одержав щирі подяки.

У 30-ті роки активне життя Миколи Прокоповича поступово почало згасати, він практично припиняє свою діяльність. Цьому великою мірою сприяло утвердження страхітливих сталінських тоталітарних по-

рядків. Були, зокрема, ліквідовані очолювані М. Василенком соціально-економічний відділ ВУАН та Комісія по вивченню історії західноруського та українського права. Микола Прокопович помер після тяжкої хвороби 3 жовтня 1935 р. Похований на Лук'янівському кладовищі.

Після смерті Миколи Прокоповича ім'я його в умовах ідеологічного терору замовчувалось, витравлювалось з історичної пам'яті народу. Як і Грушевського та деяких інших вчених, його характеризували як одного із стовпів буржуазно-націоналістичної псевдонауки.

Нині, в умовах розбудови незалежної демократичної України, йде активний процес відновлення історичної пам'яті народу. Тільки тепер справедливо оцінюються громадська позиція і наукова спадщина М. П. Василенка. Його патріотизм, безмежна відданість українському народу, непохитна віра в його життєві сили і його велику майбутність, самовідданість і закоханість в науку, висока культура наукової творчості, величезне працелюбство, прагнення до постійного творчого пошуку — чудовий взірець справжнього українського інтелігента для наших сучасників. Тому він і сьогодні з нами. Підтвердженням цьому свідчать, зокрема, заходи по вшануванню його пам'яті у зв'язку з 125-річчям від дня народження, вжиті Президією Національної Академії наук України. Завершується робота по виданню його вибраних творів; встановлено премію Національної АН України імені М. П. Василенка, яка присуджується щорічно за видатні наукові праці у галузі держави і права України, публікуються статті й документи про його діяльність.

¹ Цит. за: Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко.— К., 1991.— С. 36.

² Там же.— С. 8.

³ Шемшученко Ю. С. Визначний історик і правознавець. Доповідь на урочистому засіданні Відділення історії, філософії і права АН УРСР (14 лютого 1991 р.). // Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 6.— С. 108.

⁴ Василенко Н. П.— Проф. Грушевский как историк // Украинская жизнь.— Москва.— 1916.— № 12.— С. 31—45.

⁵ Відділ рукописів ЦНБ, ф. 40, спр. 1346, арк. 3.

⁶ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє — минуле (1914—1918). Частина перша.— Львів.— 1923.— С. 87.

⁷ Цит. за: Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 8.— С. 52.

⁸ Там же.

⁹ Там же.— С. 53.

¹⁰ Полонська-Василенко Наталія. Історія України. У двох томах. Том 2.— К., 1992.— С. 500.

¹¹ Збірник праць для вироблення проекту про заснування Української Академії Наук у Києві.— К.— 1919.— С. 3.

¹² Цит. за: Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 8.— С. 53.

¹³ Збірник праць для вироблення проекту про заснування Української Академії Наук у Києві.— К.— 1919.— С. 3.

¹⁴ Див. Архів Президії АН України, ф. р. 251, оп. 1, од. зб. 1 «б», арк. 45—50, 66 зв., 297; Врублевський В. Т. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн.— 1993.— № 1.— С. 31—37.

¹⁵ ВР ЦНБ, ф. 40, спр. 44, арк. 1.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оя. 1, спр. 1, арк. 21—24.

¹⁷ Там же, арк. 19.

¹⁸ Там же, арк. 20.

¹⁹ Там же, арк. 12.

²⁰ Ніковський Антон. Організація Академії Наук // Нова Рада.— 1918.— 18(5) червня; Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн.— 1993.— № 1.— С. 31—37.

²¹ Проф. д-р Полонська-Василенко.— Українська Академія наук (нарис історії). Ч. 1.— Мюнхен.— 1955.— С. 29.

²² ВР ЦНБ, ф. 40, спр. 1346, арк. 8.

²³ Там же, арк. 89.

²⁴ Акад. Василенко М. «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці та сорокових роковин наукової діяльності.— К., 1928.— Т. 1.— С. 245.

²⁵ Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.— Ленінград.— 1925.— С. 25.

ОУН і УПА в другій світовій війні *

Док. № 21

Матеріали газети «Вільна Україна»

Серпень 1943 р.

Свято зброї

Наскільки трагічні наші дні, настільки й величні, бо це не тільки дні найжорстокішого поневолення України, але й боротьби її з усіма поневолювачами. Месниця вікових кривд українського народу, що її він видав у муках зі свого вічно творчого лона,— Українська Повстанча Армія — в запеклих боях з імперіалістичними хижаками переможно торує шлях до Української Держави.

У ці дні дорогий нам кожний спомин з минулих змагань України, бо нагадує нам, що не самітні ми, бо не перші зі своїми змаганнями в її історії, бо він скріплює нашу віру та навчає нас.

Особливо ж витає над нами в цей час невмируща слава збройного зриву 1917—20 рр., зокрема одна з незабутніх перемог, велике свято нашої зброї — 31 серпня 1919 р.

Рівно 24 роки тому після надлюдських боїв наддніпрянські та галицькі частини, з'єднані братерством духа та зброї в одну армію, звільнили від червоного імперіаліста стражденну столицю України.

Луна переможного маршу на Київ дзвенить і дзвенітиме в історії України не тільки гордою славою чи палким кличем, але й найвищим наказом — боротись і перемагати. Від того, чи виконаємо цей наказ, чи ні, залежатиме не лише кращий чи гірший розвиток українського народу в майбутньому, від того залежатиме, насамперед, бути чи не бути українському народові, жити йому державним життям чи взагалі не жити.

Усі інші способи порятунку — це брехня, обман, ворожий підступ. Бо ж хіба тільки сліпий не бачить сьогодні, що добродушні заклики до співпраці, вірності та послуху звірячого німецького імперіаліста скидають ті ж самі літаки, що годину тому чи після того гранатами й кулеметами здобувають перемоги над безборонними мешканцями українських сіл. Також божевільний вірить на смерть [...] московському імперіалістові, прихвосні якого — червоні партизани — розкидають листівки з обіцянками волі та щастя Україні та водночас не гірше від німців палаять і грабують українські села, вбиваючи безневинних жінок і дітей.

Крім святого наказу боротьби, кров героїв з-під Карпат і з-над Дніпра, пролита в спільних боях за столицю України, вперто і безнастанно повторює нам ще й ту істину, що за Українську Державу мусять і буде боротися ввесь 45-ти мільйонний український народ, а не якась його менша чи більша частина. Бо тільки соборницька боротьба витворює соборницький дух і здобуває та закріплює соборну державу.

У день цього великого свята думаймо про зброю! Здобуваймо її та вчімося нею володіти! Полюбимо її, як себе самих, бо воля все може! Краще не мати нічого, крім зброї, і знати, що буде все завдяки їй, як мати все, крім неї, і знати, що незабаром не стане нічого.

Застає нас цьогорічне свято зброї вперше [за] 20-ть років озброєними, на полі бою. Будьмо горді, бо за ним наступає друге, ще більше свято — свято Перемоги і Визволення.

Про способи німецького колоніального визиску

Що Німеччина звела ролю України до ролі своєї колонії, вказує на це її господарська політика на наших землях уже від перших днів окупації. Поминаємо тут німецьку земельну політику, що нічим не відрізняється від большевицької колгоспної системи та нагадує найчорніші дні панщини. Звичайно, така система дає можливість якнайкраще експлуатувати країну та якнайбільше видобувати збіжжя для голодного рейху. Так зв. німецька земельна реформа та її добродійства, сильно рекламовані німцями, викликають тільки їдкий сміх і згідливий глум у нашого селянина. До цього ж і нечувана досі жорстокість ландвіртів¹ і творення в кожному майже селі великих господарств — фільварків — для майбутньої німецької колонізації нашого чорнозему говорять вимовно про способи й плани цієї політики.

Але ми спинимось тут трохи над німецькою господарською політикою в ділянці промислу, торгівлі й ремесла.

У тій ділянці поділили німці свою діяльність на наших землях на два періоди. У першому періоді вони примінили ті самі способи, з якими користувались під час розправ із жидами та їхнім майном: грабували і конфіскували цілком безправно, насильно й по-хижацькому всі промислові, торговельні й ремісничі підприємства та верстати. Дуже часто віддавали під комісаричну управу німця приватну власність людей, що з тяжким трудом довгими роками організували й провадили невеличке власне підприємство та ремесло, а давнього власника чи керівника робили тільки робочою, помічною фаховою силою. Крім цього, так зв. Ц. О. (Центральне торговельне товариство для Сходу) ограбувало та підпорядкувало собі всеціло нашу кооперацію, що її роля зведена тепер до ролі посередника й помічника крашої і легшої експлуатації нас німцями. А ще до того при кожному генерал-комісаріаті існує окремих господарчий відділ із різними підвідділами для належної експлуатації України.

Другий період — це період посиленої та планомірної експлуатації. Для цього німці поставили собі завдання цілком підпорядкувати та стисло контролювати всі галузі господарки в Україні при допомозі спеціально утворених централей і сильно розвинених відділів та агентур по цілому терені. І так у квітні 1943 р. створено такі централі для України: збіжжєва централі в Києві, молочна й товщєва централі, горілчана, цукрових буряків та торфова централі. Одночасно вирішено використати всі німецькі фахові сили й підприємства, що одержали монополію для експлуатації України. Німецькі фірми заробляють на наших землях величезні гроші та здобувають казкові зиски. Багато німецьких партійців і головачів на чолі з Герінгом мають значні уділи в цих підприємствах і здобувають мільйонові маєтки, про які їм ніколи не снилося. На доказ колоніальної політики німців в Україні вистачить вказати на факт, що по урядових цінах треба б продати два метри збіжжя, щоб купити тубку пасти до зубів також по урядових цінах.

Отже, як бачимо, німецькі імперіалісти зводять нас на нашій багатій землі до ролі робочого вола на полі та слухняного робітника й ремісника на німецькій фабриці. Промисел, торгівлю, фільварки, експлуатацію величезних підземних українських скарбів залишають собі, як вибраному народові.

Та не дїждуть вони цього! У своїй захланності й ненажерливості задавляться незабаром українським добром. Недалекий вже час, коли

в Українській самостійній соборній державі український селянин зможе орати для себе свій власний лан, коли всі верстви суспільства зможуть вільно й буйно розвиватися, потужніти й багатіти.

Правдиве обличчя червоних партизанів

Червона імперіалістична гіена, спливаючи кров'ю, вне знову з холодної півночі про нерозривну дружбу. Мріється їй українська пшениця, сниться українське залізо та вугілля, пахне українська кров. Пресолодкими обіцянками та прекрасною брехнею хоче зацитькати імперіалістична Москва розбурхане українське море. Але «брехнею світ пройде, а назад не вернешся», — каже народна приказка. І мудро каже. Та й крізь прекрасну брехню український народ вміє доглянути сьогодні стару, потворну, добре йому знану машкару загарбника і поневолювача. Шило вилазить із мішка ось хоч би в тих листівках, що їх розкидають імперіалістичні прихвосні, червоні партизани. «Серце України — Москва. Вона піклується про тебе. Вона прийде до тебе». Що Москва хоче стати новим серцем України, це нам давно відомо. Що зі справжнього серця — Києва — вона спивала й надалі хоче спивати кров — і це ми знаємо. І врешті, що Москва «піклується про Україну», бо хоче прийти в Україну, цього також не заперечуємо.

Саме над цим піклуванням — приготуванням до приходу — хочемо трохи спинитись. Після першого розгрому німцями большевиків у північних теренах України появились грабіжницькі банди, що їх імперіалістична Москва охрестила ім'ям червоних партизанів, підкріпила з допомогою літаків зброєю та командним складом і доручила під час її відсутності «піклуватись про Україну», щоб належно її приготувати до зустрічі червоної армії. І так ця різнородна суміш бандитів, грабіжників і галапасів на народному тілі взялася це доручення сумлінно виконувати: дикою зграєю вона налітає на українські села, обдирає людей до нитки, інколи палить забудування, розстрілює. Цілком не гірше німців. Одночасно розкидає листівки про дружбу, братерські обійми і т. і. Ось факти: повстанчий відділ заходить в одне село (на східних землях). Село неначе вимерло: люди, гадаючи, що йдуть червоні партизани, кинулись тікати, бо, як опісля виявилось із розмов з населенням, вони знущаються, а головне, мобілізують усю молодь насильно в свої відділи. Грабують немилосердно. Люди показували повстанцям пориті та спустошені городи, де, хоч би на сміх, одна цибулина лишилась. Про хатне майно й казати нічого. Дуже багато про червоних партизанів могли б розповісти такі села, як Жильжа й Берестовець на Костопільщині чи Мар'янівка і Любиковичі на Сарненщині, де ця ненажерна голота, зупинившись спочивати, розривала землю, шукаючи за наживою.

Ось як виглядає піклування про Україну з метою підготувати її до прибуття червоної владичиці. Але з усього того вийде тільки пшик. На вудочку московського імперіалістичного рибалки українська рибка не спіймається. Український народ зуміє так дати йому по пальцях, що й вудочка з рук вилетить. Вже сьогодні сотки червоної голоти, скавулячи, залізують рани від ударів Української Повстанчої Армії. Завтра це саме жде тисячі. УПА — караюча рука українського народу — невблаганно досягне всіх імперіалістичних прихвоснів і знатиме, як з ними розправлятися.

Безсильна лють

«Мені все одно, чи Гітлер буде панувати в Україні, чи Бандера, бо Німеччина вже війну програла», — так сказав німецький вояк, зневірений у німецьку перемогу, в розмові з українськими селянами.

А один німецький жандарм висловлює так: «Знаю про те, що в

тому селі є бандерівські повстанці, але не знав я того, що повстанці — це всі мешканці села, від 14-ти до 60-ти років».

Коли старшина села зголосив ландвіртові, що не може злати призначеної худоби, бо забрали її повстанці, цей зрезигновано сказав: «Треба повстанцям, але дайте й нам частину».

Такі й їм подібні голоси можна почути тепер щораз частіше від німців на українських землях, які остаточно переконались, що Україна їхньою не буде. Погане положення Німеччини на фронтах, невпинне бомбардування рейху союзними літаками, визвольний рух поневолених Німеччиною народів — ось ці причини, які вкладають німцям в уста такі безнадійні слова й викликають у них песимістичні настрої. Більшість їх здає собі справу з того, що треба буде незабаром зрестись імперіалістичних планів своєї ненажерливої верхівки й ганебно вертатись (якщо залишаться в живих) до своєї зруйнованої батьківщини.

Але німецькі імперіалісти, якими в першу чергу є гестапівці, жан-дармерія, СД та інша поліційна голота, ще не можуть із цим погодитися. Вони за всяку ціну хочуть проковтнути цілий світ, незважаючи на те, що вже перші його кусні застрягли в їхньому ненаситному горлі. Імперіалістичні апетити німців підсувають їм два способи, щоб проковтнути українську землю з її багатствами й цілковито поневолити український народ. Обидва способи опирають вони на знану стару імперіалістичну засаду — діли і пануй. Так і вони в своїй пропаганді й подекуди в практиці ділять українське населення на дві категорії — «мирне населення» й «бандити». «Мирне населення» — це всі ті, які ще змушені конечністю² співпрацюють з німцями як урядовці, фахівці, робітники; «бандити» — це вся решта.

Як на ділі виглядає відношення до одних і других? Коли в Україні появилсь відділи УПА й стали без милосердя наступати німцям на п'яти, відношення німців до тих, що залишились при праці, помітно змі'якло. Наприклад, коли українські шуцмани³ пішли в ліс, то з шуцманами, що залишилися, німці стали краще поводитися. Коли перше людей, що їх забирали на роботи в Німеччину, тримали за дротами, то тепер випускають їх перед від'їздом на кілька днів додому. Німецький урядовець, що перше взагалі не звертав увагу на привіт урядовця — українця, тепер перший його вітає й запевняє в особистій безпеці. Німецька пропаганда, яка досі в своїх листівках до українців зверталась до них як до «тубільного населення», «населення України», «мешканців міст і сіл», сьогодні визнає вже національну приналежність українського народу і звертається просто — «українці», «український народ». Але ми знаємо, що всі ці зміни — це підступ, облуда й надія на тупомство українців. Це й є перший спосіб поневолення українського народу, а другий — це терор, руїна та смерть, це дикі грабунки майна українського селянства, це палення сіл і містечок, варварське мордування старців, жінок і немовлят, це всі дикунські бенкети гітлерівських поспіак у нашій країні.

Та не на таких попали! Український народ знає вже добре ціну німецьким брехливим залицанням і вміє опертись дикому теророві. Не візьме нас наїзник солодкими словами, що їх він говорить одній частині з нас, і не залякає терором, який він стосує до загалу. Український народ знає, що дика лють, якою палає німецький загарбник, — це лють потвори, замкненої в залізну клітку, це лють безсилля. Збройна сила, яку створив сам народ, — це та залізна клітка, що в неї замкнув український народ німецьку потвору, це та справедлива рука, яка вимірює по заслугі кару кожному наїзникові й вимете його залізною мітлою з української землі раз назавжди.

Цьогорічні жнива та поїздка Розенберга по Україні

Німецька пропаганда подала вістку, що Розенберг і Кох об'їхали Україну, щоб оглянути цьогорічні врожаї. Розенберг висловив вдоволення з поїздки, підкреслюючи факт, що цьогорічні жнива в Україні будуть гарні. Він заявив також, що українське населення радо й добровільно виконує всі польові роботи, і підкреслив, що врожаю з присадибної землі цивільному населенню цілком вистачить. З усіх цих слів висновок один: німці задумують загарбати з України весь цьогорічний урожай. Тому треба сподіватися під час жнив сильних репресій з боку їх у зв'язку зі здачею контингентів. З розенбергового підкреслення, що присадибні наділи цілком виживлять місцеве населення, виходить, що німці задумують забрати з України цього року стільки збіжжя, щоб викликати голод. Голодом і терором хоче наїзник винищити український народ.

Тому, маючи на увазі розенбергову заяву, зберемо на всіх землях України всіма можливими засобами цьогорічний урожай так, щоб забезпечити себе на майбутнє достатньою кількістю харчів. Це національний обов'язок кожного українця. Не забуваймо, що упадок Німеччини гряде і що нам треба витримати до кінця, щоб добити конаючу потвору.

Суспільно-політичний огляд подій на північно-західних українських землях

Помітно великий ріст авторитету ОУНСД⁴. Акції УПА населення сприймає з захопленням і в усьому УПА підтримує. Воно складає не тільки добровільні датки натурою для УПА, але також збройно її підтримує, як це було при ліквідації большевицько-польських гнізд на Поліссі. Усі ждуть наказу всенародної революції. Панує солідарність та підпорядкованість одній ідеї, одному проводові. По суті, владу в терені мають уже не німці, а ОУНСД і УПА. В деяких теренах німці роблять ще час від часу наскоки з міст на села, але є терени, як Колкивщина, Горохівщина, Дераженщина, Сидишщина й багато інших, де німці взагалі не показуються. Зв'язок між Луцьком і Гороховом та Володимиром перерваний.

Нарід кінчає чистку терену від вислужницьких елементів, агентів німецького, большевицького та польського імперіалізмів. Усі злочинці, що почувають за собою якісь гріхи відносно українського населення, втікають до міст, під охорону німців. Але німці одних мобілізують до поліції, а других відправляють до Німеччини на роботи. Тих, що остаються в українських містах і даліше провадять свою підлу роботу, збройна рука народу і тут знаходить, і безпощадно нищить.

Меншини солідаризуються з українським рухом. Тільки серед польського населення є частина, яка вислуговується німецькому, большевицькому та польському імперіалізмам. Большевицька партизанка щораз більше втрачає ґрунт під ногами. Причини: 1) вороже ставлення до неї українського населення (під час переходу одної партизанської большевицької групи всі селяни тих сіл, через які червоні банди переходили, втікали в ліси); большевики при тому грабували й били людей, як це було в Берестовці, Жильжі, Корчині і ін. селах Костопільщини; коли відділ УПА зіткнувся з цими бандами, населення допомагало нашим стрільцям в розвідці, харчово і т. д.

2) Деморалізація в їхньому нутрі (попали нам в одному з боїв документи червоних, у яких зазначено, що командир якогось підвідділу червоної партизанки знаслував жінку — учительку, втік кілька разів з поля бою, пив під час служби горілку; крім того, дуже часті випадки, що червоні партизани різної національності переходять до УПА. Маємо вже грузинів, узбеків, росіян, таджиків, білорусів, поми-

наючи велике число українців, зокрема зі СУЗ⁵, які колись були змушені силою обставин служити в червоній партизанці.

3) Зброя УПА і пропаганда ОУНСД.

Німці ведуть далі терор супроти мирного населення. При тому завдає їм великі втрати місцева самооборона. Населення борониться чим попало, виявляючи при тому не раз велике завзяття та героїзм. (У с. Б. впало кільканадцять німців тільки від самооборони села; в тому ж селі один хлопець голими руками роззброїв німця, забив його і утік). Помітно сильний розклад між німцями. Не вірять у власні сили. Самі кажуть, що Німеччина війну програє. Сильна дезерція. Є випадки, що німці переходять до нас. На Горохівщині один німець кинув службу й у нас сьогодні пасе корови. Як йому скажуть, що Гітлер — капут, то аж в долоні плеще з радості. Інший знову б'ється в рядах УПА. Таких випадків є більше. Німці також не вірять у перемогу большевиків. Деякі говорять при зустрічі з нашим населенням: «Гітлер — капут, Сталін — капут, Україна — гут». Наша пропаганда і збройна акція на них сильно впливає. Виявляють паніку, зневіру та розгубленість.

На західних українських землях

Німці грабують. Народ бореться всіма способами, щоб зберегти своє майно й тим самим зберегтися від голоду. Поляки ведуть свою зрадницьку, донощицьку роботу. Організують свою партизанку, нападають на поодиноких свідомих українців і вбивають. Населення ставить цим злочинським бандам збройний спротив. Комуністичне підпілля слабе, бо не має ґрунту під ногами. Дивізія «СС-Галичина» не існує, бо не має підтримки серед народу. Ловля до Німеччини на роботи трохи послабла. Люди до Німеччини не їдуть, утікають.

Східні українські землі (Сміла, Городище, Черкаси)

У Смілі є 92 %, в Городищі — 97 % і в Черкасах — 87 % українців. Велике число українців забрано до Німеччини (10 000 душ). Багато вернулося каліками. Лови відбуваються далі, однак люди втікають. Німці грабують селян, а по містах — перекупок і інших продавців, нападаючи й відбираючи у них їхній крам. Місцева поліція деколи боронить людей від грабунку, що німці вважають протинімецькою роботою, і таких шуцманів арештовують. Уся торгівля та промисловість скупчена в німецьких руках. Урядових цін ніхто не дотримується. Всюди процвітає спекуляція. Освіта занедбана. Існують лише 4-класові народні школи. Політична активність населення росте з дня на день. Усі об'єднуються навколо прапорів ОУНСД. Сюди належать не тільки українці, але й чужийці, що рахують себе громадянами майбутньої Української Держави. Перед під цим оглядом веде село. Якихось політичних угруповань, крім ОУНСД і комуністів, нема. Комуністи під натиском ОУНСД щораз більше слабнуть, щораз сильніші позиції займає ОУНСД. Ім'я Бандери серед населення надзвичайно популярне. Витворилась приказка: «Як прийдуть бандерівці, то проженуть з Українці німців».

Чернігівщина, Київщина

У червні ц. р. бійці червоної партизанки вистріляли своїх політруків-енкаведистів і створили самостійну партизанку.

Житомирщина

УПА розпочала свою діяльність. З цього приводу затривожились як німці, так і большевицькі банди. Большевики, як і німці, примінюють терор супроти населення, яке тримає з УПА зв'язок. Але це їм нічого не помагає і не допоможе. Як скрізь, так і тут залізна рука УПА здавить горлянку обом імпералістичним бандам.

Дещо про загальний настрій на ОСУЗ ⁶

Взагалі ж люди говорять між собою, що вже не буде ні большевиків, ні німців, а буде Україна. Там, де були вже большевики, населення скоштувало знову большевицького «визволення», всі стоять проти большевиків і німців, захоплюючись пропагандою ОУНСД, що дає народові третю і одиноко правильну розв'язку пекучої проблеми — Українську Державу. Це — Донбас і Харків. Про ОУНСД усі тут знають, і вона стає єдиним авторитетом.

Одначе все ще помічається брак віри у власні сили. Всі погоджуються з ідеями ОУНСД, але не всі вірять, що ідеї ОУНСД можуть колись здійснитись без допомоги третього чинника.

Чим далі, тим більше маси революціонізуються. Сильно наставлені проти виїзду до Німеччини на роботи. Часті випадки, що хлопці вдираються у вагони, наповнені дівчатами, призначеними до Німеччини, проганяють поліцію і випускають дівчат на волю. Молодь на роботи не йде, втікає, незважаючи на найжорстокіші репресії.

Великі надії маси покладають на УПА. Акціями УПА всі захоплюються, всі готові стати в її ряди, підняти збройну боротьбу за УССД.

Схід кипить. Ланіна ось-ось вибухне. На ім'я їм буде Українська Повстанча Армія, яка швидко і на цих теренах укріє себе безсмертною славою в боротьбі з наїзниками.

УПА розправляєтьса з наїзниками (Із дій УПА)

Усіх давніх і недавніх загарбників українських земель УПА б'є немилосердно на кожному кроці. Німці давно вже перестали почувати себе панами положення в Україні, бо УПА не дає їм можливості рухатись і в кожному бою пригадає їм, що вони тут тільки зайди, а паном і власником української землі був, є і буде український народ.

Немає випадку, щоб відділ німців переїхав з одної місцевості в другу, не потурбований нашими повстанцями.

На Кобринщині група повстанців наскочила на відділ німців СС, що проводив пограбовану в селі худобу. Розпочався бій. Убито 16 німців, 10 — тяжко поранено. Повстанці відбили біля 100 штук худоби, здобули зброю та амуніцію. СС в паніці розбіглися.

У Сільці (Горохівщина) 5.VI ц. р. відділ УПА обстрілював з гарматок німецький штаб, що окопався в тому селі. Розбито і спалено вітряк, що служив ворогам за обсерваційний⁷ пункт, знищено 2 авто, що прибули на допомогу німцям, і вибито цілий німецький штаб.

Під кінець червня на містечка Любитів і Дивин (Полісся), де стояли німецькі залоги, зробили наскок наші повстанці. В обох місцевостях відбулись бої, що в них німці потерпіли величезні втрати в людях, зброї, амуніції та різних припасах. У Любитові перейшло на нашу сторону зі зброєю 38 шуцманів-українців.

Крім відкритих боїв, УПА поголовно б'є гестапівців, всяких урядовців, зондерфюрерів, ландвіртів і т. п. гітлерівських собак. З рук

УПА згинув заступник шефа гестапо Гімmlера — Люце та 4 гестапівські старшини, на шляху Бересть — Ковель 26.V — заступник гебітскомісара разом з іншими німцями, в с. Нуйно 25.VI — ландвірт і зондерфюрер в Олександрійщині та багато інших.

Большевицьких партизан, які волочаться по українських землях і жажливо грабують населення разом з місцевими польськими імперіалістичними зайдами, УПА б'є також без милосердя.

Недалеко [від] Каменя-Каширського розбито під кінець травня табір червоних, де здобуто 45 шт. запальників до мін і амуніцію. Большевиків багато вбито, решта в переполосі втекла.

Між Карпилівкою і Ленчином (Полісся розбив відділ УПА 14.VI. табір червоних, спалив бараки, взяв у полон большевицький штаб, здобув зброю, амуніцію та кільканадцять підвод із майном, награбованим у селян. Большевиків упало більш як 60, а ранених — коло 30.

15 і 16.VI. подібну несподіванку зробила большевицьким партизанам група УПА у с. Вичівці (Пінщина). Тут убито біля 80 червоних, здобуто аптеку, радіо, 4 гранатомети, захоплено канцелярію штабу, де були списки свідомих українців з околиці. Багато большевиків попало у наш полон.

Доброго прочухана дали повстанці червоним на Крем'янецьчині й Дубенщині в перших днях липня, відкинувши їх далеко на схід, у степову полосу.

Від 16—18.VII зліквідовано остаточно большевицькі гнізда, якими були польські колонії в Степанському районі (Костопільщина). Кілька тисяч повстанців з гарматами, гранатометами оточили одної ночі цілий ряд колоній (Мала й Велика Мельниця, Борок, Вербче, Гута Степанська, Седліско) й вибили всіх большевицьких загарбників і їхніх прихвоснів, польських зайд, яких зібралось тут понад 10 000. Три дні горіли ці імперіалістичні кубла, що, мов гнійні чиряки, дошкулювали довгі роки здоровому українському організмові. При цій нагоді здорово потерпіли й німецькі наїзники, що вирушили захищати свої [...] становища (Степань, Малинськ). Повстанці з засідки наскочили на 2 авто німців між Вількою й Яполоттю та, знищивши авто, поклали трупом 19 німців, а кількох ранили; тільки двом удалося втекти. Здобуто 3 кулемети, 16 крісів, БМП⁸, пістолі й 15 скринь амуніції. Така сама доля зустріла й другий відділ німців, що їхав у напрямі Степань з Рафалівки на допомогу німцям у Степані.

Так-то непереможні відділи УПА розправляються з усіма головними зайдами, що прийшли з півночі й заходу. Вони очищують українські землі від німецького, большевицького й польського імперіалістичного сміття й на очищених теренах заводять такий лад і порядок, якого давно вже український народ собі бажає.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 9—13.

Док. № 22

Спецповідомлення в. о. начальника УШПР
В. Соколова секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову
про діяльність українських націоналістів

Совершенно секретно
Секретарю ЦК КП(б) Украины
тов. Хрущеву Н. С.

Спецсообщение

О деятельности украинских националистов

Поступившие к нам в последнее время данные партизанской разведки свидетельствуют о том, что украинские националисты, достигнув соглашения с германскими руководящими кругами, всецело перешли к борьбе против партизан и Красной Армии, действуя по заданиям немцев.

В гор. Сарны 5 и 6 августа с/г состоялось совместное совещание представителей германских властей и украинских националистов по вопросам совместных действий против партизан.

На этом совещании националисты приняли на себя такие обязательства:

1. Охранять железные дороги от нападений партизан.
2. Возобновить борьбу с партизанскими отрядами.
3. Поддерживать и выполнять все мероприятия немцев.

В свою очередь, националисты выставили такие требования:

1. Освобождение Бандеры.
2. Вооружение националистов и впредь оказание им помощи вооружением и боеприпасами.
3. Гарантирование «соборной Украины».

В середине августа делегация украинских националистов выезжала для переговоров в Берлин с германскими деятелями. В результате переговоров было достигнуто соглашение по всем вопросам.

Германские власти обещали после окончания войны гарантировать «самостоятельность» Украины.

В связи с этим соглашением командир «Украинской повстанческой армии» (УПА) Тарас Боровец совершенно прекратил борьбу с немцами и усилил активные действия против партизан, издав по этому поводу специальный приказ.

В последнее время участились нападения «бульбовцев» на наши партизанские отряды, действующие в Ровенской области. Причем командованию партизанских отрядов «бульбовцы» предлагают заранее ультиматум о сдаче оружия. Все нападения националистов остаются для них безрезультатными, и, наоборот, партизаны наносят им сильные удары.

В лесах Ровенской, Станиславской и Львовской областей насчитывается до 15 000 вооруженных украинских националистов.

Руководство УПА проводит на территории Западной Украины мобилизацию украинцев в состав «Украинской повстанческой армии».

Характерно, что националисты расставляют свои кадры на основных должностях на железнодорожном транспорте: машинистов, кондукторов, охранников. Усиливают они также свое влияние в городах Западной Украины.

В наших разведывательных сводках № 79 от 16.9.43 г. и № 82 от 22.9.43 г. мы сообщали о движении из Западной Украины в район Киева вооруженных групп украинских националистов.

По данным на 28.9.43 г., штаб украинских националистов из района Козьки направил 21 сентября в район Белой Церкви и Голосеев-

ского леса под Киевом группу националистов в 300 человек под командованием Железняк.

Группа эта вооружена 3-мя станковыми пулеметами «Максим», одним противотанковым ружьем, большим количеством советских и немецких автоматов и винтовок.

Перед этой группой поставлена задача: в связи с приближением линии фронта уйти в подполье, затем активизироваться и, оставшись в тылу Красной Армии, парализовать работу коммуникаций, взрывать мосты; пускать под откос эшелоны.

И. о. начальника Украинского штаба партизанского движения
полковник (В. Соколов)

30.9.43 г.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 1—2.

Док. № 23

Інформаційне повідомлення командира польського повстанського загону Р. Сатановського секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову

Секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву

На громадной части территории Западной Украины поляки между молотом — украинскими националистами — и наковальней — лозунгом «ожидать» — в большинстве ушли в немецкие гарнизоны и уехали в Германию. Часть поступила в полицию, организованную немцами для «защиты» от националистов.

Польской полиции дана немцами полная свобода по отношению к украинскому населению. На почве ненависти к националистам за сотворенные ими злодеяния и зверства польская полиция, толкаемая на этот путь немцами, мстит украинскому населению вообще, что впоследствии создает добавочные осложнения.

Как это известно, немецкая пропаганда выдает злодеяния националистов за дело рук советских партизан и находит, надо признать, отклик не только среди поляков за Бугом, но и у части поляков, которые сами пострадали от националистов.

Объяснить этот факт надо, во-первых, тем, что националисты при нападении на польские села выдают себя за партизан, во-вторых, немцы выпускают провокационные листовки, адресованные «бандеровцам» и «бульбовцам», но предназначенные полякам для чтения. В этих листовках немцы называют «бандеровцев» и «бульбовцев» агентами Москвы.

Пропаганда эта потерпит полностью крах, если появятся польские партизанские отряды, получившие помощь от Советского Союза, борющиеся против немцев и националистов, за свободную независимую Польшу.

* * *

События на фронтах, как и внутренняя обстановка на оккупированных территориях, вынуждают организацию Сикорского (с приходом Сосиковского к власти, вернее ПОВ) менять тактику по отношению вопроса «ожидания».

В настоящее время создаются отряды «Польской организации войсковой» и идет борьба за вовлечение «диких» польских партизанских отрядов и групп самозащиты в сферу влияния ПОВ.

Ход событий и логика фактов подсказывают, что ПОВ находится накануне вооруженного выступления.

Каждый день нашего ожидания приносит непоправимый ущерб.

Считаю необходимым немедленно приступить к действиям — у нас есть еще громадные возможности.

* * *

В связи с тем, что Ваши указания и указания тов. Строкача не находят среди руководителей партизанских отрядов нужного отклика и, наоборот, на пути создания польского партизанского движения я встречаю в основном препятствия и помехи (о чем будет подробная докладная моего заместителя по разведке Коханского следующей почтой), и учитывая, что моим начальником штаба Рожковским подготовлены достаточные кадры — прекращаю бесполезное ожидание на получение поляков из партизанских отрядов.

Одновременно считаю единственно целесообразным выделить поляков в самостоятельные польские отряды под общим руководством при тщательном соблюдении тактических установок политической линии Союза Патриотов.

* * *

По сегодняшний день вооружения совершенно не получил вопреки всем обещаниям тов. Строкача и полк. Соколова. Отряды, которые значительно позже прибыли, уже получили и получают груз.

Мои отряды — без боеприпасов, так что не могу даже вести дальней разведки.

З.Х я передал тов. Строкачу письмо по этому вопросу с приложением списка личного состава моего основного отряда и групп, выделенных тов. Бегмой, и рапорт о количестве необходимого вооружения и боеприпасов с расчетом на подготовленные скрытые кадры.

Прошу Вас убедительно принять меры.

5.X.1943 г.

Роберт Сатановский

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 3—5.

Док. № 24

Інформаційне повідомлення надрайонної організації ОУН
Головному проводу ОУН про становище на місцях

Інформації з міст

Военного надрайону від 30.X по 12.XI 43 р.

31.X 43 р. Німаки з Малої Совпи Межиріцького району привезли багато деяких речей. Велику кількість одягу та різних речей забрала польська поліція. З м. Межиріча ландвірт виїхав до Рівного. Охорона для нього їхала з поляків до 15 чоловік, які відпровадили його до асфальту, а потім вернулись до міста. В м. Корці до одної жінки (сексотки) часто завітає німецький офіцер, де виговорився і дораджував їй, щоб вона виїхала цілком з Волині, тому що при відступі і взагалі в любий час німці думають Волинь спалити і знищити, тому що завелось багато «зарази» — партизан. В цих днях з Рівненської в'язниці вернулись майже всі комсомольці м. Корця, арештовані 3 місяці тому

назад. Вернулися лише жінки, чоловіки залишилися. З Корецького СД втік хлопець з с. Морозівки — Харченко Тофіль. Він був зловлений німцями 29.X.1943 р. На слідстві він признався, що його силою було забрано до УПА, говорив, що був забраний через одного друга. ПВВВН його зліквідував за злочинство.

XI. 43 р. 3 м. Межиріча німці виїхали на село Янівку грабувати в кількості 130 осіб, залишаючи в місті малу кількість бійців. Під час грабунку були обстріляні нашою розвідкою в ч. 10 осіб, притому німаки лишили грабунок і виступили з села. Взяли з собою 14 корів, 1 фіру картоплі і капусти та інші харчові продукти. Цього ж самого дня приїхало 4 машини з напрямку Корця до Межиріча і забрали наших людей на роботи в числі до 58 осіб, тільки чоловіків від 16—60 років. Вивезли в напрямку Рівного, зробили це без порозуміння з ландвіртом. Цього ж самого числа дрг. Мороз робив засідку на Брухлія Петра, секретаря якого, батька і двох братів розстріляно нашим С. Б. Засідка не вдалася, др. Мороз потім був переслідуваний через козаків. З Рівного на Зв'ягель переїхало 67 машин, перевозили амуніцію. З Зв'ягеля на Рівне їхало 98 машин, частина нагружена меблями. 4 машини їхало фольксдойчів і також військо. З Зв'ягеля на Рівне переїхало 99 машин, нагружені були військом. З Рівного на Зв'ягель їхали самі таксівки в кількості 52 машин.

XI. 43 р. 3 Рівного на Зв'ягель переїхало 111 машин, з них 4-та частина була нагружена амуніцією. З Зв'ягеля на Рівне переїхало 166 машин, в т. ч. 89 машин було нагружено військом.

XI. 43 р. До м. Межиріча приїжджали з Рівного машини за городинною. Людей, котрі були ловлені на роботу, якась частина вертає, кому змога є втікати. — переважно господарі, старі віком.

XI. 43 р. 10 машин приїхало з м. Рівного і забрало все збіжжя з м. Межиріча, також свині, худобу, сіль, нафту і все, що знаходилося в штатгуті. Правдоподібно, німці мають відїжджати з м. Межиріча, а приїдуть німці-фронтовики. Жінки, яких забрані, є особи до лагера, до м. Рівного в лагери, де знаходяться наші люди, котрих половили німці на роботу і викуплять їх за золото і сало. Це дуже страшно виглядає. Як хтось іде до Рівного, родичі все віддають, що мають, навіть персні знімають з рук та інші дорогі речі, аби тільки викупити людину з неволі.

10.XI. 43 р. Ідучи з м. Рівного, можна помітити великий рух по асфальті машин. Переважно машини ідуть тягарівки, подекуди — легка машина з офіцерами. Також везуть гармати легкого і середнього калібру, ідуть військо (мадяри). Це все прямує на захід. Є чутки, що таки в дійсності в днях з 5 на 6. 11 совіти зайняли Київ. Це також можна судити по руху машин, літаків, також частин військових. Є чутки, що всі урядовці цивільного стану м. Рівного мають виїхати з міста далі на захід.

XI. 43 р. Побільшився рух машин на схід, так і на захід. Великі колони машин ідуть на захід. Везуть різні військові знаряддя, пошкоджені машини, гарматки малого і середнього калібру. Ідуть також малі частини війська різної зброї: піхота, літуни і інші. До Корця з м. Зв'ягеля приїхала ортскомендантура зв'ягельська. Охорона складається з козаків.

XI. 43 р. До Корця з сходу прибули мадяри та великі колони машин з німецьким військом. Вночі з 11 на 12 в м. Корці квартирувало дуже багато біженців. Ті, що не мали квартир, ночували під голим небом.

XI. 43 р. Від самого досвіта помітився великий рух машин в обидві сторони. На схід переважно ідуть порожні машини, переважно з військом — жандармерією. Натомість на захід іде більше машин. Везуть різні військові знаряддя, а також меблі, багато подібних дрібниць, іде військо різної зброї. Цього дня зрана за містом Корцем від сто-

рони сходу стоїть варта з зенітними кулеметами в ч. 3-х зенітних кулеметів. Обслуга одного кулемета — 4 особи, у віддалі один від одного на 20—30 м. З чуток, що ходять між людьми, можна судити так, що фронт знаходиться недалеко Житомира. 1 козак 11.XI був в с. Юзефін Корецького району, розпитував про їхнє життя колись і тепер, сказав, що цього дня зранку в м. Житомир приїхали 2 більшовицькі танки, роздивились і повтікали назад. Цього дня біля Корецької цукроварні стояв літак-розвідник. Вартували його 2 німаки. Коли з ними розговорились, то з їхньої розмови можна судити, що Житомир зайнятий більшовиками. Всі секоти з міст, яких дотепер не можна було бачити діяльності, тепер попідносили голови в зв'язку з зближенням фронту.

Постій, дня
14.XI.1943 р.

Слава Україні!

Шеф Р. І. В.

(Зима).

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 990, арк. 32—33.

Док. № 25

Інформаційне повідомлення надрайонної організації ОУН Головному проводу ОУН про становище на місцях

Інформації з міст воєнного надрайону

23.X. 43 р. По полудні на дорозі Корець — Рівне помічається великий рух машин в напрямку Рівного.

Легких машин — 60 штук.

Тягарових — 93.

Перевозять меблі, бочки з горючим (бензином), зіпсуті мотори і багато військового приладдя.

До міста Межиріча з м. Рівного приїхали 7 тягарових машин набирати збіжжя. Цього ж дня ландвірт їздив на Здолбунівщину в село Квасилів за частинами для кляктровні.

24.X. 43 р. в напрямку від Зв'ягеля до Рівного переїхало 99 машин. Причому 46 машин було нагружено легкими зенітками. З Рівного до Зв'ягеля — 66 машин. Ці машини переважно везли амуніцію.

25.X. 43 р. З Зв'ягеля до Рівного проїхало 103 машини. В тому числі 20 машин нагружені людьми — фольксдойчі і цивільні. Решта машин були закриті, невідомо, що везли. До м. Межиріча приїжджали 7 машин за збіжжям і разом з цим забрали з собою 15 поляків. Охорона була така: 20 німців, озброєних в чотири МП, решта — кріси.

26.X. 43 р. Із Зв'ягеля до Рівного переїхало 118 машин, із Рівного до Зв'ягеля — 84 машини. Ті машини, котрі їхали до Рівного, переважно везли зіпсуті фронтіві машини, харчові продукти. А ті, що до Зв'ягеля, — амуніцію і зброю (кріси). О п'ятій г. вечора в м. Корці на жидівському окопі було розстріляно два комуністи з с. Бабиного цього ж району. Ці комуністи мали зв'язок на сході з червоною партизанкою. Арештування зроблено з нашої руки. Цього ж вечора розстріляно одну жінку, яка брала участь в справі отруєння фольксдойча — гестапівця (Пауля). Хоч ясных доказів на цю жінку не було, але в місті Корець є ще секоти (один з них — Брухлій П.), який привів багато фактів, що вона є «лісовою бандиткою» і взагалі шкідлива людина для німецького уряду.

Є чулки, що до міста Корця прибуде велика кількість війська. Вже нині приготозляють місця для побуту. Цього ж дня місцева ні-

мецька влада дала наказ монашкам (в Корці) переселитись в одну дільницю монастиря, а решту будинків звільнити для війська.

27.X. 43 р. В ніч з 26 на 27.X 43 р. великі транспортні машини з військовим приладдям та військом їхали в напрямку на Зв'ягель. А вдень помітно збільшився рух машин по асфальту. Машини, які йдуть зі сходу на захід, навантажені різними речами, а саме: меблі, військові ящики та інші військові знаряддя. Багато машин закритих, яких не можна розпізнати, чим навантажені. На захід їхало багато машин, порожніх — накритих. Великий рух таксівок в обидві сторони. Зауважується.

В місто Межиріч о 12 годині дня приїхали машини, привезли провіант для війська в кількості 3 грузові і 5 малих з причепом. Німці з міста цього дня виходили на грабунок, з чого пригнали 15 корів і 78 овечок.

28.X. 43 р. До м. Межиріча приїжджали з Рівного тягарові машини до бази за городиною та курми, цього ж дня вернули назад. Вночі 28.X. 43 р. німці виходили на нічні вправи, озброєні до зубів.

Зауважується, що поміж німецькими старшинами є велике замішання. Багато старшин і рядовиків військових незадоволені теперішніми порядками, які завела німецька цивільна влада на Україні. Цього дня один німець (старшина) ходив з ландвіртом поміж лавками, де відбувається ярмарок, в цей час ландвірт завважив у одній жінки масло і ще деякі продукти — це все забрав і притягнув її до відповідальності. Старшина, дивлячись на це все, не втерпів, став докоряти ландвіртові, казав: «Ти — бандит, нащо грабуєш цивільне населення, яке тебе годує». Німак-старшина за це був укараний триденним голодовим арештом.

27.X. 43 р. Ландвірт з польською поліцією в околицях м. Корця ловив людей, внаслідок цього зловлено 20 осіб, в тому числі і одного зв'язкового. Всіх їх замкнуто в поліції, де мають переводити слідство.

28.X. 43 р. З м. Зв'ягеля до м. Рівного переїхало 213 машин. Всі були навантажені військом і військовим приладдям. З Рівного на Зв'ягель — 96 машин. Навантажені амуніцією.

29.X. 43 р. З м. Межиріча німці виїздили на грабунок в село Невирків. Цього ж числа багато поляків виїхало до м. Рівного.

29.X. 43 р. В м. Корці відбулось засідання старшин сільських, де ландвірт говорив, щоб старшини приклали якнайбільше праці для того, щоб виконати якнайбільше контингенту як збіжжям, так і всією городиною. Зазначував, щоб вивозили цукрові буряки як в себе з домівок, так із штадту Головниця цього ж району. Видав наказ для сіл, щоби були приготовані фіри для вивозки дров з лісу після першого одинадцятого, але не сказав, в яких числах, бо це є секретом у них. Цього ж дня в м. Корець прибула невелика частина німецької жандармерії.

В даний час в м. Межиріч знаходиться німців і поліції біля 300 осіб. Після акції на це місто німці окопались великими окопами та дротяними огорожами біля їх квартир. Мають при собі досить зброї та послали варту.

В м. Корець знаходиться німців та поліції біля 350 осіб. В м. Корці відносно фронту ходять різні чутки, а саме: ніби більшовики зайняли Київ, Дніпропетровськ і проводять великі наступи на Одесу. А німці своїм порядком висвітлюють в кінофільмах їхні акції щодо населення в тих теренах, де мають виступати. Напр., в Корці було показано в додатку кінофільма «Гохеншан» (Гижневий перегляд), як німці в підфронтовій полосі все нишили вибуховими матеріалами. Було показано нищення телефонічних стовпів, залізниць, мостів і міст.

Ляхи, які ще досі живуть в містах, в останній час послали свої дії в околицях міст Корця та Межиріча. Мають велику ненависть до українського населення, а особливо, коли бачать, що їхні маєтки горять, тоді висловлюються з такими реченнями: «Сьогодні горять наші

хати, а завтра горітимуть ваші душі». Вони мотивуються тим, що німці обіцяють попалити більшість сіл цих районів.

Населення ворожо наставлене проти наших ворогів — німців, більшовиків та поляків, хоч бувають випадки засмічення сексотами.

Постій, дня 31.X.43 р.

Слава Україні!

Шеф Р. І. В.

(Зима)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 990, арк. 30—31.

Док. № 26

Протокол допиту С. С. Грига органами НКВС УРСР

Протокол допроса
обвиняемого Грига Степана Степановича

От 19-го октября 1943 года гор. Полтава

Григ С. С., рождения 1893 года, уроженец и житель гор. Полтавы, проживал по ул. Войкова № 21, украинец, беспартийный, образование низшее, паспорт № 521734, не работал, из рабочих, рабочий.

В 1937 году был осужден на 4 года тюремного заключения за контрреволюционную деятельность.

В о п р о с: Кто Вы по политическим убеждениям?

О т в е т: По своим политическим убеждениям я — украинский националист.

В о п р о с: Когда и на основе чего у Вас сложились такие убеждения?

О т в е т: Украинским националистом я стал с 1935 года в результате моего несогласия с политикой советской власти на Украине. Я считал, что необходимо вести борьбу за освобождение Украины от большевиков и создание независимого Украинского государства.

В о п р о с: Почему именно с 1935 года Вы стали украинским националистом?

О т в е т: В 1935 году я работал столяром в саду бывшего кадетского корпуса, где встретил Дейнеко, работавшего в этом саду садоводом. Мы с ним сдружились, часто бывали вместе и вели откровенные беседы. Я не скрывал перед Дейнеко своих антисоветских взглядов. Он, в свою очередь, резко выражал недовольство политической советской власти, жаловался, что его раскулачили, отобрали сад и землю. Дейнеко был настроен антисоветски, считал, что можно жить свободно только при существовании самостийной Украины. Я разделял убеждения Дейнеко.

В о п р о с: Будучи антисоветски настроенным человеком, какую же Вы вели борьбу против советской власти?

О т в е т: До 1942 года я определенных задач борьбы против советской власти перед собой не ставил.

В о п р о с: За что Вы были осуждены в 1937 году?

О т в е т: Я был осужден за контрреволюционную агитацию.

В о п р о с: Значит, Вы вели борьбу против советской власти еще до 1942 года?

О т в е т: Борьбы активной я не вел, но высказывал свое недовольство политикой советской власти. Поводом к моему аресту послужил тот факт, что я совместно с Павлюком и Коротичем в клубе строительных рабочих пел украинский националистический гимн «Ще не вмерла Україна».

Вопрос: Вас осудили как украинского националиста?

Ответ: Да.

Вопрос: Когда Вы отбыли наказание, чем после этого занимались?

Ответ: Наказание я отбыл 6 июня 1941 года и получил разрешение возвратиться в Полтаву, куда и прибыл 29 октября 1941 года. В городе уже были немцы.

Вопрос: Каким образом и где Вы перешли линию фронта?

Ответ: Линию фронта я не переходил, а в конце августа 1941 года прибыл в Харьков и оставался там до занятия его немецкими войсками, потом пошел в Полтаву.

Вопрос: Чем Вы занимались во время оккупации Полтавы немецкими захватчиками?

Ответ: До февраля 1942 года я занимался подработками по столярному делу, а в феврале биржа труда направила меня в админотдел горуправы, начальником которого был мой старый знакомый националист Дейнеко, и он назначил меня заведующим адресным столом.

Вопрос: После того как Вы поступили на работу в админотдел, что Вам говорил Дейнеко о своей политической деятельности?

Ответ: Через 10—15 дней моей работы в админотделе однажды я зашел в кабинет Дейнеко, где был также некий Дныкало. В присутствии его Дейнеко сказал мне о том, что в Полтаве существует подпольная организация украинских националистов, которую он лично возглавляет. Здесь же он предложил мне вступить и работать в этой организации.

Я дал свое согласие, и спустя три дня Вьюн Галина Ивановна, работавшая в Красном Кресте, сказала мне, что я числюсь членом Организации украинских националистов.

Вопрос: Дейнеко говорил Вам о целях и задачах Организации украинских националистов?

Ответ: Да, он мне говорил, что основной задачей является борьба с немцами и большевиками за создание самостоятельного Украинского государства.

Вопрос: Кто возглавлял Организацию украинских националистов?

Ответ: Главным руководителем в Полтаве был Дейнеко Петр Петрович. Его заместителем по орг. вопросам — Вьюн Галина и активными деятелями Дыгус, Бегмот.

Вопрос: Организация украинских националистов рассчитывала на помощь немцев в создании «самостийной Украины»?

Ответ: Да, такой расчет был. Однако после ареста немцами почти всего руководства организации взгляды изменились.

Вопрос: В чем заключалась практическая деятельность Организации украинских националистов в Полтаве?

Ответ: Мы занимались распространением среди населения идеи за создание «самостоятельной Украины», расширяли наши ряды за счет привлечения лиц из местного населения и пленных украинцев, организовали фонд помощи семьям репрессированных украинских националистов при советской власти.

На совещании организации было решено, что путем вооруженной борьбы против немцев и большевиков нужно добиться создания «самостоятельной Украины».

Вопрос: Как пополнялись ряды вашей организации и кто персонально этим занимался?

Ответ: Организация расширялась путем вербовки из среды националистических элементов. Занимались этим все участники организации.

Вопрос: Какие задания выполняли Вы как член Организации украинских националистов?

Ответ: Я вербовал новых участников организации.

Вопрос: Сколько человек Вы лично завербовали и кого именно?

Ответ: Я привлек в организацию семь человек, а именно: Вайденко Константина Павловича, 1893 года рождения, проживал по ул. Короленко № 4, работал зав. топливным отделом в бургомистрате. Знаю его с 1935 года. Мы являемся друзьями. Он привлекался советской властью к ответственности как украинский националист, но ему удалось себя реабилитировать. Зная его как украинского националиста, я предложил ему вступить в организацию. Он охотно согласился.

Шпигуна Павла Ивановича, работал заведующим бакалейным складом.

Четверило Якова Евменовича, 1895 года рождения, проживал в Черноглазовке Диканьского района, занимался спекуляцией. Я знаю его с 1937 года, сидел вместе с ним в тюрьме. Четверило был осужден за контрреволюционную агитацию на 3 года.

Поцегула, знаком с ним также с 1937 года, познакомился в тюрьме, он был осужден за контрреволюционную агитацию на 3 года.

Васильченко Ивана Ефимовича, знаю его с 1936 года. При немцах он работал исполнителем в бургомистрате.

Дергача, знаком с ним с 1942 года.

Даниленко Андрея Леонтьевича, работал рассыльным при админотделе. Я знал его как раскулаченного советской властью и потому привлек его в нашу организацию.

Вопрос: Какие еще задачи перед Вами ставились организацией, кроме вербовки новых членов?

Ответ: Других заданий я не получал.

Вопрос: Назовите известных Вам участников украинской националистической организации, кроме завербованных Вами.

Ответ: Мне известны следующие участники данной организации:

Дейнеко Петр Петрович — председатель

Вьюн Галина Ивановна — заместитель

Дыгус — член организации

Бегмот — член организации

Марченко Петр Прокофьевич — член организации

Дныкало Арсентий Григорьевич — член организации

Шаруда — член организации

Вопрос: Какой была общая численность организации?

Ответ: Со слов Вьюн Галины мне было известно, что в организации состояло до 30 чел.

Вопрос: Каким образом конспирировалась работа Организации украинских националистов?

Ответ: Для конспирации работы первоначально был организован «Красный Крест» и под его вывеской проводилась подпольная работа. Когда немцы закрыли «Красный Крест», взамен нами было организовано «Добродийне общество» («Благотворительное общество»). Практические вопросы деятельности организации решались на совещаниях, которые проводились в помещении «Добродийного общества».

Вопрос: Сколько было таких совещаний и какие решались вопросы?

Ответ: Сколько было совещаний — я не знаю. Я присутствовал на двух совещаниях, где решались вопросы: о вербовке новых членов (докладывал Дыгус) и сборе средств для организации (докладывала Вьюн Галина).

Вопрос: Получала ли Ваша организация руководящие указания от вышестоящего руководства и где оно находилось?

Ответ: Вьюн Галина говорила, что руководящий член Организации украинских националистов находится в Киеве и возглавляет его

Мельник. Директивні указання о підпольній роботі поступали із Києва.

Мне известно, что в середине апреля 1942 года из Киева приезжал к нам какой-то представитель, который привез литературу и указания для руководства Полтавской организации. Подробности его приезда мне неизвестны.

Вопрос: Проводилась ли подпольная работа организацией в районах Полтавской области и в каких именно?

Ответ: Какая проводилась работа в районах области — я точно не знаю, но мне известно, что руководство нашей организации посылало своих представителей в Котельву, Новые Санжары, Мачухи, Опошню и Диканьку.

Вопрос: Насколько широко удалось развернуть работу Организации украинских националистов в подполье?

Ответ: Развернуть свою работу полностью мы не сумели, так как немцы арестовали руководство в лице Дейнеко, Дыгуса и других.

Вопрос: Имелось ли в распоряжении организации вооружение, какое именно и сколько?

Ответ: Об этом мне ничего неизвестно.

Вопрос: Где находятся в настоящее время лица, завербованные Вами в организацию?

Ответ: В Полтаве находятся: Шпигун, Поцегул, Даниленко, Четвертило и Дергач. Где находятся другие члены организации — мне неизвестно.

Вопрос: Почему Вы, как большинство членов Организации украинских националистов, не бежали с немцами, а остались в Полтаве?

Ответ: Я не чувствовал за собой большой вины перед советской властью и потому остался.

Вопрос: Какое поручение давалось руководством Организации украинских националистов отдельным членам на случай, если бы немцы оставили территорию?

Ответ: Об этом я ничего не знаю.

Протокол с моих слов записан верно, мне прочитан, в чем и подписываюсь.

Григ

Допросил:

старший следователь оперотдела НКВД УССР
лейтенант госбезопасности (Деревинский)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 119—127.

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 2—4.

¹ Ландвїрт — німецький господарський чиновник.

² Мається на увазі «необхідністю».

³ Шуцман — поліцай.

⁴ ОУНСД — ОУН самостійники-державники (бандерівське відгалуження).

⁵ СУЗ — східні українські землі.

⁶ ОСУЗ — окуповані східні українські землі.

⁷ Мається на увазі «спостережний».

⁸ Марка кулемета.

С. А. Лепякко (Чернігів)

Повстання К. Косинського [1591—1593 рр.] *

Відносний зовнішній спокій в українських воєводствах приспав пильність державних властей РП. Однак не можна сказати, що про козацьке повстання не було відомо в країні. Королівська інструкція на сеймики воєводств прямо називає козацькі свавільства однією з головних небезпек для держави. Численні шляхетські інструкції на осінній сейм 1592 р., в тому числі воєводств Познанського, Каліського, Краківського, Серадського — тобто етнічно польських земель, віддалених від України — вимагали погамування козаків. Шляхта, більш чутлива до соціальних проблем, ніж вищі державні кола, добре усвідомлювала небезпеку розширення непослухів на далекій Україні. Тому осінній сейм 1592 р. досить докладно спинився на розгляді козацького питання. Сеймовий проект конституції на козаків ґрунтувався на перших рішеннях березневої комісії М. Язловецького. Козаків передбачалося поставити поза законом, їхні маєтності конфіскувати, шляхті і урядникам заборонялося підтримувати козацтво, тобто постачати їм зброю, спорядження, продовольство та ін. За іншим проектом, планувалося виведення козацтва на Запоріжжя і заборона їм виходити звідти на волость. Останній, найбільш стриманий проект конституції мав на меті ліквідувати уряд козацького старшого і передати керівництво низовим козацтвом безпосередньо коронному гетьману, а також створити нову комісію для розслідування дій повстанців¹.

Чи був прийнятий як постанова один з названих проектів, невідомо. Однак на ділі центральна влада країни зберігала щодо козацтва позицію стороннього спостерігача. Це пояснювалось кількома причинами. Перша — у Варшаві прекрасно розуміли необхідність існування козацтва на південних кордонах РП. Країна ніколи не мала достатньо війська і нічим не могла замінити безцінної сторожової служби козаків, а в той час, коли напруга в польсько-турецьких відносинах не спадала, особливо потребувала її. Друга — власті перебували в полоні традиційного мислення, адже донині найбільшим гріхом козацтва вважалися їхні виправи проти турків і татар. Можливо, польські власті сприймали розрухи на волості як вимушену плату за те, що козацтво не робило нових виправ за кордон і не створювало цим нових загроз РП. Тобто, властям було нелегко побачити в козацтві серйозного внутрішнього ворога. Третя причина — це пануюча в країні шляхетська анархія, особливо масштабна в українських воєводствах. Постійні шляхетські сутички, які переходили в цілі війни родів, нагадували перманентну громадянську війну. Якщо, скажімо, тільки луцькі судові книги за кожний рік кінця XVI ст. налічували сотні випадків взаємних нападів шляхти і магнатів, то козацькі свавільства втрачали на цьому фоні яскравість явища незвичного. Своєрідним проявом шляхетської анархії були бунти жолнірів, які нерідко нагадували військові кампанії проти РП. Влада, не заплативши козакам грошей, цілком могла вважати це єдиною причиною їхніх виступів. У вересні 1591 р. теребовлянський староста, він же комісар у козацьких справах Якуб Претвич засвідчив у львівській ратуші, що взяв у Львові 16 тисяч золотих на плату для козаків². А через рік, 18 жовтня 1592 р., звітував на сеймі у Варшаві, що роздав їм цю суму, аргументуючи цю акцію тим, що козаків не-

можливо погамувати без «заслуженого ними жолду»³. Очевидно, що саме цю виплату згадував К. Острозький, описуючи події в Білій Церкві. Четвертою причиною стриманого відношення центральної влади до козацьких заворушень було ставлення керівних великопольських кіл РП до К. Острозького. Рід Острозьких, як один з наймогутніших в країні, займав і відповідне суспільне становище. Свідченням цього було не тільки те, що в їхніх руках знаходились уряди київського і волинського воєвод, а й те, що з 1593 р. Я. Острозький став краківським каштеляном, тобто першим сенатором країни. Однак серед польського керівництва зберігалось стійке негативне ставлення до Острозьких. Подібні настрої відображали тодішні гетьмани РП — Ян Замойський і Станіслав Жолкевський. Їм не було ніякого діла до особистих втрат Острозьких і тому С. Жолкевський міг, як сторонній спостерігач, бажати, щоб «ту справу клотні з козаками якоюсь згодою закінчити»⁴. В цілому це відповідало і характеру С. Жолкевського, який дійсно завжди намагався робити все можливе для мирного розв'язання внутрішніх конфліктів.

Тому в козацьких діях 1591—1592 рр. вищу державну владу країни по-справжньому непокоїв лише один принципово важливий момент — те, що на освоєних територіях козаки намагалися вводити свій присуд. Вперше на це звернув увагу К. Острозький. Волинська шляхта писала: «Козаки до присяги на послушенство собі примушують, підбиваючи їх на послушенство своє»⁵. Про це добре знали у Варшаві. Р. Гейденштейн повідомляв про діяльність козаків у цей час так: вони «цілий тракт київський страхом наповнили і пограничні волості підкорили, змушуючи всі міста і села до складання їм присяги»⁶. Король в листі до К. Радзивілла, великого гетьмана Великого Князівства Литовського, інформував, що «від козаків теж у великому небезпеченстві панство наше, бо зміцнившись, свавільно шляхту під послушенство своє примушують»⁷. А в універсалі до української шляхти король так перераховував провини козацтва: «Так далеко розбіглась сваволя низових козаків, що наші, панів сенаторів і шляхетських людей міста міцно і способом неприятельським добувають, пюндрують, підданих мордують, здобутки і речі домові забирають, а що більше, так те, що шляхетського, як і міського стану людей до віддавання собі присяги і послушенства примушують, що є противно достоенству нашому і покоеві посполитому»⁸.

Уряд і шляхта, як бачимо, чітко усвідомлювали, в чому полягала найбільша загроза існуючому ладу — у створенні козацтвом альтернативних політичних структур. Невідомо, чи розумів значення своєї діяльності К. Косинський, але його робота в цьому напрямі безсумнівна. Подібна оцінка владсю козацького руху показує також, що він насправді мав соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер, у чому звинувачували козацтво численні недоброзичливіці. Цим же діяльністю козацтва відрізнялась і від інших зовні подібних дій — тих же бунтів жолнірів, численних рюкошів, заворушень селян і міщан, які не зачіпали існуючих принципів організації суспільства. Очевидно, що у введенні своїх присудів проявилися певні політичні амбіції козацтва, пов'язані з їхніми претензіями на рівноправність з «народом шляхетським». Юридичне невизнання за козацтвом-боярством політичних прав викликало в них стихійне бажання створити власну політичну систему. У встановленні козацької юрисдикції на волості проглядаються перші паростки нової козацької влади. Невдовзі подібна діяльність спричинила появу козацьких громад у багатьох містах і селах на волості, а пізніше зумовила військово-адміністративний устрій України.

Козаки, звичайно, не підозрювали, які грандіозні наслідки може мати їхня діяльність і більше цікавилися днем насущним. Пробувши ціле літо на волості, вони вже планували собі заняття на наступний рік. З приводу їхніх планів маємо надзвичайно цікавий документ — грамоту Б. Годунова до К. Косинського, дану у відповідь на посольство запо-

розького козацтва до царя. Годунов вказував, що козаки «в грамоті своїй царській величності писалисте, що государ ваш король з турським помирился, а вас-то зараз у Києві козаків людей годних три тисячі. І одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського, тільки ще на цю зиму у Києві жити будете». І козаки пропонують царю свої послуги «проти котрихось неприятелів», маючи на увазі насамперед татар. Москва з готовністю відгукнулася на цю пропозицію⁹, але чи здійснилося це співробітництво, нам невідомо. Подібне посольство відправили низовці і до австрійського цісаря. Знаючи про початок австро-турецької війни, вони, очевидно, розраховували на зацікавленість цісарського двору в їхніх послугах. Про це посольство маємо згадку у повідомленні цісаря Рудольфа II московському уряду в першій половині 1563 р.: «Козаки низовські би-ли чолом, які в понизов'ї перебувають, і хочуть йти в Угорську землю і служити проти Турського»¹⁰. Однак в Празі, резиденції імператора, вони не отримали на цей раз ніяких конкретних пропозицій. Обережний австрійський уряд вирішив спочатку з'ясувати правове становище козацтва. Та незважаючи на відсутність конкретного результату, посольство козаків в Австрію теж можна вважати вдалим, оскільки ним було покладено початок їх контактам з австрійським урядом, які дали плідні результати у 1594—1595 рр. З усіх можливих роботодавців безплідними виявилися тільки плани козаків щодо шведського короля (і то через його смерть). Новим королем Швеції став його син, польський король Сигізмунд III Ваза, тобто відбулася персональна унія Речі Посполитої і Швеції.

Царська грамота згадує кілька представників козацької старшини — Яковицького, Бистрицького, Саська, Кизима, Осовського, Солмського і Федорова. Це дає нам уявлення про оточення Косинського, що важливо з огляду на непевність появи самого Косинського серед козацтва. Троє з названих старшин відомі нам з інших документів. Сасько (Сашко Федорович) був одним з найпомітніших представників старшини тих років. У 1593 р. він обіймав посаду полковника Війська Запорозького і підтримував стосунки з Яном Оршовським¹¹, тобто, вже тоді він користувався авторитетом в козацьких колах. Інший старший — Яків Осолський — уже згадувався нами як козацький отаман у 1590 р. в Білорусії, де він вимагав стації від імені гетьмана В. Чановицького¹². Третій старшина — Матвій Федоров, за походженням, очевидно, росіянин, був «запорозьким отаманом», який діяв у 1588—1589 рр. в басейні річки Донець¹³. Тобто, Косинського оточувала і підтримувала заслужена козацька верхівка, що засвідчили і наступні події.

А вони почали розгортатися не на користь козацтва. Поразка К. Острозького в сутичці з козаками і наближення їх впритул до Волині показали волинській шляхті всю небезпеку ситуації. Волинь була справжнім заповідником шляхетського землеволодіння в Україні — там знаходилася найбільша кількість української шляхти і родові гнізда магнатських родів, у тому числі Острозьких і Вишневецьких. Затягування конфлікту з козаками ставало дедалі небезпечнішим. Тому князі нарешті розпочали енергійну діяльність по приборканню козацької сваволі. В організаційному відношенні переломним став січень 1593 р. 16 січня король видав універсал про «посполите рушення» проти козаків шляхти трьох українських воєводств — Київського, Брацлавського і Волинського¹⁴. На судових рочках шляхта Володимирського і Луцького повітів Волині повністю підтримала це рішення. Її настрої був зрозумілий, бо козаки «звичаєм неприятельським немало замків, міст і сіл українських повоювавши, згодовавши маєтність братів наших — шляхтичів оних країв і деяких самих осіб в неволю до в'язниці побравши, тепер з немалим військом з арматою способом неприятельським юж до воєводства Волинського притягнули, умисливши і далі панства Короля Його Милості пустошити і пљондрувати»¹⁵. В умовах шляхетсь-

кої анархії таке одноставне рішення значно полегшувало справу організації війська князям Острозьким. Крім шляхетського ополчення, яке збиралося в Костянтинові (Старокостянтинові), і власних слуг Острозькі вербували і наймитів у Польщі і навіть Угорщині¹⁶. Так, С. Жолкевський 28 січня писав, що князь не хоче миритися з козаками і до нього через Галичину «йшло піхоти його чоловік коло трьохсот»¹⁷.

Косинський, який стояв у Острополі, дізнавшись про приготування противника, відійшов трохи на схід і розташувався у містечку П'ятки. Туди ж посунулися війська Острозького. Кількість військ з обох сторін визначити важко. Під рукою в Косинського, за свідченням літописців, було п'ять тисяч чоловік, але скільки з них брали участь у битві, невідомо¹⁸. Сам Косинський у листі до московського царя вказував, що має близько трьох тисяч чоловік. Дані про кількість людей в Острозьких взагалі не наводяться. Однак немає жодних сумнівів, що вони виставили не менше чотирьох-п'яти тисяч чоловік.

Події під П'яткою відбувалися приблизно таким чином. 2 лютого Косинський, передумавши оборонятись в місті, вийшов з нього табором. Тільки невідомо, чи цей маневр здійснювався для наступу на противника, чи для того, щоб відірватись від нього. У будь-якому випадку люди Острозького стали на його шляху. Козаки, відкривши з табору стрільбу, вбили понад двісті коней противника¹⁹. Ряди шляхетського ополчення Острозького почали рідшати. Однак у цей момент в бій вступив Ян Острозький з відбірним загоном кінноти у 600 чоловік. У битві стався перелом. Я. Острозькому вдалося розколоти табір противника — явище загалом рідкісне в козацькій історії. А це означало повне розладнання бойових порядків повстанців, які почали безладно відступати. Після цього «не валка, але забій і різь наступили, а глибокі сніги поворот утікаючим ще сильно затруднили» і кіннота Острозького легко добивала втікачів²⁰. Залишкам козаків вдалося закритись у місті, яке Острозькі обложили з усіх боків.

Втрати козаків становили, за різними джерелами, від двох до трьох тисяч чоловік²¹. Перебій бою і одноставність у твердженнях джерел змушують визнати достовірність свідчень про значні втрати Косинського. Інша справа, що викликають сумніви втрати з боку Острозьких, у яких нібито не загинуло «і десятка чоловік»²². Якщо від стрільби козаків відразу було вбито близько двохсот коней, то, очевидно, загинуло і немало вершників. Втрати Косинського можна пояснити і складом його війська. І хоча О. Острозький писав, що у козаків загинули «люди найпреднійші»²³, це викликає сумнів, бо досвідчені січовики мали більше шансів врятуватися, ніж козацька збиранина із селян-втікачів, яка була слабо озброєна і не мала військових навичок. Останні і мали становити основну частину загиблих, тоді як старе козацтво на чолі з Косинським потерпіло менше. Можливо, що неорганізованість козацьких новобранців, їх невміння триматися військового строю — табору — були і основною причиною поразки козаків під П'яткою.

Косинський, втративши людей, гармати, хоругви, оточений Острозьким, змушений був просити миру. Обложені звернулися до О. Вишневецького з проханням бути посередником у переговорах з К. Острозьким. Той, «ужаливши їх а звалища людей українних старост свейх», погодився. Переговори тривали близько тижня і закінчилися підписанням угоди між обома сторонами 10 лютого 1593 р. Козаки обіцяли: зняти Косинського з гетьманування; бути в послушенстві королю і не ходити на сусідні панства; знаходитися за порогами; не розташовуватися на «лежі» в маєтностях Острозьких, О. Вишневецького та їхніх прихильників; видавати втікачів від князівств і їхніх слуг; повернути гармати, побрані по замках, крім трипільського, а також речі, коней, худобу, побрану в маєтках князів і, нарешті, «їх милості служити». Угода з козацького боку була підписана К. Косинським і військовим писарем Іваном Кречковичем, а з боку Острозьких — представ-

ником уряду Я. Претвичем, О. Вишневецьким і трьома шляхтичами²⁴. Можна вважати, що деякі пункти угоди Острозький висунув про людське, точніше варшавське, око. Скажімо, вимога не ходити на сусідні землі була неприйнятна ні для козаків, ні для українських магнатів, бо той же князь О. Вишневецький за допомогою козаків розширював свої володіння на московському прикордонні. Головне смислове навантаження угоди полягало в обіцянні козаків не зачіпати особисто Острозьких і Вишневецьких і при потребі служити їм. Для українських князівств суть козацького питання полягала в тому, щоб спрямувати низове товариство у потрібне їм русло і повернути втрачений вплив на нього. Тому К. Острозький вважав, що вже достатньо покарав свавільників і задовольнився моральним приниженням свого особистого ворога — К. Косинського. Той мусив здатись на ласку К. Острозького. Підписавши угоду, Косинський «пішо через обоз к. й. м. (князя його милості.— С. Л.) прийшовши, хрестом впавши, перепросив, потім і він сам і Сотники, Асаули а також і чернь вся... присягу к. й. м. учинили на вічний спокій»²⁵.

Після цього низовці були вільно відпущені на Запоріжжя. Однак, як стає розумілим з наступного ходу подій, вони не визнали свою капітуляцію. Не був знятий з гетьманування і К. Косинський. Цей факт викликає особливий інтерес, бо козацтво не любило проводирів, які програють битви. Уряд гетьмана на той час в цілому був дуже невпевним, і його голова і старші раз у раз змінювалися в залежності від примхливих настроїв козацтва. Тому залишення Косинського на гетьмануванні могло означати тільки те, що він користувався великим авторитетом. Джерела цього авторитету, крім особистих якостей Косинського, яких ми не знаємо, слід шукати в діяльності, що він проводив у 1591—1592 рр. Цілком можливо, що козацтву імпонувала саме цілеспрямованість і організованість дій гетьмана на волості. Обов'язковість присяги місцевого населення козацтву, запровадження козацького присуду, встановлення власної системи оподаткування на волості — все це різко відрізняло часи Косинського від анархічної діяльності козацтва попередніх і наступних років.

Відійшовши на Низ, козацтво протягом лютого—квітня відпочивало і готувалося до нових дій. Показово, що воно все ж не забувало свого головного обов'язку щодо України — сторожової служби проти татар — і навіть заради цієї справи взаємодіяло із своїм вчорашнім противником О. О. Вишневецьким. Так, 3 березня запорожці повідомили його, «що цар кримський, який мав до панств його Кор. М. вторгнутись, від того замислу відмовився», але дрібніший татарський загін у 8 тис. чол. все ж таки збирається на українські землі²⁶. Вишневецький сприймав таку інформацію як належну, але, знаючи козаків, відчував, що справа з ними ще далеко не закінчена. У квітні він відмовився їхати на варшавський сейм, мотивуючи це слабким здоров'ям, а також «для рятування бідної України від свавільних і злих людей козаків». Він просив у Я. Замойського грошей на будівництво замків в Корсуні і Чигирині та на «виведення людей до кільканадцяти сот війська проти» козаків²⁷.

До Вишневецького доходили чутки про серйозність намірів Косинського: «До ґрунту все пограниччя Й. К. М. хотів вивернути і нас усіх витягти, і з своїм військом на те присягнувся був, аби з військами турецькими і татарськими панства коронні спустошив і до опанування корони псам поганським допоміг. Якож і зараз цар кримський свої війська мав з ним послати, а він йому присягав воювати панства Й. К. М. На що і Князю Великому Московському із усім військом своїм присягнув і йому піддав вже був усе пограниччя більше ніж на сто миль» і цар московський вже послав до них сукна і гроші і навіть іменував себе «царем запорозьким, черкаським і низовським»²⁸.

Козацькі свавільства означали не тільки напади на шляхетські маєтки. Козацький присуд свідчив про встановлення повної незалежності

козаків і освоєних ними територій від уряду, місцевої адміністрації і, тим більше, місцевої шляхти. Тому, коли О. Вишневецький писав, що Косинський віддав Москві прикордоння, він мав на увазі реальний факт виходу Подніпров'я з-під влади існуючого «права посполитого». За Косинського козаки навряд чи збирались міняти свого сюзерена. Якби вони хотіли це зробити, то у 1591—1593 рр. їм ніхто б не зміг перешкодити в цьому. Однак Вишневецький трактував фактичний вихід козаків з-під юрисдикції одного монарха — польського короля, як перехід під владу іншого — московського царя. Середньовічне мислення не допускало можливості існування великих територій, населених людьми, поза владою якогось господаря-монарха. Тому далекоглядний О. Вишневецький зміг точно визначити тенденції розвитку козацької ідеології і козацького руху. І коли за Богдана Хмельницького козацтво вирішило розірвати з польським королем, то воно дійсно закінчило тим, що знайшло собі нового володаря. Найкраще узагальнив значення реляції О. Вишневецького щодо імовірних планів козаків в 1593 р. М. Грушевський. Вказавши на перебільшення і помилки князя, він писав: «В кожному разі інтересно се, що так би сказати в повітрі носилися гадки хоч би про можливість з боку козаччини плянів, які кількадесят літ пізніше стали перспективними і плянами вповні реальними»²⁹.

Уже у травні 1593 р. виявилось, що Вишневецький не дарма остерігався низовців. Під Черкаси підійшов Косинський з чималим загоном. Вишневецький так описував наступні події: «Те військо неприятельське притягнувшись сюди під Черкаси з арматою, з гармат стріляло до замку і до міста і немало людей як слуг моїх, так і інших підданих Й. К. М. позабіяли і вночі, як їх звичай, до замку і до міста з вогнем штурм учинити хотіли і нас усіх вигубити. Тому не хотіли ми чекати, але зійшлись з неприятелем, там же сам той зраїця Косинський забитий і його війська немало, інші повтікали за пороги до другого війська». Однак, незважаючи на перемогу, сам Вишневецький був наляканий таким розвитком подій, бо очікував, що декілька тисяч чоловік, які знаходяться за порогами, захочуть помститися йому. Тому він вимагав видачі королівського універсалу до української шляхти для організації відсічі козацтву і просив допомоги жолнірами³⁰.

Про події в Черкасах ми маємо також інші свідчення, відмінні від повідомлення О. Вишневецького. Три польські літописці одноголосно твердили (можливо, користуючись одним джерелом або навіть переписуючи один у одного), що Косинського було вбито людьми Вишневецького, коли, не сподіваючись підступу, той в'їхав до міста і зупинився в придорожній корчмі. З ним загинуло сорок чоловік його оточення³¹. Цілком можливо, що Косинський, якому черкаси присягали ще у 1591 р., продовжував вважати місто своєю територією, полишивши Вишневецькому тільки замок. І тому він вів себе там упевнено і необережно, за що і поплатився життям. А Вишневецький роздув цю бійку до масштабів битви за Черкаси.

За наступні три місяці ми не маємо жодного документа про діяльність козацтва. Однак ті кілька тисяч чоловік, які зосереджувалися на Запоріжжі, займаючись звичними літніми промислами, не забували і про Вишневецького. Черкаси і Канів були занадто важливими стратегічними пунктами для козаків, щоб поступитися ними назавжди. Невідомо, яким чином точилася боротьба між цими противниками — чи шляхом постійного терору козаків проти людей Вишневецького, чи шляхом великого походу запорожців на Черкаси. Однак врешті-решт князь був змушений не тільки піти на переговори, а й укласти в серпні 1593 р. угоду з козаками, яка означала його фактичну капітуляцію. Умови серпневої угоди були такі: козаки мають право вільно приходити за пороги й відходити звідти; ті з них, хто знаходиться на волості, обирають старшого і судяться за власним присудом; родичі загиблих у травневій сутичці козаків-шляхтичів Косинського, Шалевського і Снятовського

мають право судитися з Вишневецьким у звичному судовому порядку; князь повинен повернути Війську Запорозькому побране у нього майно — борошно, човни та коней; люди Вишневецького не мають права відбирати майно померлих козаків; запорожці можуть повернути собі всі особисті речі, які знайдуть у Канівському і Черкаському старствах. Цікаво, що з боку козацтва вказане лише єдине зобов'язання — простити всіх тих козаків, які під час конфлікту виступали разом з Вишневецьким, і дозволити їм вільний прохід за пороги³². Невдовзі після підписання угоди князь О. Вишневецький, який багато зробив для колонізації Подніпров'я, помер, можливо, не витримавши нервозної напруги від спілкування із свавільниками.

Серпнева угода Вишневецького з низовцями повністю суперечила як угоді Острозького з козаками, так і суворим постановам травневого сейму РП 1593 р. Сейм, зокрема, постановив вважати козаків, які збиралися «в купи» на волості, бунтівниками і розправлятися з ними без суду³³. Як бачимо, Вишневецький, який мав першим виконувати цю постанову, не тільки погоджувався легалізувати козацькі купи, а й надавав їм судового імунітету. Пункт щодо Косинського теж суперечив сеймовій конституції, за якою Вишневецький міг не нести відповідальності за його вбивство. Київський біскуп Йосиф Верещинський, який повідомив Я. Замойському про ці події та угоду, вважав поступки Вишневецького козакам правильними, бо наступали тяжкі часи, і козаки були потрібні країні для оборони від татар. Отже, у серпні 1593 р. козацтво відновило своє фактичне панування на території Черкаського і Канівського старств, через які здійснювався його зв'язок з усією Україною. Далі цілком логічним мало бути просування козацтва вздовж Дніпра вверх для оволодіння всією дніпровською артерією — аж до Києва і Полісся. До здійснення цього низовці були підштовхнуті і подіями у Києві.

Після угоди з Вишневецьким запорожці послали до Києва, як столиці воеводства, двох своїх послів. Вони повинні були взяти в гродському суді возного (судового чиновника) для розслідування кризид від Вишневецького. Однак замковий уряд, незважаючи на офіційне становище посланців Війська Запорозького, заарештував їх і піддав тортурам. Один з посланців при цьому помер. Потім ті ж посадові особи пограбували майно в інших козаків, які перебували у Києві. Запорожці, звичайно, «були цим ображені» і всім військом з гарматами вибралися до Києва відновлювати справедливість³⁴. До міста низовці підійшли десь у середині вересня. 22 вересня Я. Острозький писав: «Що стосується відомості про козаків низових... зараз по смерті небіжчика п. старости черкаського присягу свою зламали, рушили знову на Київ, Київ кілька днів тому облягли»³⁵. В місті якраз зібралась на судові рочки місцева шляхта, і від неї для переговорів з козаками була вислана делегація у складі Й. Верещинського і князя Кирика Ружинського. Біля гирла річки Либідь вони перестріли козаків і умовили їх уладнати справу миром. Однак низовці, яких Верещинський налічив до чотирьох тисяч, не хотіли вислати до міста своїх послів, і рушили туди всім військом. Місцева шляхта за останні роки була настільки залякана козаками, що навіть не зробила спроби організувати оборону і розбіглась, «не бажаючи того пива пити з урядом Замковим, якого наварили». Міщани, побоюючись погромів, поховались на Замковій горі. Лише тоді розпочалися важкі переговори. В результаті замковий уряд погодився виплатити як компенсацію за утиски козаків 12 тисяч злотих, щоправда з кишені київських міщан. Отримавши сатисфакцію, козаки мирно, «без стрілянини і без розлиття крові з обох сторін виїхали з Києва... шкоди жодної в людях не чинячи». Верещинський, розмірковуючи про цю подію, засуджував необережні дії властей щодо козацтва³⁶. Войовничий біскуп, який сам фактично займався козакуванням на українському прикордонні, постійно підкреслював необхідність козаків для країни, не-

одноразово організовував спільно з ними оборону своїх маєтностей і в своїх планах боротьби проти татар приділяв їм першорядну роль.

Описуючи події 1591—1593 рр., ми розглядали переважно взаємовідносини козацтва з правлячим класом РП, бо їх конфлікт становив канву розвитку подій. Однак соціальні контакти козацтва були, звичайно, набагато ширшими. Сказане стосується насамперед українського селянства. Козацькі свавільства провокували селянський рух і напaки. Так, під час розглядуваних подій різко зросла кількість втеч-переселень селян. Певною мірою це засвідчують матеріали актових книг гродських судів. Однак специфіка цих документів змушує ставитись до них обережно. Справа в тому, що до гродських книг заносились переважно справи, які стосувалися взаємовідносин між юридичними особами — у даному випадку шляхтичами-землевласниками. Тобто, якщо втікач був знайдений у маєтку іншого пана і той добровільно не повертав його назад, то лише тоді втеча фіксувалася в судовій книзі. Отже, матеріали судових книг дають нам інформацію тільки про певний процент селянських втеч. Очевидно, що цей відсоток був величиною приблизно сталою, хоча в деяких випадках, скажімо, при пануванні козацтва на певних територіях, коли діяльність права там фактично припинялася, можливості фіксації селянських втеч різко зменшувалися. Тому документальні свідчення про кількість селянських втеч слід розглядати лише як демонстрацію тенденцій селянського руху.

Враховуючи ці попередні зауваження, простежимо динаміку кількості документів про селянські втечі по луцьких гродських книгах за 1590—1593 рр. Цей комплекс матеріалів є одним з найповніших серед актових книг України кінця XVI ст. Він охоплював центральні райони Волині, звідки походила основна маса переселенців. За перше півріччя 1590 р. маємо 5 таких документів, за друге — 25³⁷. На жаль, 1591, дуже важливий для нас рік, є єдиним наприкінці XVI ст., за який актові книги збереглися не повністю. В цілому за п'ять розрізнених місяців цього року, які відображені в городських книгах, налічується 33 документи про втечі³⁸. В першій половині 1592 р. зафіксовано 41 документ³⁹, у другій — 75⁴⁰. У першій половині 1593 р. — 69⁴¹, у другій — 142⁴². За 1590 р. маємо 30 документів про втечі, за далеко недовгий 1591 р. — 33, за 1592 р. — 116, за 1593 р. — 211. Зростання кількості судових справ, пов'язаних з втечами селян, з 1590 по 1593 р. у сім разів можна вважати прямим наслідком козацького руху. Повторюємо, що зафіксовані тільки згадки про тих невдах, (окремих селян, сім'ї селян, або цілі групи самеї втікачів), які були знайдені своїми панами в маєтках інших землевласників. Очевидно, кількість тих, хто прорвався на вільні землі на Подніпров'ї або осів на слободах у нових панів, була значно більшою. Інакше втратився б смисл у численних спробах цих втеч-переселень. Селянство, безумовно, мало чітку інформацію про реальність вдалих переселень, і наважитись на такий важкий крок із сім'ями і майном можна було тільки маючи великий шанс на здійснення своїх задумів.

Значна кількість селян, насамперед одиноких молодих чоловіків, поповнювала ряди козацтва, що сприяло зближенню козацького і селянського рухів. Уже у 1591 р. під рукою в Косинського було немало селян-втікачів. К. Острозький у вересні 1591 р. звертався до сенаторів, «скаржачись з плачем на люди свавільні гультаї безтечні виволанці і на власні збіги зраїці піддані мої і піддані декотрих братів наших, які зовуться часом козаками низовими, а часом жолнірами К. Й. М. запорозькими»⁴³. Надалі, зрозуміло, кількість селян у козацьких рядах постійно збільшувалася. І тому не випадково один з пунктів угоди козаків з Острозькими під П'яткою стосувався видачі козаками підданих-втікачів. Це ж свідчило, що на той час поняття «низовий козак» і «селянин-втікач» чітко розрізнялися між собою. Безсумнівно, що під козаками розуміли не вчорашніх втікачів, а людей вільних. Скажімо,

О. Вишневецький погоджувався на посередництво у переговорах під П'яткою із жалю «на людей українських староств своїх», які, судячи з контексту, не вважалися чийимись підданими.

Викликана козацьким рухом соціальна нестабільність була на руку не тільки селянству, але, як не дивно, і великим українським земле-власникам, насамперед, тим же князям Острозьким. Адже при цьому спостерігалася тенденція до переселення селян з шляхетських маєтків до володінь магнатерії або королівщин, які знаходилися в руках тих же магнатів⁴⁴. Тобто, чим більше було втеч, тим більше селян опинялося в маєтках магнатів. Так, у другій половині 1593 р. було задокументовано 142 селянських втечі, з них у 40 випадках селяни осіли в маєтках К. Острозького. Повернув же магнат селян тільки 7 шляхтичам⁴⁵. Отже, князь одержав чималий матеріальний прибуток. Не викликає сумнівів, що обережна поведінка К. Острозького щодо козацтва була викликана і тим, що він сам ловив рибку в мутній воді соціального неспокою і мусив зважати на селян-втікачів у своїх маєтностях. Щоб серйозно боротися проти козацьких свавільств, тим же Острозьким і Вишневецьким слід було б проводити репресії і щодо власних підданих. Зважитись на подібні заходи було нелегко.

Актіві книги зафіксували і чимало втеч від своїх господарів слуг — дрібних шляхтичів, яких намагались обернути на підданих. Наприклад, «вільний шляхтич убогий» А. Заболоцький сім років служив у князя Чарторийського. Однак князь не тільки не заплатив йому грошей за всі роки, але намагався ще й закріпачити його. А коли той покинув Чарторийського, князь оголосив його «збігом», як простого селянина⁴⁶. Очевидно, що соціальна несправедливість щодо цієї категорії населення змушувала певну частину слуг шукати притулок у близькому до них за соціальним походженням козацтві.

В такій обстановці анархії шляхта часто намагалася використовувати козаків для своїх власних потреб. Так, у травні 1593 р. М. Гулевич випросив у Косинського сотню козаків Дашка для розправи із своїм дядьком В. Гулевичем⁴⁷. Він знав у кого просити людей, адже намічена жертва — Василь Гулевич — був володимирським війським і під П'яткою воював проти Косинського, а потім підписав договір з козаками з боку Острозького⁴⁸.

Досить складними за Косинського були взаємовідносини козаків з міщанами. Повну єдність з козацтвом мали давні осередки козащини — Черкаси, Канів, Біла Церква і Брацлав. Перші три міста принесли присягу козацтву в 1591 р. Жителі Білої Церкви ще з 1590 р. бунтували проти властей, а саме проти постою війська⁴⁹. Вони ж були і найбільш відомими соратниками козацтва у 1591—1593 рр. 6 червня 1593 р. на прохання білоцерківського старости Я. Острозького король Сигізмунд III видав універсал до жителів міста з переліком усіх їхніх провин. У ньому вказувалося, що міщани «замість надання допомоги проти таких гвалтів, з'єднавшись з тими людьми свавільними, товариство і присягу їм віддавши, міста і замки Янушполе, П'яток, Чуднів, Полотно, Сапогів і села всі до тих замків належачі з тими людьми свавільними наїхавши злупили, сплюндрували... і речі всі рухомі, руштинки воєнні, коні, стада корів побрали і до домів своїх до Білої Церкви знесли і на пожиток свій обернули», а також не віддавали належних повинностей Я. Острозькому. Тому справу білоцерківців мали розглядати королівські комісари⁵⁰. Невідомо, доїхали комісари до міста, чи ні, але його мешканці і в наступні роки залишалися активними прихильниками козаків.

Іншим бунтівним містом України був Брацлав — центр одноіменного воєводства. Згадки про якісь розрухи на Поділлі відомі нам з 1591 р., і в них, очевидно, були задіяні жителі цього міста. А з осені 1593 р. вони підняли відкритий бунт проти місцевого старости Ю. Струся, постоїв коронних військ, шляхти, тобто, проти існуючих порядків у цілому. Свавільля брацлав'ян можна розглядати як місцеве вогнище козаць-

кого руху, бо жителі цього прикордонного міста-фортеці здавна бавилися козакуванням і були тісно зв'язані з низовцями. Однак, на відміну від Київщини, де відбулося розмежування сфер впливу козацтва і шляхетської влади (в особі князів Острозьких і Вишневецьких), за Брацлав, як стратегічно важливий прикордонний пункт, продовжувалася вперта боротьба польських властей. С. Жолкевський писав з цього приводу в листопаді 1593 р., що «хоч сила їх мала, але упор великий... якщо туди їхати, мушиш завжди збори великі на то чинити, остерегаючись зухвальства і сваволенства їхнього. Такий їх упор і сваволенство, що вже ні на Бога, ні на Короля, ні на жодну річ не звертають уваги, як би чого шкідливішого за собою не потягнули, ліпше є... тому запобігати»⁵¹. До Брацлава також була призначена спеціальна комісія, яка дісталася до міста навесні 1594 р.

Більш складними, ніж із жителями названих міст, були стосунки козаків з киянами і переяславцями. Київ і Переяслав також потрапляли у сферу постійної діяльності і впливу козацтва, і там теж був чималий прошарок козакуючого населення. Однак тут людей Косинського зустрічали не дуже привітно, що призвело до конфліктів між міщанами і козаками в обох містах. Загалом можна вважати, що обидва конфлікти були спровоковані місцевою владою — у Києві замковим урядом, а у Переяславі місцевим підстаростою, які діяли в інтересах Острозьких. Так само вбивство Косинського у Черкасах ніхто не відносив на рахунок черкашан. Проте в столиці існували більш серйозні підстави для взаємної недовіри між міщанами і низовцями: у Києві, який ніби замикав собою козацький подніпровський «низ», з кінця XV ст. знаходилися митні служби, які мали стежити за козацькою торгівлею; київські купці, які збагачувалися з козацьких промислів, постійно намагались ошукати низовців; київські монастирі, що мали великі землі і кошти, діяли як лихварі по відношенню до козацьких промисловців і конфліктували з ними за придніпровські землі. Тобто, у Києві була, хай на той час і невелика, але впливова і заможна міська верхівка, яка підтримувала тісні контакти з бунтівною козацькою старшиною⁵², але їй було не по дорозі з козацькою голотою. Саме тому кияни ставилися до офіційної влади більш лояльно, ніж жителі інших міст козацької України.

1593 р. закінчувався для козацтва в цілому сприятливо. Волинська шляхта реально сприйняла захоплення козаками Києва у вересні 1593 р., як загрозу своєму спокійному існуванню. Тому вона дала волинському воєводі О. Острозькому і київському воєводі К. Острозькому право робити все необхідне для захисту від козацтва, аж до скликання посполитого рушення⁵³. З огляду на таку ситуацію можна зробити висновок, що немає ніяких підстав твердити про насильственне припинення козацького руху в 1593 р. Між тим, однією з найбільших помилок радянської історіографії є саме теза про «придушення» повстання Косинського⁵⁴. Спад козацької активності на волості, який дійсно мав місце наприкінці 1593 р., пояснювався зовсім іншими причинами. По-перше, козацтво змінило спрямованість своєї діяльності, переключившись на звичну боротьбу проти турків і татар. По-друге, воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на Південній Київщині і Брацлавщині і тому, за відсутністю опору шляхти в цих місцевостях, не мало необхідності вести активну соціальну боротьбу на волості.

Становище, що склалося на території України на кінець 1593 р., не дало відповіді на головне питання — хто кого — у взаємовідносинах між козацтвом і пануючим класом РП. Розпочатий у 1594 р. соціальний конфлікт не був розв'язаний. Тому ми маємо всі підстави твердити, що події 1591—1593 рр. були лише першим етапом великого козацького руху 1591—1596 рр. Власне, так сприймали описані події й сучасники. Офіційний історіограф РП Р. Гейденштейн писав: «Був то дуже важливий випадок, бо Косинський першим дав початок тим розрухам козацьким, які потім під проводом Лободи і Наливайка вибухли»⁵⁵. Інша

справа, що прийнятий термін «повстання Косинського» має повне право на існування і як назва цього етапу, і як данина добрій традиції персоніфікації історичних подій.

- * Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 3.
1 Жерела...— Т. 8.— С. 68—74; Rps. Kórnik. 1539—49.
2 Acta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1884.— Т. 10.— С. 164.
3 AGAD.— Metryka Koronna.— 137.— F. 426v.— 427 (подав П. М. Кулаковський).
4 Listy...— S. 22—23.
5 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 39, 41.
6 Hejdensztejн R. Op. cit.— S. 362.
7 Rps. Czart.— 95.— S. 199—200.
8 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 45.
9 Rps. Kórnik.— 1539.— 31.
10 Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными.— СПб., 1851.— Т. 1.— С. 1282.
11 AGAD.— AZ.— 3036.— S. 29.
12 Археографический сборник документов...— Т. 1.— С. 87.
13 Соловьев С. М. История России.— М., 1879.— Т. 7.— С. 350.
14 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 44—45.
15 Там же.— С. 49, 38—43.
16 Bielski J. Op. cit.— S. 188; Hejdensztejн R. Op. cit.— S. 317.
17 Listy...— S. 23.
18 Łubienski S. Op. cit.— S. 25; Bielski J. Op. cit.— S. 188; Hejdensztejн R. Op. cit.— S. 317.
19 AGAD.— AR V.— 11074.— S. 4.
20 Łubienski S. Op. cit.— S. 25.
21 Bielski J. Op. cit.— S. 189; Łubienski S. Op. cit.— S. 25; Hejdensztejн R. Op. cit.— S. 317; AGAD.— AR V.— 11074.— S. 4; Listy...— S. 26.
22 Listy...— S. 25.
23 AGAD.— AR V.— S. 4.
24 Архив ЮЗР.— Ч. 1.— С. 52—57; Listy...— S. 24—25.
25 AGAD.— AR V.— 11074.— S. 4a.
26 Ibid.— AZ.— 703.— 11.
27 Ibid.— 12.
28 Ibid.— 262.— S. 6; Listy...— S. 26.
29 Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 190.
30 AGAD.— AZ.— 262.— S. 7; Listy...— S. 26.
31 Bielski J. Op. cit.— S. 190; Łubienski S. Op. cit.— S. 25; Hejdensztejн R. Op. cit.— S. 318.
32 Стороженко А. В. Стефан Баторий...— С. 307—309.
33 Volumina legum.— Т. 2.— S. 344.
34 Listy...— S. 28—29.
35 AGAD.— AZ.— 222.— S. 10.
36 Listy...— S. 29—30.
37 ЦДІА Укр. у Києві, ф. 25, оп. 1, арк. 38, 504.
38 Там же.— 39, 40, 505, 506.
39 Там же.— 40, 506.
40 Там же.— 42, 508.
41 Там же.— 43, 509.
42 Там же.— 44, 510.
43 Rps. BUW.— 46.— F. 46v.
44 Jabłonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe.— Т. 22.— S. 134—135.
45 ЦДІА Укр. у Києві.— Ф. 25.— Оп. 1.— 44, 510.
46 Там же.— 44.— арк. 537 зв.
47 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 58—61.
48 Там же.— С. 56.
49 AGAD.— AZ.— 273.— S. 20; Listy...— S. 14.
50 AGAD.— Zbiór dokumentów papierowych.— 4008.— S. 1.
51 Listy...— S. 39.
52 Грушевський М. С. Матеріали...— № 6, 7, 10, 11, 12, 17.
53 Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 63—65.
54 Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн.— К., 1979.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 219.
55 Hejdensztejн R. Op. cit.— S. 318.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дітер Польш (Німеччина, Мюнхен)

Фашистська окупація України в 1941—1944 рр. у працях західних учених

Приблизно з 1929 р. Україна пережила два трагічні десятиріччя. Після так званої суцільної колективізації — штучний голодомор 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Друга половина 30-х років аж до 1941 р. позначена масовим сталінським терором, що з кінця 1939 р. поширився і на Західну Україну. З 1943 р. почалася друга хвиля сталінських репресій, пов'язаних з відновленням комуністичної влади в Україні та продовженням боротьби проти українського націоналістичного підпілля.

Між цими подіями — винищувальний період німецько-фашистської окупації республіки. Він уже був об'єктом ґрунтовних історіографічних досліджень, які розпочалися невдовзі після закінчення війни. Однак, якщо радянські історики акцентували свою увагу в основному на діяльності комуністичних підпільних організацій та партизанському русі, то окупаційна політика загарбників стала предметом дослідження переважно західних учених. Проте, як показано нижче, ця тема висвітлена ще неповністю. Нині, коли незалежна Україна відкриває свої архівосховища і з'явилася можливість ознайомитися з відповідними документами в московських державних архівах, настав новий, переломний етап у вивченні даної проблеми. В Україні проходять дискусії з різних питань цієї теми, змінюється оцінка діяльності КПУ, з однієї сторони, та ОУН—УПА — з іншої.

Завданням даної статті є висвітлення досягнень західної історіографії у вивченні цього важливого періоду в історії України та показ «білих плям», які ще залишилися. Одразу зазначимо, що вже побачили світ дві цінні бібліографічні праці з даної проблеми¹. Щоправда, в них відсутні навіть згадки про розвідки, що стосуються Східної Галичини (Львівська, колишні Дрогобицька, Станіславська та більша частина Тернопільської області), тому, що ця територія була частиною так званого генерал-губернаторства, стан справ в якому вивчали польські дослідники². Закарпатська Україна в той час входила до складу Угорщини.

«Класичне» західне дослідження німецької окупаційної політики в Україні у 1941—1944 рр. здійснювалося в першій половині 50-х років. Воно базувалося переважно на документах Нюрнберзького процесу, а також на інтерв'ю з біженцями в США, особливо в рамках так званого «Гарвардського проекту». Найбільша заслуга в цьому відношенні належить Александру Далліну, який опублікував бібліографію, узагальнюючу монографію та детальну працю про становище в Одесі в ці роки³. Його монументальне дослідження «Німецьке правління в Росії», присвячене окупаційній політиці на території Радянського Союзу, вважається найкращим з цієї теми. В ньому показані дебати, що точилися між німецькими окупаційними функціонерами в Україні, та їх намагання знайти місцевих колабораціоністів. Більш застарілими є дві інші узагальнюючі розвідки: «Історія окупації» Геральда Райтлінгера та «Німецька окупація на Україні» Ігоря Каменецького⁴. Становлять значний інтерес дві книги, видані у 50-ті роки: «Історія україн-

ського націоналізму» Джона Армстронга та праця про фашистську окупацію Криму, який хоч у той час і не належав Україні, але її характер там був притаманний відповідній політиці на всій території республіки⁵.

Відтоді дослідження німецької окупаційної політики продовжувалося і нині базується на документах, що зберігаються в західних архівах, зокрема, в бундесархіві (Кобленц) та його військовому філіалі у Фрайбурзі. Там же є три основні праці про окупаційну політику фашистських загарбників: нарис Нормана Річа, перша частина розвідки Ганса Умбрайта та два фундаментальних томи монографії Чеслава Мадайчика «Фашизм та окупації»⁶.

Праця Мадайчика, звичайно, не відноситься до західних досліджень і, оскільки не була перекладена з польської, на жаль, майже невідома на Заході. Але її автор першим визначив перспективи окупаційної політики, шляхи її проведення та реакцію на це населення загарбаних територій. Своєрідний підхід Мадайчика до теми заслуговує на подальше детальне вивчення. Досі видано тільки кілька досліджень, присвячених спеціальним окупаційним закладам у Східній Європі. Виняток становлять дві книги про СС: одна — про втручання СС у проведення окупаційної політики, друга — про надзвичайно важливі так звані вищі органи СС та поліції (Höhere SS — und Polizeiführer)⁷.

Однак автори усіх цих праць порівняно мало уваги приділяють Україні, що зумовлюється відсутністю необхідних матеріалів у західних архівах. Навіть у 1991 р., коли з'явилося чимало публікацій, присвячених 50-річчю нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, Україна, по суті, не стала об'єктом спеціального дослідження, за винятком канадської історіографії.

Щоб ґрунтовніше розкрити всі аспекти теми нашого дослідження, розпочнемо з плану «Барбаросса». Перспективи німецької воєнної кампанії на Сході найбільш ретельно досліджені західними істориками, які мали можливість широко використовувати документи німецького командування. Наприклад, побачила світ перша частина напівофіційної західнонімецької історії війни⁸. В ній аналізуються перспективи цієї війни, підготовка до неї, зокрема пошук союзників, хід самої кампанії та її характер як війни винищувальної. Два розділи книги присвячені відповідним крокам радянського військового керівництва. Цей аспект теми майстерно описаний і в праці Джона Еріксона⁹, хоча вона з позицій сьогодення виглядає певною мірою застарілою, бо її автор не міг використовувати документи радянських військових архівів, відкритих лише останнім часом, а також опублікованих нещодавно матеріалів.

Видано також кілька сучасних монографій про похід німецьких військ через Україну в 1941 р. Натомість у Німеччині було опубліковано й багато апологетичних праць, які переважно не базувалися на архівних матеріалах і спрямовані на вихваляння військової майстерності вермахту¹⁰. Об'єктивно висвітлювали події співробітники Німецького військового історичного дослідницького інституту та автори деяких кандидатських дисертацій, захищених у США. Але вони проаналізували тільки деякі операції, зокрема захоплення Одеси та Криму і битву на Дніпрі. Нещодавно з'явилася нова біографія головнокомандуючого південною сухопутною групою військ Герда фон Рундштедта, відповідального за проведення ряду воєнних операцій в Україні¹¹.

Участь українських формувань на боці фашистської Німеччини в батальйонах «Нахтігаль» і «Роланд» є предметом гострих суперечок. Ця дискусія ще більш ускладнилася в зв'язку з тим, що недавній німецький міністр Оберлендер входив до складу одного з названих формувань. Деякі автори показують членів цих батальйонів як визволи-

лів України, інші — як банду убивць¹². На нашу думку, дане питання потребує додаткового вивчення, хоча, здається, ці військові підрозділи не відіграли великої ролі у здійсненні плану «Барбаросса». На більшу увагу заслуговує діяльність так званих похідних груп, про які домо дуже мало¹³.

Дивно, що на Заході видано тільки одну невелику працю про залягні цілі націонал-соціалістів та їх політику щодо України. Це питання більше вивчали східнонімецькі історики. Винятком є публікації країнських істориків-емігрантів — згаданого вище Ігоря Каменецького, а також Володимира Косика¹⁴.

Як відомо, різноманітні плани використання гітлерівцями народно-господарського потенціалу поневолених країн, особливо Альфреда Розенберга, зазнали краху, і Гітлер вирішив будувати свою окупаційну політику на масовому винищуванні місцевого населення та економічній експлуатації загарбаних земель. Втілення в життя цієї політики покладалося на дві окупаційні структури в Україні: рейхскомісаріат України а військову адміністрацію. Однак досі не видано жодної спеціальної монографії про діяльність рейхскомісаріату в Україні, хоч окремі розідки з даного питання вже з'явилися¹⁵. Це ж можна сказати про Ірвіха Коха, який з 1941 до 1944 р. був правителем більшої частини загарбаних фашистськими окупантами українських земель, але про нього немає жодної згадки навіть у новій «Енциклопедії України», виданій у Торонто. Кілька публікацій про Коха пов'язані з судовим процесом над ним, який відбувся в Польщі у 1958 р., де він опинився на лаві підсудних за злочини, скоєні в цій країні, а не в Україні¹⁶. Завдяки дослідженням Далліна та Маллігена стала відомою політика Коха в Україні, особливо його конфлікт з міністром східних територій Розенбергом¹⁷.

Повсякденне проведення окупаційної політики на регіональному рівні генералкомісаріатом або гебітскомісаріатом — це поки що «біла пляма» в історіографії. Нарешті, не слід забувати про діяльність румунської цивільної адміністрації в Трансїстрії, тобто на більшій частині Одеської та Миколаївської областей. Західні вчені ще не займалися дослідженням цього регіону, за винятком вивчення скоєних там загарбниками масових убивств¹⁸. Ще гірше становище з вивченням регіону, що перебував у віданні військової адміністрації, — Лівобережної України. Такі області, як Чернігівська, Харківська, Полтавська, Сталінська, Сумська та Ворошиловградська, ніколи не підпорядковувалися рейхскомісаріату. Окупаційна структура військової адміністрації була досить складною. Її органи пересувалися слідом за німецькими військами. Поки що тільки автор однієї дисертації, захищеної в Східній Німеччині, зробив спробу в загальних рисах пояснити структуру та окупаційну політику військового командування. Детальніша монографія з цього питання побудована на матеріалах російських регіонів¹⁹.

Хід винищувальної війни був у центрі уваги західної історіографії. Нещодавно проходили дебати з питань величезних втрат з обох сторін. На відміну від загальноприйнятої точки зору, згідно з якою основна відповідальність за масові вбивства покладалася на прибічників антисемітизму та антиславїзму, автори нових досліджень викривають технократичне тло геноциду. На думку деяких молодих німецьких істориків²⁰, другою причиною загибелі багатьох мирних жителів була брутальна демографічна перебудова Східної Європи з метою створення якнайкращих умов для німецького капіталу. Ця інтерпретація ґрунтується на аналізі добре відомого «генеральплан «Ост», яким передбачалася масова депортація мирного населення з України.

Перша хвиля масових убивств прокотилася по території окупованої України одразу після прибуття туди так званих мобільних айнзацгрупен Ц та Д (спеціальних підрозділів поліції безпеки та служби без-

пеки). Їх діяльність, яка тривала до листопада 1941 р., вже ретельно досліджена²¹. Крім них, цим же займалися в 1941 р. бригади СС, які пізніше були перетворені на бойові одиниці²². Автор цих рядків не має даних про кількість замордованих мирних жителів у 1942—1944 рр., бо більшість убивств здійснювалася регіональними і місцевими органами та підрозділами поліції. Під приводом ведення так званої антипартизанської війни в північно-західній Україні СС, поліція і вермахт насправді здійснювали рейди для знищення цивільного населення. Володимир Косик зробив спробу встановити кількість жертв цих акцій²³.

Основними жертвами фашистських загарбників були євреї. Велика кількість літератури присвячена їх сумній долі, але відносно України залишилося багато «білих плям». Досі не написано історії «холокосту» на Україні, хоча їй приділено чимало уваги в ґрунтовних працях з даної теми²⁴. Загалом слід зазначити, що висвітлення тогочасних подій у різних регіонах України ще надто фрагментарне. Зокрема, «холокост» на Волині²⁵ та в Трансністрії²⁶ вже став об'єктом детального розслідування, а щодо інших регіонів (крім Східної Галичини) майже ніяких досліджень не проводилося. Навіть масове знищення мирного населення в Бабиному Яру ще не відтворене в деталях²⁷. Україна стала також останнім пристановищем для тисяч угорських євреїв, які були туди депортовані або служили в єврейських примусових батальйонах при угорській армії²⁸. Німецькі підрозділи убивць знищували на Україні, особливо в Криму, кримчаків, яких вони відносили до «расових» євреїв²⁹.

Вивчення українсько-єврейських відносин під час німецької окупації є особливою проблемою. Досі точиться гостра полеміка між єврейськими та українськими істориками з питань участі українського населення в «холокості» місцевих євреїв та його прагнення врятувати жертви. В той час, коли єврейські автори засуджують поведінку українців у роки війни³⁰, більшість українців за кордоном отримують певною мірою апологетичних поглядів³¹. На щастя, сьогодні з'явилися перші спроби діалогу з цього делікатного питання³². Більш детальне дослідження на основі всіх доступних джерел, можливо, дасть можливість точніше охарактеризувати ставлення українців до єврейського «холокосту».

Однак євреї були не єдиними жертвами націонал-соціалістів. Другою за кількістю вбитих групою були солдати та офіцери Червоної Армії, які потрапили в полон. Тільки невелика частина з них дожила до Дня Перемоги: сотні тисяч померли в таборах для військовополонених в Україні, переважно від голоду та хвороб, декілька тисяч були розстріляні. Політика німецьких властей щодо радянських військовополонених висвітлена у двох працях німецьких учених³³, але вони акцентують свою увагу на рішеннях з цього питання, прийнятих у Берліні. На Заході й досі немає спеціального дослідження про табори для військовополонених.

Іншими групами населення, яких націонал-соціалісти знищували в Україні, були цигани та психічно хворі особи. Про них є тільки одна праця західних істориків³⁴.

Вчені виявляють дедалі більший інтерес до політичних переслідувань під час війни. При цьому радянські історики акцентують увагу на тому, що націонал-соціалісти вбивали всіх функціонерів комуністичної партії, комсомолу, працівників НКВС та комісарів Червоної Армії. Українські емігранти переважно розказують про жертви серед бойовиків ОУН та УПА³⁵. Численні концентраційні табори в Україні також потребують більш глибокого опису, ніж раніше³⁶. Остання «біла пляма» в історії винищувальної війни в Україні — активні антипартизанські дії, особливо на півночі Волині, та скоєні при цьому злочини проти цивільного населення.

Крім масових убивств, другою основною рисою окупаційної політики в Україні була економічна експлуатація загарбаних територій. Ультрарадикали та його оточення покладали великі надії на український аграрний та індустріальний потенціал. Вони певною мірою були розчаровані тим, що колективізація підірвала основні підвалини сільського господарства, а більшість промислових підприємств встигли евакуювати в Італію. Як і з багатьох інших тем, на Заході немає узагальнюючого дослідження, присвяченого становищу української економіки під час німецької окупації. Слід назвати лише одну працю про господарство України в той період³⁷.

У зв'язку з таким станом дослідження економічної політики гітлерівців щодо Радянського Союзу під час окупації відзначимо досить рідке видання — Німецький підсумковий звіт за 1944 р. Що стосується становища в сільському господарстві, то необхідно на основі матеріалів цієї книги визначити загальну картину дебатів з питання про розпуск колгоспів³⁸. Тогочасна ситуація в промисловості України, особливо Донбасу, привернула увагу більшої кількості істориків: з цього питання опубліковано по одній статті в Західній та Східній Німеччині³⁹. В цілому економічна експлуатаційна політика ґрунтовніше досліджувалася східнонімецькими та радянськими істориками, ніж занадто рідко їх колегами.

Політика Гітлера щодо використання населення окупованих країн примусових роботах виявилася ефективнішою, ніж його економічна стратегія. Молоді українці становили основну частину так званих остбайтерів (східних робітників), депортованих до Німеччини. Хоча в західній історіографії ця тема ще не висвітлена, німецькі історики глибоко проаналізували характер використання іноземної робочої сили в Італії та Німеччині. Крім узагальнюючої праці Ульріха Герберта, є значний ряд досліджень про експлуатацію східноєвропейських робітників у різних регіонах рейху⁴⁰.

Інші аспекти окупаційної політики були другорядними для німецьких функціонерів. Вивезенню фашистами культурних цінностей з України присвячене дослідження Патріції Грімстед, яка використала матеріали західних та радянських архівів. Політика в галузі освіти в Рейхскомісаріаті «Україна» була набагато репресивнішою, ніж у Латвії чи Східній Галичині, і спричиняла постійні конфлікти між ними та Розенбергом⁴¹.

Привертало увагу істориків й ставлення окупантів до церкви в Україні⁴², насамперед до львівського уніатського митрополита Шептицького. Донедавна цьому питанню була присвячена лише праця українського історика, який дотримувався певною мірою одностороннього погляду. Після конференції в Канаді роль Шептицького вже не обговорюється такою суперечливою⁴³.

Діяльність Шептицького в роки війни проливає світло на ставлення українського населення до окупантів. Всупереч твердженням західної історіографії, яка поділяла населення на гарних комуністів та поганих колабораціоністів, слід на основі широкого використання матеріалів визначити поведінку окремих осіб в умовах окупації. Загальноприйнятим є презирливе ставлення місцевого населення загарбаних країн до колабораціоністів. Ця реакція на окупаційний режим тривалий час не аналізувалася дослідниками. Спочатку вони застережно схвалювали всі дії учасників руху опору, потім стали більш вивчати суть окупаційної політики.

Першим проаналізував діяльність колабораціоністів у різних європейських країнах, загарбаних нацистами, Чеслав Мадайчик⁴⁴⁻⁴⁵.

Ця тема обговорювалася на двох міжнародних конференціях: в травні 1991 р. в місті Бреція (Італія) і в березні 1992 р. поблизу Берліна. Їх учасники порушували також питання про ставлення українців до колабораціоністів⁴⁶. На жаль, матеріали конференцій ще не опуб-

ліковані. Однак, зрозуміло, що схема «добре—погане» не дає можливості об'єктивно висвітлити суть тогочасних подій.

Що стосується України, необхідно враховувати ділему між двома тоталітарними системами⁴⁷. Зарубіжна історіографія тривалий час прославляла український націоналістичний рух і навіть виправдовувала співробітництво його керівництва з окупантами. Однак польські дослідники підійшли більш диференційовано до висвітлення цієї проблеми⁴⁸. Найбільш об'єктивною на сьогодні є точка зору Джона Армстронга, який допрацював свою працю два рази⁴⁹. Хоча він не використав усі наявні джерела, на нашу думку, не існує альтернативи його дослідженню.

Аналіз проблем колабораціонізму необхідно завжди робити з урахуванням конкретної історичної ситуації. В перший тиждень після вступу німецьких військ на територію України деякі місцеві діячі покладали надії на здобуття нею незалежності. Однак невдовзі стало ясно, що ці сподівання виявилися марними. За таких обставин їх співробітництво з окупантами могло привести до участі в злочинах фашистських загарбників. Це особливо стосується української допоміжної поліції та підрозділів «Шуцманшафт», а також певною мірою — місцевої адміністрації. З цих питань майже немає досліджень західних авторів, крім деяких, більш загальних праць⁵⁰.

Трохи інші обставини склалися щодо підрозділів української армії, яка воювала на боці німців. Про 14-ту дивізію СС «Галичина» є велика кількість літератури, переважно написаної її колишніми воювачами⁵¹. В цих публікаціях більшою чи меншою мірою прославляються її «подвиги», ігнорується той факт, що до неї входили українські поліцаї і вона боролася проти партизанів у Словаччині та Югославії.

Важливою складовою частиною українського суспільства були національні меншості. Крім євреїв, в Україні жили поляки та етнічні німці. Польські історики вже створили ґрунтовні праці про воєнні акції окупантів, спрямовані проти польського цивільного населення в Західній Україні⁵². Українські німці опинилися в зовсім іншій ситуації: їм приділяли велику увагу німецькі інституції. Їх доля була висвітлена в двох цікавих працях, де детально показано різне ставлення цих людей до окупантів — від співробітництва з ними до відвертого опору⁵³. Німецька адміністрація, особливо СС, намагалися створювати німецькі поселення в Житомирській, Запорізькій областях та в Трансністрії. Для втілення в життя цих намірів здійснювалися масові убивства місцевих жителів та їх насильницьке переселення в інші регіони⁵⁴.

Якщо частина місцевого населення окупованих країн індивідуально ставилася до загарбників, лише деякі люди співробітничали з ними, то зовсім нечисельним був рух опору. Однак він привертав найбільшу увагу західних та радянських істориків. Йому присвячено більшість праць, виданих у Радянському Союзі. Представники української зарубіжної громади частково підтримували український націоналістичний рух опору або безпосередньо брали в ньому участь. Кілька праць про це написали колишні лідери УПА. Нове покоління наслідує цю традицію⁵⁵.

Незважаючи на певні досягнення, українська зарубіжна історіографія все ж не критично оцінює діяльність ОУН—УПА. З одного боку, це рух опору, що захищав українську національну ідею і був спрямований проти тоталітаризму і сталінізму. З другого — важко покладатися на таку недемократичну традицію, стратегію і поведінку щодо національних меншостей. Як і багато інших підпільних рухів правого напрямку в окупованій Європі, підрозділи УПА шукали підтримку німецького командування для боротьби з Червоною Армією⁵⁶.

Тема «Радянські партизани та партійне підпілля в Україні» привертала набагато меншу увагу в західній історіографії. Основна при-

ина цього, можливо, відсутність джерел, крім німецьких. Пізніше з'явилось декілька праць, найбільш важлива з яких Джона Армстронга⁵⁷. Західні історики критично ставляться до міфа про партизанський рух, створеного їх радянськими колегами. На думку перших, партизанський рух в Україні, що мав значно гіршу інфраструктуру, ніж у Білорусії, є приносив бажаних результатів до 1942 р. Його завданням, крім боротьби проти окупантів, було встановлення контролю над поведінкою а діями місцевого населення. З цією метою до загонів народних месників входили працівники НКВС. Ефективність їх діяльності все ще предметом дискусій. Відкриття колишніх партійних архівів дає можливість її об'єктивно оцінювати. Нарешті, слід зазначити, що польський рух опору в Західній Україні ґрунтовно досліджений польськими істориками⁵⁸.

Узагальнюючої праці про мотивацію, діяльність та ефективність руху опору в Україні західні вчені ще не створили. Порівняно з іншими європейськими країнами Україна пережила короткий, але руйнівний період окупації. Відповідні томи західнонімецької історії війни про визволення України Червоною Армією в серпні 1943—серпні 1944 рр. ще не з'явилися, тому доводиться звертатися до відповідної праці східнонімецьких учених, що хибує на одностороннє висвітлення подій⁵⁹. Дії радянських військ у цій кампанії досліджені знову ж таки Джоном Еріксоном⁶⁰.

На відміну від інших аспектів теми нашого дослідження політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися під час відступу німецьких військ з території України, особливо стратегія «випаленої землі», ще не знайшли висвітлення в західній історіографії. Побачила світ лише праця про намагання німців ліквідувати на сході сліди своїх лодіянь, а також розвідка про евакуацію етнічних німців⁶¹.

Отже, вчені Заходу приділяли значну увагу дослідженню різних аспектів окупації фашистськими загарбниками України в 1941—1944 рр. Однак при цьому їх робота ускладнювалася недостатньою кількістю джерельного матеріалу, хоча в західних архівах зберігаються багато цікавих документів того періоду, особливо у Фрайбурзі. Серед них — матеріали післявоєнних розслідувань злочинів нацистських злочинців, які активно діяли в Україні. Ці справи знаходяться в Людвігсбурзі та німецьких прокуратурах і в основному відкриті для дослідження. Невелика кількість відповідних джерел є в колишніх східнонімецьких та чехословацьких архівах. Крім того, в Західній Європі недостатньо відома радянська та українська історична література з теми.

На нашу думку, в найближчому майбутньому не слід чекати появи узагальнюючої праці з історії німецької окупації в Україні. Американські та німецькі вчені останнім часом менше займаються вивченням подій другої світової війни. За таких обставин бажано було б досліджувати проблеми на регіональному рівні на основі всіх джерел, що зберігаються в західних та колишніх радянських архівах. Тільки таким чином можна показати реакцію місцевого населення на встановлення окупаційного режиму. Можливо, це поклато б кінець різним дискусіям. У центрі уваги дослідників повинні бути мотивація діяльності та її наслідки як для окупантів, так і населення загарбаних територій. Нині в історіографії створилася нова ситуація, що характеризується, по-перше, широким доступом до джерел, які раніше були невідомі дослідникам, а по-друге, співробітництвом між західними та українськими істориками, організацією дискусій між ними.

¹ Boshyk Y. (ed.). *Ukraine in World War II*.— Edmonton, 1986.— P. 269—284; Wynar B. S. *Ukraine. A Bibliographic Guide to English-Language Publications*.— Englewood, Colo., 1990.— P. 233—245.

² Magocsi P. R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide.— Toronto; Buffalo; London, 1983; Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciey Rzeczy.— Rzeszów, 1990; Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні.— Торонто, 1989.

³ Dallin A. The German Occupation of the USSR in World War II. A Bibliography.— New York, 1955; Dallin A. German Rule in Russia.— London, 1957; Dallin A. Odessa 1941—1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule.— Santa Monica, 1957.

⁴ Reitlinger G. The House Built on Sand.— London, 1960; Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine, 1941—1944.— Milwaukee, 1956.

⁵ Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939—1945.— New York, 1955; Luther M. Die Krim unter deutscher Besetzung im Zweiten Weltkrieg // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 3.— 1956.— S. 28—98.

⁶ Rich N. Hitler's War Aims.— Vol. 2.— New York, 1974; Umbreit H. Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft // Kroener B., Müller R. D., Umbreit H. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.— B. 5/1.— Stuttgart, 1988.— S. 3—345; Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacje 1938—1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. 2 tomy.— Poznań, 1983—1984.

⁷ Wheeler L. M. The SS and the Administration of Nazi Occupied Eastern Europe 1939—1945. Phil. diss.— Oxford, 1981; Birn R. B. Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten.— Düsseldorf, 1986.

⁸ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. B. 4; Der Angriff auf die Sowjetunion.— Stuttgart, 1983.

⁹ Erickson J. The Road to Stalingrad. Stalin's War with Germany.— London, 1975.

¹⁰ Wagener C. Heeresgruppe Süd. Der Kampf im Süden der Ostfront 1941—1945.— Bad Nauheim, 1967; Haupt W. Kiew — die größte Kesselschlacht der Geschichte.— Bad Nauheim, 1964; Tiede W. Kampf um die Krim.— Gummersbach, 1975; Buchner A. Sewastopol. Der Angriff auf die stärkste Festung der Welt 1942.— Friedberg, 1978.

¹¹ Blakemore M. R. Manstein in the Crimea. The 11th Army Campaign.— Ann Arbor; London, 1980; Forstmeier F. Odessa, 1941.— Freiburg, 1967; Fugate B. I. Thunder on the Dnepr. The End of the Blitzkrieg Era. Summer 1941. Phil. diss. Austin, Tex. n. d.; Messinger Ch. The Last Prussian. A Biography of Field Marshal Gerd von Rundstedt, 1875—1953.— London, 1991.

¹² Raschhofer H. Der Fall Oberländer.— Tübingen, 1962; Кальба М. «Нахтігаль» (Курін ДУН) у світлі фактів і документів.— Денвер, 1984; Чорук Д. В. The Origin and Activities of the Nightingale Legion — DUN // Ukrainian Quarterly.— 1986.— № 42.— P. 69—80, а також велика кількість літератури комуністичної орієнтації.

¹³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.

¹⁴ Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine.— Paris, 1986.

¹⁵ Madajczyk Cz. Komisarjat Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine) // Problemy historii i archiwistiki.— Lublin, 1986.— S. 139—152; Mommsen H. Rechtsstellung des Reichskommissariats Ukraine // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte.— B. 2.— Stuttgart, 1966.— S. 328—332.

¹⁶ Орловський С. Ерих Кох перед польським судом.— М., 1961; Orłowski S. Tajemnica Gauleitera.— Warszawa, 1990; Weerd H. de. Erich Koch and Ukraine // The Ukrainian Quarterly.— 1955.— № 11.— S. 29—34.

¹⁷ Mulligan T. P. The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942—1943.— New York, 1988.

¹⁸ Dallin A. Odessa 1941—1944; Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи другої світової війни // Український історик.— 1989.— № 24.— С. 83—96.

¹⁹ Müller N. Wehrmacht und Okkupation 1941—1944.— Berlin, 1971; Schulte Th. J. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.— Oxford, 1989.

²⁰ Aly G., Helm S. Vordenker der Vernichtung.— Hamburg, 1991.

²¹ Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938—1942.— Stuttgart, 1981; Lozowick Y. Rollbahn Mord. The Early Activities of Einsatzgruppe C // Holocaust and Genocide Studies.— 1987.— № 2.— P. 221—241.

²² Büchler Y. Kommandostab Reichsführer-SS. Himmler's personal murder brigades in 1941 // Holocaust and Genocide Studies.— 1986.— № 1.— P. 11—25.

²³ Kosyk W. Die Opfer der Ukraine während des Zweiten Weltkriegs // Jahrbuch der Ukrainerkunde, 1984.— S. 116—126.

²⁴ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. 3 vols.— New York, 1985; Gutman I. (ed.). Encyclopedia of the Holocaust. 4 vols.— New York, 1989; Ainsztein R. Jewish Resistance in Nazi-occupied Eastern Europe.— London, 1974; Trunk I. Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation.— New York, 1972.

²⁵ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941—1944.— Jerusalem, 1990; Pinkas Hakehillot. Encyclopedia of Jewish Communities. Polesie-Volhynia.— Jerusalem, 1990.

²⁶ Fisher J. S. Transnistria. The Forgotten Cemetery.— New York, 1969; Lita-

- ni D. The destruction of the Jews of Odessa // *Yad Vashem Studies*.—1967.—N 6.—P 135—154; Litali D. Transnistria.—Jerusalem, 1981; Шахан А. Бакефор га-логет. Гетаот Транснїстрія (Лїд в полум'ї. Гетто в Транснїстрії).—Тель-Авів, 1988; Бен-Сїон Ш. Еладїм егудїм бе-Транснїстрія бі текуфат га-шоа (Єврейські діти в Транснїстрії під час холокосту).—Гефа, 1989.
- ²⁷ Wiehn E. R. (Hrsg.). Die Schoah von Babij Jar.—Konstanz, 1991; Korey W. Babi Yar Remembered // *Midstream*, 15.—1969.—N 3.—P. 24—39.
- ²⁸ Braham R. L. The Kamenets Podolsk and Delvidek Massacres; Prelude to the Holocaust in Hungary // *Yad Vashem Studies*.—1973.—N 9.—P. 133—156; Braham R. L. The Hungarian Labor Service System, 1939—1945.—New York, 1977.
- ²⁹ Green W. The Fate of the Crimean Jewish Communities // *Jewish Social Studies*.—1984.—N 46.—P. 169—176.
- ³⁰ Spector Sh. The Attitude of the Ukrainian Diaspora to the Holocaust of Ukrainian Jewry // Gutman I., Greif G. (ed.). *The Historiography of the Holocaust Period*.—Jerusalem, 1988.—P. 275—290; Friedman Ph. *Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation // Roads to Extinction*.—New York, 1980.—P. 176—208; Sabrin B. F. *Alliance For Murder. The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*.—New York, 1990; Troper H., Weinfeld M. *Old Wounds. Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada*.—Markham, Ont., 1988.
- ³¹ Aster H., Potichnyj P. J. *Ukrainian-Jewish Relations: Two Solitudes*.—Oakville, Ont., 1983.
- ³² Potychnyj P. J., Aster H. (ed.). *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*.—Edmonton, 1988.
- ³³ Streit Ch. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945*.—Stuttgart, 1978; Streim A. *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa»*. Eine Dokumentation.—Heidelberg: Karlsruhe, 1981.
- ³⁴ Kenrick D., Puxon K. *Sinti und Roma—die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat*.—Göttingen, 1981; *Die Ermordung psychisch kranken Menschen in der Sowjetunion. Eine Dokumentation // Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*.—1985.—N 1.—S. 75—107.
- ³⁵ Berenbaum M. (ed.). *Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*.—New York, 1990.
- ³⁶ Марунчак М. Г. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні.—Вінніпер, 1963.
- ³⁷ Bohatiuk N. G. *The Economy of Kiev Under Foreign Conquerors, 1941—1944 // Ukrainian Quarterly*.—1986.—N 1/2.—P. 35—58.
- ³⁸ Müller R.-D. (Hrsg.). *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943. Der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiev*.—Boppard a. Rh., 1991; Bonusiak W. *Die Landwirtschaft in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941—1944) // Studia Historica Oeconomicae*.—1982.—N 17.—S. 217—232; Długoborski W. *Die Landwirtschaft in der Sowjetunion 1941—1944 // Martin B., Milward A. S. (Hrsg.). Agriculture and Food Supply in the Second World War*.—Ostfildern, 1985.—S. 143—160.
- ³⁹ Riedel M. *Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter deutscher Besatzung (1941—1944) // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.—1973.—N 21.—S. 245—284; Eichholtz D. *Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperialismus im Dnepr-Donetz-Industriegebiet 1941—1943 // Militärgeschichte*.—1979.—N 18.—S. 281—296.
- ⁴⁰ Herbert U. *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*.—Berlin; Bonn, 1985; Herbert U. (Hrsg.), *Europa und der «Reichseinsatz»*. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945.—Essen, 1991.
- ⁴¹ Грімстед П. К. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв.—Львів, 1992; Jerabek B. *Educational Policy in the Reich Commissariat of Ukraine 1941—1944 // Ukrainian Quarterly*, 41.—1985.—N 1/2.—P. 35—56.
- ⁴² Jerabek B. *National Socialist Religions Policy in Ukraine, 1941—1944 // Ukrainian Quarterly* 42.—1986.—N 1/2.—P. 25—34; Fireside H. *Icon and Swastika. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*.—Cambridge, 1971; Wilhelm H.-H. *Der SD und die Kirchen in den besetzten Ostgebieten 1941/42 // Militärgeschichtliche Mitteilungen*.—1981.—N 29.—S. 55—99.
- ⁴³ Magosci P. (Hrsg.). *Morality and Reality*.—Edmonton, 1989; Prus E. *Władysław Świątojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzej Szeptyckim (1865—1944)*.—Warszawa, 1985; Stehle H. *Der Lemberger Metropolit Septyckij und die nationalsozialistische Politik in der Ukraine // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.—1986.—N 34.—S. 407—425.
- ^{44—45} Madajczyk Cz. *Faszyzm i okupacja*.—T. 2.—S. 335—390.
- ⁴⁶ Roth K. H. *Kollaboration mit den Achsenmächten 1939—1945 in Europa // 1999. Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 7 (1992).—H. 2.—S. 128—131; Scheel K. *Okkupation und Kollaboration im Zweiten Weltkrieg // 1999. 7 (1992)*.—H. 4.—S. 132—135.

⁴⁷ Horak St. M. L'Ukraine entre les Nazis et les Communistes // *Revue d'histoire de Deuxième Guerre Mondiale* 33.—1983.—N 130.—P. 65—75.

⁴⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933—1945.—Warszawa, 1972; Prus E. Z dzinjów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej i okupacji.—Katowice, 1985; Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd.—Warszawa, 1973.

⁴⁹ Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939—1945.—3 rd ed.—Englewood, 1990.

⁵⁰ Breitman R. Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // *Simon Wiesenthal Center Annual*.—1990.—N 7.—P. 23—39; Hanusiak M. Lest we forget.—Toronto, 1979.

⁵¹ Heike W.-D. Sie wollten die Freiheit. Die Geschichte der Ukrainischen Division 1943—1945.—Dorheim, o. J.; Bihl W. Ukrainer als Teil der Streitkräfte des Deutschen Reiches im Zweiten Weltkrieg // *Österreichische Osthefte*.—1987.—N 29.—S. 28—55.

⁵² Polozenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej.—Toruń, 1990; Siemaszko Z. S. W sowieckim osaczeniu 1939—1943.—London, 1991; Turowski J., Siemaszko W. (Red.). Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności na Wołyniu, 1939—1945.—Warszawa, 1990.

⁵³ Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges.—Gerlingen, 1984; Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion.—Stuttgart, 1983.

⁵⁴ Müller R. D. Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik.—Frankfurt a. M., 1991.

⁵⁵ Codo E. M. Guerilla Warfare in Ukraine // *Ukrainian Quarterly*.—1961.—N 17.—P. 204—218; Kosyk V. The Ukrainian National Resistance Movement 1941—1944 // *Ukrainian Review* 33.—1985.—N 4.—P. 17—30.

⁵⁶ Prus E. Atamania UPA.—Warszawa, 1985.

⁵⁷ Armstrong J. A. (ed.). Soviet Partisans in World War II.—Madison, Wisc., 1964; Hesse E. Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944.—Göttingen, 1969; Cooper M. The Phantom War.—London, 1979.

⁵⁸ Polski ruch oporu.—Warszawa, 1988.

⁵⁹ Deutschland im zweiten Weltkrieg. B. 4—6.—Berlin, 1981—1985.

⁶⁰ Erickson J. The Road to Berlin. Stalin's War with Germany. Vol. 2.—London, 1983; Beaumont R. Soviet Fronts and Military Districts at War in the Ukraine, 1943—44.—College Station, Tex., 1982.

⁶¹ Spector Sh. Aktion 1005—Effacing the Murder of Millions // *Holocaust and Genocide Studies*.—1990.—N 5.—P. 157—173; Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in «Transnistrien» im Jahre 1944 // *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*.—Boppard a. Rh., 1977.—S. 447—453.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

А. Д. Дьяченко (Київ)

О. П. Довженко на дипломатичній роботі

На початку 1921 р. Київський губком КП(б)У за рекомендацією його першого секретаря Я. Б. Гамарника порушив клопотання про відрядження О. П. Довженка за кордон для навчання живопису й водночас з рекомендацією на дипломатичну роботу¹.

25 квітня 1921 р. до Київського губерньського відділу народної освіти, де О. П. Довженко працював секретарем, надійшла телеграма, підписана наркомом освіти УСРР Г. Ф. Гриньком, у якій йшлося про відрядження Олександра Петровича до Харкова в розпорядження Наркомату закордонних справ України². У монографії Б. Береста наведено біографію О. П. Довженка, в якій зазначено: «Багато малював, особливо карикатур, і твердо вирішив перейти вчитися до архітектурного інституту в Києві, але незабаром був відряджений до Харкова в розпорядження Наркомзаксправ УСРР»³.

27 липня 1921 р. Олександра Петровича було призначено на посаду завідуючого загальним відділом повноважного представника України у Польщі⁴. Як згадував сам О. П. Довженко, «про закордон я мріяв тільки в дитинстві. Тому відрядження за кордон, хоч і не на зовсім постійну роботу, у Варшаву, мене дуже схвилювало і налякало. Виявилося, що Наркомос, дізнавшись про мою любов до живопису, порадив послу взяти мене в посольство, чи не зможу я там зайнятись малюванням»⁵. 2 жовтня того ж року українські дипломати спеціальним поїздом, який посилено охоронявся, вирушили до Варшави. Прибувши туди, вони розмістилися у готелі «Вікторія», де відразу ж розгорнули свою дипломатичну діяльність⁶. Спочатку Олександр Петрович працював при російсько-українсько-польській репатріаційній комісії по обміну військовополоненими, потім займався оформленням справ, відправкою дипломатичної пошти, листів, багажу, виконував інші доручення.

В представництві часто проводилися вечори запитань та відповідей, влаштувалися концерти, на яких лунали російські й українські пісні, читалися вірші Т. Шевченка, Л. Українки, О. Пушкіна, проза М. Гоголя. Довженко не раз розважав колег своїми гумористичними малюнками.

Нерідко йому доводилося затримуватися у представництві в неділю або приходити туди задовго до початку робочого дня. Ця канцелярська робота, згадував Олександр Петрович, була такою напруженою, «що я не виходив з будинку посольства тижнями»⁷.

У Варшаві О. П. Довженко зробив чимало гумористичних малюнків, переважно з життя колективу представництва. Деякі з них представлені в його альбомі «Ряба книга», яку пізніше було показано наркомом освіти УСРР Г. Ф. Гриньку. Захоплений талантом Олександра Петровича, він надав йому змогу вчитися, призначивши для цього державну стипендію у розмірі 40 доларів на місяць⁸.

6 лютого 1922 р. за розпорядженням Наркомзаксправ О. П. Довженка було переведено до Німеччини для роботи в генеральному консульстві УСРР на посаді секретаря. У Берліні він перебував зі своєю дружиною Варварою Криловою. Щоб ближче познайомитись із скарбами світового мистецтва, поглибити свої знання з техніки малюнка,

вони відвідували музеї, картинні галереї, парки, оглядали історичні та архітектурні пам'ятки. Пізніше його дружина через тяжку хворобу змушена була повернутися в Україну.

Після майже шести місяців роботи у представництві Олександра Петровича було звільнено звітти і направлено у розпорядження наркома Г. Ф. Гринька, який клопотав «про залишення т. Довженка в Німеччині для навчання (спеціалізація в малюванні)»⁹. Одержавши стипендію з Наркомосу, він вступив до художнього приватного училища професора В. Еккеля.

Однак у серпні 1923 р. О. Довженко змушений був повернутися до Харкова¹⁰. Повстання гамбурзького пролетаріату налякало правителів веймарської Німеччини, що призвело до посилення там антирадянських настроїв. Про повернення до Берліна нічого було й думати. Наркомзаксправ, у розпорядженні якого ще перебував Олександр Петрович, запропонував йому виїхати дипломатичним кур'єром до Кабула. Спочатку він погодився на це. Проте через сімейні обставини не поїхав туди і влаштувався на роботу в редакцію харківської газети «Вісті ВУЦВК» на посаду художника-ілюстратора¹¹.

¹ Довженко О. Твори в 5-ти томах.— К., 1983—1985.— Т. 1.— 1983.— С. 430 (прим. 10).

² Див.: Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка.— К., 1975.— С. 21.

³ Берест Б. Олександр Довженко. Критична монографія.— Нью-Йорк, 1961.— С. 14—15.

⁴ Куценко М. В. Назв. праця.— С. 21.

⁵ Довженко О. Твори.— Т. 1.— С. 25.

⁶ Журов Георгій. Олександр Довженко — дипломат // Всесвіт.— К., 1988.— № 5.— С. 159.

⁷ Довженко О. Твори.— Т. 1.— С. 25.

⁸ Журов Георгій. Назв. праця.— С. 161.

⁹ Протокол наради у представництві УСРР у Німеччині від 30 липня 1922 р. про звільнення Довженка від роботи там і відрядження його в розпорядження Наркомосу України (АЗП РФ, ф. 0500, оп. 1, спр. 1, арк. 246, 246 зв.).

¹⁰ Берест Борис. Історія українського кіно.— Нью-Йорк, 1962.— С. 67.

¹¹ Довженко О. Твори.— Т. 1.— С. 25.

Ю. А. Пінчук (Київ)

Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова

вертаючись в умовах довгоочікуваної незалежної Української держави до постаті Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького напередодні 400-річчя його народження, маємо усвідомити те, що з-поміж єтьманів саме він чи не найбільше зробив для визволення Батьківщини від іноземного панування та її державності. Відрадісно, коли сьогодні можна з більшою упевненістю і відверто сказати: ще не вмерла країна! Крім усього, можна ще багато чого, приміром, досліджувати, популяризувати творчу спадщину Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського й інших (також знаменитих) північизників. Адже звісно, що в недалекому минулому ініціатори якої діяльності були приречені щонайменше на жорстоку критику, в ому числі з боку Політбюро ЦК КПУ, а їхні творчі зусилля трактувалися як рецидиви «українського буржуазного націоналізму»¹.

Правда, й сьогодні існують теми, публікації тощо, звертання до яких не всіма сприймається, м'яко кажучи, із захопленням. Згадаймо хоч би «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». Безумовно, вони, на що справедливо вказується у дослідженнях нашого часу, «відіграли негативну роль у розвитку радянської історіографії Визвольної війни»². Разом з тим «Тези» — продукт певної епохи і, незважаючи на те, що були схвалені ЦК КПРС, можуть, умається, розглядатися як сколок історичної думки. Вони становлять інтерес з історіографічної точки зору, навіть за умови їхньої одіозності.

«Тези» містять ряд положень, зокрема пов'язаних з особою Б. Хмельницького, які в дечому не заперечувалися сучасними оцінками, наближаються до суджень видатних істориків минулого, у тому числі М. Костомарова. Щоб не бути голослівними, маємо нагадати одне з цих положень, а саме про те, що Богдан Хмельницький як видатний діяч очолив «процес складання української державності»³. На основі відомої історіографії можна припустити, що акцентування в «Тезах», у умовах трансформованої радянської дійсності, авторської думки на питанні української державності не сповна відповідало лінії компартії; а кож відзначити, що навіть у цьому уперелженому матеріалі не вдалося повністю спотворити місце і роль Б. Хмельницького у Визвольній війні, державотворчому процесі, його значення в історії.

З даних питань в останні роки збільшилась розбіжність думок, вони стали предметом наукових досліджень. В результаті з'явилися цікаві міркування, серед яких привертає увагу й таке: «...є чимало проблем, над якими змушують замислитись праці сучасних вітчизняних істориків. Тут справді незамінною є допомога видатних істориків минулого — М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського, І. Крип'якевича, спадщини яких ми були позбавлені тривалий час. Але відновити історію України ми можемо тільки самі, відмовившись від ідеологічних стереотипів, компліментарності, прагнення виліптити чергового кутиря і створити минуле за образом і подобою сучасного дня»⁴.

Отже, звертання сьогодні насамперед до творчості М. Костомарова пояснюється тим, що він є автором тритомної монографії «Богдан Хмельницький» як «першої у вітчизняній історіографії спроби висвіт-

лити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана»⁵. До того ж М. Костомаров — це особистість, яку не дуже шанувала офіційна історіографія за часів царату і особливо — радянських. Незважаючи на це, інтерес до нього як до талановитого історика і взагалі ученого, а також провідника українського національно-визвольного руху не зник. Навпаки, його твори, у тому числі згадана вище всевітньо відома монографія й інші дослідження, нерідко раритети, про Б. Хмельницького користуються завидною увагою читача. Цілком слушною є думка про те, що Миколу Костомарова, який так багато зробив для нашої України, «нині знає і шанує цілий світ»⁶.

Тепер, завдяки пошукам В. Замлинського, В. Смоля, В. Степанкова та інших учених, вже досить докладно охарактеризовано в історіографії історичні праці М. Костомарова, показано його внесок в дослідження постаті Богдана Хмельницького. Зокрема, відзначено, що, незважаючи на ряд дискусійних — з точки зору сучасної науки — тлумачень тих або інших вчинків гетьмана й подій Визвольної війни, «костомаровський «Богдан Хмельницький» і посьогодні залишається одним із найцінніших та цікаво написаних досліджень із цієї теми»⁷.

Проте ще й досі зостаються малознаними науково-публіцистичні і полемічні твори М. Костомарова, в яких також значне місце займає образ Б. Хмельницького і відзеркалюються ідеї монографічних досліджень. Тому звернення напередодні ювілею гетьмана саме до костомаровської публіцистики має рацію, оскільки публіцистика — рід літератури, що висвітлює актуальні для сучасності проблеми.

Сподіваюсь, не погрішу проти істини, коли висловлю припущення, що наукова концепція Миколи Костомарова про роль особи Богдана Хмельницького в історії найбільш чітко, без зайвого скептицизму, але з полемічним запалом, літературною красивою мовою викладена саме в його науково-публіцистичних творах. Адже даремно Михайло Грушевський в статті з 1928 р., котра присвячена огляду костомаровської публіцистики, відзначив: «Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. ...Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завжди — як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, — вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографіях». Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання — з таким замилюванням, якого я не відчував в більш розтягнутих описових працях»⁸.

Торкаючись публіцистики М. Костомарова взагалі, а також у зв'язку з особою Б. Хмельницького, не можна обминути «прекрасну», за визначенням О. Герцена, статтю «Україна», яка інколи згадується в літературі під назвою «Письмо (або Лист. — Ю. П.) до видавця «Колокола». Вона, окрім дохідливості й усього іншого, оригінальним, що є безцензурною, отже — адекватна авторському тексту, тотожня світогляду творця, а цього, як зрозуміло, позбавлені інші праці М. Костомарова, котрі виходили друком в Росії. Тому саме ця стаття найбільше засвідчує, що М. Костомаров був не лише літописцем минулих епох, цілком далеким від сучасного життя, але й чудовим знавцем і аналітиком новітньої історії.

Ця стаття, окрім характеристичного для свого часу погляду на історію України і її діячів, цікавий документ до історії політичних ідей в Україні. Вона, на думку М. Драгоманова, не втратить свого значення доти, «доки у Східній Європі не порішаться ті політично-соціальні питання, яких вона дотикає»⁹.

Щодо оцінки автором статті «Україна» постаті Богдана Хмельницького, то потрібно відзначити ось що. М. Костомаров був прихильником ідеї переважаючого значення народності в історії. Тому історичний процес, його учасників, визначних діячів і, зокрема, гетьмана Б. Хмельницького, він розглядав крізь призму задоволення прагнень, поривань, інтересів не групи людей (не державницьких), але цілого народу. Звідси характеристика ним гетьмана Богдана (так само й інших), як правило, пов'язується з конкретними історичними обставинами. Так, М. Костомаров був тієї думки, що на початку Визвольної війни середини XVII ст. Хмельницький йшов під стягом всенародної свободи і переміг короля Яна Казимира під Зборовом «при допомозі цілого народу»¹⁰. Але договір, який він уклав 1649 р., забезпечував козацькі права тільки 40.000 душ, а решта народу поверталася знов у підданство. Проте український народ, націю, вважає М. Костомаров, яку звикли називати малоросійською, визначало у масі невідне ставлення до всього звеличування і привілеїв.

Тож автор статті пише: «На честь і на нещастя нашого народу він спротивився тому (тобто підданству Польщі.— Ю. П.) енергійно; по році Хмельницький мав виразно жадати від поляків цілковитого знесення кріпосного права; розуміється, що наслідком такого дивного, по тодішнім польським поглядам, жадання була війна і та війна випала нещасно для козаків. Від тої пори щастя то піднімало, то зраджувало Хмельницького, доки він остаточно не піддався під опіку московського царя на підставі Переяславського договору (1654 р.)»¹¹. Минув зовсім невеликий час, як пояснює М. Костомаров, успіхи козаків і москвичів примусили поляків жертвувати Олексію Михайловичу корону на випадок смерті тодішнього короля. Підлещений такою пропозицією московський двір дозволив собі, робить висновок автор листа до видавця «Колокола», першу «страшенну несправедливість супроти України: намись обезпечити країну, що обернулася до нього добровільно під умовою оборони від ворогів, цар висловив потику намір, що віддасть її Польщі, коли здобуде корону... Хмельницький умер із жалю»¹². Мабуть, найвибагливіший опонент визнає, що підхід М. Костомарова до оцінки ролі особи Богдана Хмельницького в історії (в зв'язку з цим і — російського царату) має рацію, — він не тільки оригінальний, але в цілому досі доказово ще не спростований.

Розглядаючи інші твори М. Костомарова, необхідно враховувати те, що вони були підцензурними і їхній автор не мав абсолютної свободи слова. Таким чином, дещо в його публікаціях слід прочитувати між рядками. Адже М. Костомаров мав бути дуже обережним у висловах, бо вже в 60-х роках у російських реакціонерів виросло тверде переконання про нього як ворога Москви і неприємеля великоросів взагалі. Це виразно відобразилось у полеміці М. Костомарова з М. Кояловичем. Зокрема, М. Костомаров так висловлювався з приводу звинувачень на свою адресу: «Д. Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів, як на яких-небудь каналій, від котрих треба тримати себе подалі, і з ранку до вечора, на кожному кроці показувати їм, що ми їх розуміємо, тобто показувати їм постійно всю їхню нікчемність, всі лукавства, всі беззаконня»¹³.

Тож звернімося знов до публіцистики М. Костомарова і погляньмо на неї з урахуванням вищезазначеного.

Філософськими є міркування М. Костомарова, викладені в статті «О козачестве». Виходячи з того, що ідеалом громадського життя українського народу було козацтво і він бажав увесь покозачитись, спроби козака (зрозуміло, значного) стати серед народної маси в ролі польського шляхтича або російського дворянина викликали у народу, як показує Костомаров, опірність. А проте цю претензію, говорить автор, мали Хмельницький, Виговський, Дорошенко і Мазепа — і всім їм народ не співчував, як тільки проявлялося таке бажання.

Хмельницький, на думку Костомарова, «більше інших схилився то на ту, то на другу сторону: Хмельницький нерідко виявлявся народною людиною, і через те народна пам'ять простила йому, забула багато що, чого не забуде історія»¹⁴.

Неможливо упевнено сказати, в чому Микола Костомаров убачав найбільшу провину Богдана Хмельницького перед історією. У тому, що гетьман піддався московській владі, не розпізнав її політичних планів, чи в іншому — втратив український ідеал громадського життя. Можливо, в обох вчинках разом?! Адже М. Костомаров вважав Б. Хмельницького «людиною справи, а не фраз», як це чітко проглядається в його праці «Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею?»¹⁵.

З історіографічної точки зору неабиякий інтерес викликає також твір М. Костомарова «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький», що вийшов друком 1863 р. у С.-Петербурзі. Поза змістом цього твору, навіть у зв'язку з його назвою, постає запитання: чого саме розглядаються Б. Хмельницький і В. Мономах, життя і діяльність яких відділяє часовий відрізок у половину тисячоріччя, а не хтось інший, приміром, з числа українських гетьманів? Річ у тому, що образ жодного гетьмана не накладався так точно на костомаровську концепцію про місце народу і особи в історії, як Богдана Хмельницького (а з князів, зрозуміло, — Володимира Мономаха). Звичайно ж, маємо визнати за Костомаровим першість у виробленні прогресивної поглядів на роль Б. Хмельницького в розвитку нашого суспільства. Що ж нове сказав він про діяльність цього гетьмана, за котрим визнав все-світньо-історичне значення? Наперед відзначимо, що Хмельницький і Мономах зрівнюються Костомаровим у згаданому вище творі лише як постаті, що були великими вождями доль народних і зберегли про себе пам'ять у потомстві. Не погинуло в історії нашої те, сказано у творі, що було внесено цими особистостями: Володимир підтримував стародавній принцип слов'янського вічового народовправства (за Костомаровим, синонім республіканізму. — Ю. П.), був одним з організаторів союзної удільно-вічової держави. Московське самодержавство поразило цей устрій, а у 1569 р. сталося з'єднання України з Польщею. Народ не схвалив з'єднання, але після півстолітньої боротьби народна опозиція, здавалося, визнавала себе переможеною. Нарешті, її прапор узяв могутніми руками Богдан Хмельницький. «Цей прапор був — прапор стародавнього федеративного начала, вже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути у спомині народному, — говорить автор. — Богдан Хмельницький нагадав про нього і указав, що воно може ще ожити в народі і в інших формах, при інакших уявленнях»¹⁶.

Відомо, що М. Костомаров постійно перебував під вогнем нещадної критики за свої федеративні ідеї, критики, як правило, декларативної, з навішуванням ярликів націоналіста, сепаратиста тощо. Отже, доцільно пояснити, що його федеративна концепція відзначається демократизмом, заряджена на досягнення гуманних міжнаціональних відносин, не позбавлена історичної потенції. Що ж в ній пропагується? Якщо проілюструвати стисло, так: «Союз народів може бути тільки за таких умов, коли між з'єднаними народами нема ні першого, ні другого, ні головного пануючого, ні другорядного — підкореного; коли один народ не тільки не стане замірятися на стихії народності другого, але щиро буде їх підтримувати і сприяти їхньому процвітанню»¹⁷. Залежно від цієї думки М. Костомаров констатує, що український народ відчував свою єдність і потребу самобутньої автономії; Богдан Хмельницький, людина глибоко народна, втілював це почуття у свідому діяльність. Польща не хотіла правди Хмельницького, і він відвернувся від неї. Московія також його не зрозуміла. З'єднуючи з великоруським народом козацьку Україну, відзначає автор, гетьман, з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишати почату справу раніше відновлення не-

залежності та цілісності всього південноруського краю, з другого — підпорядковувати свою національність іншій і позбавляти свій народ самотності і права розпоряджатися собою. До нього та до його народу, підсумовує М. Костомаров, виявили неповагу.

Автор зосереджується на розходженнях політичних планів московського і українського урядів і, зокрема, пояснює: «Хмельницький з'єднав з Московією вільний народ, який добув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які, при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно. Московська держава начебто раптово побачила, що вона дійшла до тієї епохи, коли повинна була перестати існувати і змушена була поступитись місцем іншому державному устрою»¹⁸. Ці костомаровські міркування наводять на думку, що прилучення України до Росії вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, «не згідні,— за словами М. Грушевського,— із московським централізмом і самодержавним ладом»¹⁹.

Отже, логічним є висновок М. Костомарова: «Московська держава злякалась свого неминучого самознищення. Хмельницький сварився з московськими послами, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикrostі і несправедливості супроти його народу не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву; але це була б усобиця така, які колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Московією. Зв'язок України з Московією був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний. ...Хмельницький збagnув внутрішній зв'язок двох одноплемих народів, зрозумів потреби свого краю і визначив його історію у відповідності з цими потребами. Ось велика заслуга цієї людини... Але Переяславський договір,— роз'яснює автор,— не гарантував Україну у майбутності; в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління. Жодна стаття його не годилась би зараз; цього замало: Малоросія зовсім не залишилась би задоволеною, коли б відновити силу цього договору»²⁰.

Як бачимо, М. Костомаров не вихваляє і не гудить Богдана Хмельницького, дотримується виважених оцінок, і вони не викликають принципових заперечень. Зрозуміло, не всіх задовольнить наявність у роздумах М. Костомарова федеративного аспекту, котрий, до речі, повсякчас накликав на нього різні атаки й наклепницькі вигадки з консервативних і офіціальних таборів. Що тут можна сказати? Думається, погляд ученого, згідно з яким нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до устрою з елементами самоврядування і федерації, має право на існування.

На закінчення, доречно згадати есе Миколи Костомарова «Нескільки слів о пам'ятнике Хмельницкому». В ньому автор акцентує увагу на заслугах і значенні гетьмана у вітчизняній історії, намагається донести до читача історичну правду про Богдана Хмельницького — «одного з найвеличніших діячів багатомірової боротьби руського (тобто українського.— Ю. П.) народу з Польщею»²¹. М. Костомаров, виходячи з того, що Хмельницький як історична особа є діячем всесвітньо-історичного значення, показує, що саме відрізняло Богдана Михайловича, і що дало йому в історії місце незрівнянно вище інших діячів на тому ж самому історичному полі. Автор есе пише: «Хмельницький зовсім не був один з тієї громади, котра, втративши терпіння і побачивши зручний випадок помститися своїм тиранам, кидається на них з невтримною люттю переповненої злоби, скоряючись голосу пристрасті. Хмельницький не був також один з рубак свого віку, котрим необхідна була війна, як риби глибокій воді, як птиці широчінь повітря. Хмельницький був чоловік політичний, муж ідеї (якби він не був таким, то не вартий був би й пам'ятника). Здійснення цієї ідеї було метою його діяльності. Війна для нього була тільки засобом, правда неминучим,

але завжди таким, якого він готовий був уникнути, коли б тільки мета, до якої він прагнув, була досягнута іншими шляхами»²².

Тож сенс костомаровського розуміння постаті Б. Хмельницького потрібно, на нашу думку, пов'язувати з великою політикою, з ідеєю демократизації української державності. Недаром, видимо, на завершення всього М. Костомаров переповідає в есе такі слова, сказані Богданом Хмельницьким у розпалі Визвольної війни українського народу польським комісарам: «Я выбью весь русский народ из неволи ляшской: пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, князей, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было; князь ли согрешит, отруби ему голову, казак ли согрешит, и ему то же самое: вот будет правда!»²³.

Зважаючи на те, що найцікавіший твір М. І. Костомарова, пов'язаний з ім'ям Богдана — Зиновія Михайловича і містом Києвом, — «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» давно вже став бібліографічною рідкістю, малознаний серед сучасних читачів і для більшості з них майже недоступний, його вирішено опублікувати. Підготовлений і прокоментований нами текст подається нижче із збереженням особливостей мови автора, російською мовою, за виданням: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 228—230.

¹ Бажан Олег. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука // Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). — К., 1993. — С. 15.

³ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). — К. 1954. — С. 8.

⁴ Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 269.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 7.

⁶ Савон О. А. Дідівці. Садиба творчості і доброти. — Прилуки, 1993. — С. 3.

⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 8.

⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. V.

⁹ Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. — Львів, 1902. — С. 4.

¹⁰ Там же. — С. 21.

¹¹ Там же. — С. 22.

¹² Там же.

¹³ Костомаров Н. Ответ на ответ г. Кояловича // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 210.

¹⁴ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 64.

¹⁵ Костомаров Н. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею? // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 226.

¹⁶ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 151.

¹⁷ Там же. — С. 152.

¹⁸ Там же. — С. 153.

¹⁹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. — С. XVII.

²⁰ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — С. 154.

²¹ Костомаров Н. Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 228.

²² Там же. — С. 229.

²³ Там же. — С. 230.

Н. И. Костомаров

Несколько слов о памятнике Хмельницкому¹

дан Хмельницкий — один из самых крупных деятелей многовековой истории русского народа с Польшею — дождался наконец, того, что земля² вспомнила его заслуги, его значение в своей истории и воздвигла ему памятник. Труд этот взял на себя г. Микешин, приобретший известность составлением исторических памятников. Модель его знала всем, читавшим газету «Голос».

Вероятно, многим из русских, искренно чтущих память Хмельницкого, было бы неприятно увидеть такой памятник, потому что он грешит против изящного вкуса, художественного смысла и исторической правды. Под ногами коня, на которого посадил художник Богдана, лежат убитый или раздавленный ксендз с четками, ниже — изрубленный топором як и мертвый иудей с затянутою на шее веревкой. Неужели это искусство? Неужели образованному вкусу могут нравиться фигуры раздавленных и задавленных? Что неизбежно в историческом описании, дозволительно в картине, то вовсе неуместно и даже неприлично на площади, на улице в виде статуиных изображений. Известно, что когда вешают преступника, то закрывают ему лицо, чтоб на зрителей производила страшного и омерзительного впечатления такого рода смерть. На памятнике Хмельницкого задавленный иудей с открытым лицом; для верности природе художник должен воспроизвести на нем признаки смерти, которые нарочно скрывают от человеческих глаз при совершении казни через повешение. Но что хотел выразить этим художник? То ли, что в эпоху Хмельницкого умерщвляли ксендзов и евреев?

Но ведь памятник какому бы то ни было историческому лицу должен выражать его всемирно-историческое значение (буде такового не имеется налицо, то и памятника не следует ставить), а не временные подробности, хотя и сопровождавшие деятельность этого лица, но не составлявшие тех ее отличительных свойств, которые самому действовавшему лицу дали историческое величие. Фигуры раздавленного ксендза и задавленного иудея не представляют ничего такого, что бы ключительно принадлежало Богдану Хмельницкому и даже его эпохе. Везде и всегда, когда народная громада поднималась против угнетателей, совершались над последними убийства, и в южной Руси не было ни одним Хмельницком умерщвляли ксендзов, шляхту и иудеев. То же делалось и прежде его при Косинском, Наливайко, Павлюке, Острианинском³, и после Богдана через сто лет то же делали Гонта, Зализняк, Шило и проч.⁴ Художник в памятнике Хмельницкому должен был выразить то, что именно отличало Хмельницкого и что дало ему в истории место сравненно выше других деятелей на том же самом историческом этапе, а не то, что происходило и не могло не происходить независимо от него по условиям века, края и сложившихся обстоятельств, и чего не мог сам, если бы и хотел предотвратить, то не мог.

Не внушает ли это предположение, что художник не в силах был подняться выше осязательных частных явлений до понимания исторического значения личности, которой он созидает памятник? Или, быть может, художник думал этим сказать: вот смотри, русский народ, от своих врагов избавил тебя этот великий человек? Но эта цель достигается уже самим памятником Хмельницкому; всякий вспомнит об этом, как только взглянет на его фигуру, а подробности борьбы его с Польшею за русскую веру и русский народ узнает из истории. Тот же, кто не слышал никогда ни о Хмельницком, ни о его войнах, того без другого рода объяснений сами фигуры раздавленных и задавленных не научат. Притом же такие фигуры не согласуются с характером

Богдана Хмельницького. Хмельницький вове не был один из той громады, которая, потеряв терпение и завидев удобный случай отомстить своим тиранам, бросается на них с неудержимою яростию переполненной злобы, повинуюсь голосу страсти. Хмельницький не был также одним из рубак своего века, которым необходима была война, как рыба — глубина водная, как птице — широта воздушная. Хмельницький был человек политический, муж идеи (если б он не был таким, то ве стоил и памятника). Осуществление этой идеи было целью его деятельности. Война для него была только средством, правда неизбежным, но всегда таким, которого он готов был избежать, если б только цель, к которой он стремился, была достигнута иными путями. Ужасы войны и народного восстания не тешили его; напротив, он старался, елико возможно, ослаблять их. Так, он наказывал и даже казнил смертью тех предводителей загонов, которые отличались бесчеловечием и зверством в мести врагам русского народа. Об этом сохранились свидетельства поляков, и в том числе и заклятейшего врага казаков Иеремии Вишневецкого⁵. Во время войн с поляками Хмельницький нарочно избегал покорения городов, чтоб не подвергать жителей кровопролитию и разорениям. Так было, между прочим, два раза со Львовом: в 1648 и в 1655 гг., и в последний раз он по поводу этого имел даже неудовольствие с предводителем московских войск, действовавших тогда вместе с казаками против поляков. Гетман объяснял ему, что он не может решиться предать бедствиям штурма столько людей и притом христианской веры. То же было под городом Гусятином, на Подолии, где Хмельницький ни за что не хотел брать города штурмом, чтоб не губить мирных жителей. По разгроме польских гетманов под Корсунем (в мае 1648) и по разгоне новонабранного польского войска под Пялявцами (сентябрь 1648) Хмельницький мог бы опустошить всю Польшу и самую Варшаву обратить в груду развалин, но не сделал этого, а ожидал под Замостьем выбора нового короля, надеясь, что новоизбранный король мирным путем удовлетворит требованиям русского народа. Сами поляки говорили тогда про него: «Это бог послал на него слепоту».

Ошибшись в расчете на короля, Богдан опять должен был взяться за оружие и под Зборовом опять показал умеренность и великодушие: имея почти в своих руках польского короля с сенаторами, полководцами и панами Речи Посполитой и будучи в состоянии отправить их в крымскую неволю, как он уже отправил год тому назад польских гетманов, Хмельницький не сделал этого, а воспользовался своим успехом только для того, чтобы вынудить у поляков признание того, что они по отношению к Руси должны были признавать на основании древних прав. Такие черты благодушия, казалось, должны были внушать г. Микешину мысль о том, что фигуры раздавленных и задушенных врагов у ног Хмельницького не выражают характера этой исторической личности и что за нею есть что-то другое, составляющее его славу и величие. Вдумайтесь, г. Микешин, хоть, напр., в эти слова гетмана, которому вы ставите памятник: «Я выбью весь русский народ из неволи лядской; пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было; князь ли согрешит — отруби ему голову, казак ли согрешит — и ему то же самое: вот будет правда!». Эти слова, говоренные им польским комиссарам, важнее для уразумения личности Хмельницького, чем отвратительные фигуры раздавленных и задушенных, которыми г. Микешин хочет украсить изображение Хмельницького и город Киев.

Підготовка тексту до друку і коментарі Ю. А. Пінчука.

МЕНТАРІ

¹ Вперше надруковано у часописі «Новое время» (вид. Юматова).—1869.—194). Передова стаття, з підписом Н. К. Передруковано у виданні: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.—К., 1928.—С. 228—230. Подається за анням 1928 р. Поява есе М. Костомарова «Несколько слов о памятнике Хмельному» була викликана публікацією в газеті «Голос» моделі пам'ятника цьому ману відомого скульптора і графіка М. П. Микешина. Останній був у дружніх минах з Тарасом Шевченком, відвідував його майстерню у Петербурзі, приятав з Миколою Костомаровим, що допомагало йому спеціалізуватися у створенні ричних монументів. Зокрема, він є автором загальновідомої скульптурної споруди есть Хмельницького у Києві, в якій дістали втілення думки М. Костомарова, про можна судити на підставі згаданого вище есе. Пам'ятник прикрашає наш староній град — «матір містам руським» — вже більше століття. Він був зведений і р. коштами передової громадськості України.

² Йдеться передусім про Україну, яка перебувала в складі Росії.

³ ... при Косинському, Наливайкові, Павлюкові, Острянині — маються на увазі жки народних повстань в Україні проти іноземного, шляхетського гноблення наінці XVI — у першій половині XVII ст., до початку Визвольної війни під пром Богдана Хмельницького.

⁴ ... Гонга, Залізник, Шило та ін. — керівники народних повстань проти польськохетського гніту на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

⁵ Вишневецький Ярема (Ієремія) (1612—1651) — політичний діяч, один з найбагих магнатів шляхетської Польщі. Походив з українського князівського роду. ював магнатські кола, які виступали проти національно-визвольної боротьби інського народу.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

За ред. Ю. М. Алексєєва.—

К.: Вища шк., 1993.— 187 с.

В основу рецензованого змістовного збірника статей покладено лекції спецкурсів, прочитаних на історичному факультеті Українського педуніверситету ім. М. Драгоманова. Досить широким є тематичний діапазон книжки. Розглядаються актуальні проблеми ранніх цивілізацій, пам'яткознавства, культурного життя в Україні, воєнної історії. Є в ній і зважений аналіз спогадів, статті довідково-біографічного жанру.

Так, Ю. Павленко висвітлює формування ранніх цивілізацій, починаючи з IV тис. до н. е., на просторому євроафроазійському терені. Він приділяє значну увагу таким питанням, як організація матеріального виробництва, централізований перерозподіл одержаної продукції (редистрибуція), особливо відзначаючи роль іригаційних систем для державотворення. У статті розглядається соціальний склад відповідних державних чи племінних утворень. Автор простежує, як поступово поряд з священними вождями-жерцями з маси общинників висуваються військові. Однак центральне місце у статті відводиться аналізу формування ранніх цивілізацій у південній частині Східної Європи, на Кавказі та в Середній Азії. Ці регіони в IV—III тис. до н. е. були землеробськими енеолітичними суспільствами, що протягом III—II тис. до н. е., за доби бронзи, зазнали істотного впливу та тиску з боку переважно скотарських племен євразійських степів. Автор використовує відомості про цей великий простір як фон для розкриття соціальних процесів, що відбувалися протягом століть на території сучасної України. Так, зазначається, що трипільське суспільство далі розвинутого племінного ладу не пішло, а Велика Скіфія, яка в VI—IV ст. до н. е. охоплювала степові і лісостепові райони нашої країни, була першим ранньодержавним об'єднанням на її території. Київську ж Русь автор відносить до складного соціального організму ранньокласового типу.

Близькими за своїм змістом є статті Я. Верменич, А. Слюсарського про політику коренізації 20—30-х років в Україні та В. М. Даниленка про посилення адміністративних засад в організації культурного життя того ж періоду. Останнім часом про коренізацію, чи українізацію, написано багато, але стаття Я. Верменич та А. Слюсарського корисна тим, що в ній зроблені важливі узагальнення щодо цього процесу, а також містяться певні оригінальні відомості. Так, широко показано видатну роль О. Шумського в проведенні українізації, переконливо висвітлено процес згортання коренізації в 30-і роки. Автори наголошують на тому, що атмосфера протистояння і конфронтації, в якій зростало кілька поколінь українців, призвела до відчутного відставання у галузі українознавства, розробки проблем мовознавства, соціолінгвістики тощо. Проте навряд чи можна вважати рішення червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У зваженими. Адже на ньому, з одного боку, наголошувалося на необхідності подолаття національного нігілізму, а з іншого, засуджувалися «неокласики» та М. Хвильовий за його заклик оволодівати багатствами європейської культури (див. с. 36—37). Сумнівним нам здається і твердження про те, що М. Скрипник «відстоював справжню суверенність УРСР» (с. 41).

В. М. Даниленко вдало показав відмінність двох етапів культурно-життя в радянській Україні. Протягом першого — у 20-і роки — відбувалося певне національне відродження, незважаючи на панування в країні тоталітарної системи. Так, уже в 1927 р. в республіці було фактично українізоване діловодство, підготовлено значний загін керівних працівників і спеціалістів з національних кадрів. Початок 30-х років аменував собою перехід до другого етапу — переслідування і цькування української культури. Простежується уніфікація творчих спілок і більшовицьких засадах, впровадження адміністративних методів управління культурою, що фактично призвело до заборони свободи творчості. Наводяться великі списки репресованих письменників, учасників, державних діячів та ін. Серед репресованих названий і історик І. Яворський, який був заарештований не 1933 р., як вказано в книзі 1931 р. (с. 65). Слід відзначити, що перший директор ХТЗ Свистун мав ініціали П. І., а не В. І. (с. 67).

Теоретико-методологічний характер має ґрунтовна стаття Ю. Алекса та Н. Кравченка про проблеми охорони, збереження, вивчення використання пам'яток історії та культури. Автори розглядають різноманітність визначення культури в світовій науковій літературі. Зокрема, розглядається обмеженість лєнінського підходу до культури.

В статті коротко розглядається формування такого поняття, як «пам'ятка історії та культури», і перелічуються найважливіші історико-культурні заповідники. Коротко розкривається діяльність утвореного 1966 року Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Однак в статті іноді наводяться факти, про які вже розповідалося попередніх публікаціях збірника. Є в ній окремі неточності. Так, на с. 139 читаємо: «Деякий час у складі АН УРСР працював Інститут історії техніки. У 50-х роках розпочав діяльність Інститут історії природознавства і техніки АН УРСР». В той час історія природознавства і техніки вивчалася в окремих галузевих інститутах. Наприклад, в Інституті тематики був відділ історії математики. А з 1963 р. в Інституті історії АН УРСР функціонував Сектор історії природознавства і техніки.

Постановкою ряду нових питань викликає інтерес узагальнююча стаття М. В. Ковалю про роки Великої Вітчизняної війни. Автор спростосереднює поширену в радянській історіографії версію про раптовість нападу фашистської Німеччини на нашу вітчизну і показує причини неготовності армії до відсічі ворогові з перших днів війни, діяльність УПА по боротьбі як декларована керівництвом ОУН боротьба проти «двох імперіалізмів», за незалежну Україну. Автор робить слушний висновок про те, що тотальна підпорядкованість суспільного життя воєнному фактору мала наслідком утвердження основних форм режиму воєнного колективізму (с. 151).

Г. В. Стрельський глибоко проаналізував численні спогади про воєнні випробування в Україні з 1917 р. Цікаво, що автор залучає спогади не тільки борців за радянську владу, а й з протилежного боку — білогвардійців. Це дає можливість, незважаючи на суб'єктивність і тенденційність мемуарних джерел, зробити правдиві висновки. Хотілося б висловити свої міркування щодо деяких положень статті. На с. 75 перелічуються вороги радянської влади: інтервенти, білогвардійці та «інші організовані антирадянські сили». Напевно, слід було б розшифрувати «сили»: національні військові формування, повстанці проти більшовицького режиму, які звичайно іменувалися «бандитами». Як нам здається, сумнівним є формулювання щодо «не визнаних народом урядів» (с. 86). Адже і більшовицькі власті ніколи не утворювалися демократичним шляхом, тим більше у воєнний час. Загалом же новаторська стаття Г. В. Стрельського заслуговує високої оцінки.

Цей же автор в кінці книжки подав словничок довідково-біографічних матеріалів — понад 80 діячів революційного та національно-визвольного руху.

вольного руху в Україні, яких немає в радянських енциклопедичних виданнях. Ця корисна робота, розпочата Г. В. Стрельським, потребує продовження: видання енциклопедичного біографічного словника історичних діячів України, які зробили вагомий вклад в її історію.

Взагалі ж, вихід у світ рецензованої книжки заслуговує на всіляке схвалення, оскільки вона привертає увагу науковців до складних теоретичних питань історії, історіографії та джерелознавства, а громадськість певною мірою орієнтує у цих питаннях.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

К. А. Марков.

*ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ И ИХ ОРГАНИЗАЦИИ
В ЗАПАДНОЙ ГЕРМАНИИ.*

Днепропетровск: Изд-во ДГУ.— 1992.— 192 с.

Тема, обрана автором рецензованої праці, цікава й актуальна і сьогодні. Незважаючи на досить велику кількість вітчизняних історичних праць, присвячених ФРН, досі переселенські організації, їх місце та роль у політичній структурі, громадському й економічному житті Західної Німеччини майже не вивчалися. В такому ракурсі і в таких хронологічних рамках (від К. Аденауера до Г. Коля) ця важлива проблема розглядається вперше. К. А. Марков поставив собі за мету дослідити питання переселення німців до Західної Німеччини під час другої світової війни і після неї, до початку 80-х рр.

В центрі уваги автора історія приблизно 10-мільйонної армії німців-переселенців, які опинилися на території ФРН під час війни завдяки рішенням Потсдамської конференції про необхідність переміщення в Німеччину німецького населення або його частини, що залишилися у Польщі, Чехо-Словаччині й Угорщині. Аналізуючи соціальне, економічне та політичне становище переселенців на «історичній Вітчизні», К. А. Марков підводить читача до висновку щодо «штучно створеної» консервативними колами Західної Німеччини ситуації, яка гальмувала їх асиміляцію та інтеграцію в країні. Труднощі економічного життя в «західних окупаційних зонах, перипетії генезису ФРН і бажання консерваторів використовувати німців-переселенців в якості особливої «козирної карти» в післявоєнній Європі, сприяли, на думку автора рецензованої праці, створенню трьох типів переселенських організацій: соціально-економічних, професійних та земляцтв. Причому, як підкреслюється в праці, формування цих організацій проходило двома шляхами — «знизу» і «зверху». Активну участь у цьому процесі брали церковні установи. Зокрема, вони проводили роботу по формуванню переселенських організацій у ФРН. З допомогою клерикальних структур були створені спеціальні служби, які займалися пошуками переселенців, будівництвом житла, створенням шкіл професіонального навчання, літніх таборів відпочинку для молоді. Через ці установи йшов розподіл грошової та матеріальної допомоги. Так, з 1945 по 1957 рр. переселенські організації отримали майже 500 мільйонів марок (с. 38).

Після утворення ФРН, у період так званої «холодної війни», при допомозі федеральної влади (блоку ХДС/ХСС і, власне, канцлера Аденауера) проходить створення загальнодержавних структур та установ переселенських організацій, насамперед «Центрального об'єднання вигнаних німців» і «Об'єднання східнонімецьких земляцтв, які в 1958 р. злилися в єдину «Спілку вигнаних».

Використовуючи широкую джерельну базу (мемуари, спогади, матеріали преси, державну і церковну документацію, статистичні дані, зві-

чи переселенських організацій), проаналізувавши вітчизняні та зарубіжні дослідження, К. А. Марков виділяє три течії в переселенському русі: реакційно-консервативна, консервативна і помірне переселення.

Після утворення «Спілки вигнаних» відбувається процес консолідації земляцтв в єдину організацію федерального типу, чому сприяли, підкреслює автор, тривалі цільові установи спілки — «права національних груп», «повернення Вітчизни», «повернення на Батьківщину», збереження етнокультурного вигляду переселенців тощо (с. 184). Можна виділити три головні напрями діяльності цієї спілки: політика в «інтересах повернення Батьківщини», культурна і соціальна політика.

З часу свого виникнення переселенські організації посіли значне місце в суспільно-політичній системі ФРН (на правому фланзі консервативних сил), бо відрізнялися від інших масштабністю своєї діяльності (як мінімум — підбиття підсумків другої світової війни та перегляд сучасних кордонів у Європі) і підтримкою провідних партій Західної Німеччини. Використовуючи процес взаємовпливу на федеральні установи країни, відштовхуючись від цілей зовнішньої політики ФРН в «епоху Аденауера», вони сприяли безпосередньому впливу земляцтв на державні, суспільні й політичні структури Західної Німеччини.

Як переконливо свідчить автор, економічне піднесення в 50-х рр., а потім нова східна політика кабінетів СДПН/ВлДП каталізували процес розпаду земляцтв. В зв'язку з тим, що спектр політичної діяльності останніх перемістився до центру, це значно послабило ті позиції, які вони займали доти. Автор правильно підкреслює, що до початку 80-х рр. переселенські організації вже втратили практично своє попереднє значення і були відсунуті на задній план суспільно-політичної системи ФРН.

Безумовно, в рецензованій праці є й деякі недоліки. Наприклад, в ній відсутній огляд німецької історіографії з проблем переселенців, майже немає полеміки із зарубіжними істориками. Разом з тим праця К. А. Маркова заповнює прогалини в історіографії суспільно-політичного розвитку ФРН, становить базу для наступних досліджень.

На сучасному етапі розвитку, коли історична наука в країнах СНД знаходиться на шляху переусвідомлення минулого, відходу від явлень і стереотипів, які панували раніше, дослідження К. А. Маркова значною мірою заповнює все ще існуючі «білі плями» в історії Німеччини.

О. Р. ДАВЛЕТОВ (Запоріжжя)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1993 р.)

Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905—1925 рр.). Київ. (Созицький М. Ю., Поліщук О. В. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX — початок XX ст.); Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія; Трофимович В. В. Польські соціалістичні організації в Києві (90-ті роки XIX ст.); Білоус А. О. Кадети в Києві в 1905—1907 рр.; Степанов Л. М., Ярош Д. В. Тактика спільних дій більшовиків з есерами на Україні в 1905—1907 рр.; Ясир М. Д.

З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905—1907 рр.; Петришина Л. В., Юрій А. К. Анархісти в Одесі в період першої революції в Росії; Леонов Л. О., Рябцев В. П. Допитання про взаємовідносини соціал-демократії та профспілок на Україні в 1907—1914 рр.; Гусев В. І. Бунд на Україні: місце в політичному житті (березень — жовтень 1917 р.); Панчук М. І. Партії українського національного комунізму; Ковальчук І. А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття; Сусоров С. В. Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905—1907 рр. (До історіографії проблеми).

Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 173. Партії і соціальні групи в першій російській революції. Київ. Шморгун П. М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст.; Козицький М. Ю., Доморослий В. І. Українська парламентарська громада в I і II Державних думах; Литвин В. М. Політична партія: поняття і генезис; Білоус А. О. Українські кадети й національне питання; Гусев В. І. Бундівські організації України в 1905 р.; Павко А. І., Сусоров С. В. Розповсюдження видань Партії соціалістів-революціонерів у селах України (1905—1907 рр.); Ковальчук І. А. З політичного життя Києва під час перших революційних зворушень (За матеріалами преси); Коробейников О. Я. Розвиток капіталізму в Донбасі й Горлівське збройне повстання; Кліцаков І. О. Ради робітничих депутатів у Донбасі в 1905—1906 рр.; Іваненко Г. С., Заплатников Л. Т. Народні вчителі Донбасу в першій російській революції; Лещенко В. С., Мармазов Р. Л. Невідомі сторінки біографії В. Д. Данчича; Козицький М. Ю., Денисенко М. М. К. Д. Кускова під час подій 1905—1907 рр.; Трофимович В. В. Соціал-демократична організація Домбровського басейну в загальному політичному страйку (жовтень — листопад 1905 р.).

Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. Київ. 1992. Дзюба І. М. Що за обрїєм? (наша культурна спадщина і культурне майбуття); Ісаєвич Я. Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби; Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620—1690 рр.; Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани Турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів); Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння; Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України; Швагуляк М. М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р.; Ільницький М. М. На перехрестях віку; Полюга Л. М. Українська мова у процесі духовного відродження народу (про збереження і тяглість національної свідомості).

Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 28. Дослідження з історії України. Львів, 1992. Козій А. М. Історико-географічна характеристика Холмської землі; Пасічник М. С. Політичні унії між Польщею і Литвою в історичній долі українського народу; Яремчук С. В. Історичні аспекти національного відродження у творчості галицьких романтиків першої половини ХІХ ст.; Шапірко І. О. Літературний альманах «Русалка Дністровая» та його творці; Макарчук С. А., Турій О. Ю. Політичні орієнтації греко-католицького духовенства Галичини у революції 1848—1849 рр.; Гордієнко В. Я. Німецькі колоністи на Україні у ХVІІІ—ХІХ ст.; Качараба С. П. Сезонна еміграція галицьких і буковинських сільськогосподарських робітників до Німеччини; Киричук Ю. А. Євген Петрушевич як громадсько-політичний діяч; Зінкевич Р. Д., Марискевич Т. Г. Формування перших українських військових з'єднань у

1917 р.; Берест Р. Я. Діяльність профлівиці на Західній Україні (1919—1939); Баран З. А. Участь трудящих Західної України у виборах в сейм та сенат (30-ті роки ХХ ст.); Сидорчук Ю. М. Амністійна кампанія 1926 р. на Західній Україні; Кондратюк К. К. Профспілки України в повоєнний період: деформації, шляхи оновлення; Глічов І. О., Сухий О. М. Українська національна школа в Галичині наприкінці XVIII — у першій половині ХІХ ст.

Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. Вип. 30. Актуальні проблеми суспільно-політичного і духовного розвитку в Україні. Львів, 1992. Поляруш Б. Ю. Про співвідношення національного і загальнолюдського в системі етнокультурних цінностей; Сеньо Т. Ю. Процеси духовного відродження і проблеми самовизначення філософії; Сафоник Л. М. Про становлення індивідуальності і пізнання; Кучерук С. С. Особливості категоріального освоєння світу в національній культурі; Добрянська Н. Г. Філософія (Київської Духовної Академії і становлення «філософії вседності»); З. С. Соловйова; Мальчевський О. М., Яртись А. В. Окатоличення української феодальної верхівки (1569—1648); Семків О. І., Шпильок В. А. Про предмет політології; Світа Г. М. Громадянське успільство: суть і проблеми формування; Денисенко В. М., Вдочин І. Я. Українська політична культура: проблеми дослідження особливості формування; Угрин Л. Я. Екологічний рух України: особливості і тенденції розвитку; Лагутін А. В. Політична культура: компроміс інтересів та ідеалів; Малик Я. Й., Танчин І. З. Боротьба політичних партій за молодь України в роки громадянської війни; Савинець В. А., Мороховський В. П. Солідарність українців західноукраїнських земель з голодуючим населенням Радянської України в 1932—1933 рр.; Ковалюк В. Р. До питання про кликання Народних Зборів Західної України; Трофимович В. В. Чобітники Домбровського басейну в загальному політичному страйку січні 1905 р.; Панчишин С. М. Світовий досвід організації ринкової економіки і радикальна економічна реформа в Україні; Лущик О., Покровський О. С. Розвиток трудових відносин і трудовий потенціал України; Островерх П. І., Гірняк М. М., Галуша В. Л. Підприємницька діяльність в Україні: деякі проблеми становлення; Гончар Ю. М., Цимбал Л. Л. Напрями відродження економіки українського села; Славюк Р. А. Значення досвіду кооперативного руху в селах України і перспективи його розвитку; Шавун В. М. Особистий інтерес та його реалізація в умовах становлення ринкової економіки; Кутузов М. Р. Дрібний бізнес в Україні: економічна доцільність використання досвіду західних країн.

В. Л. Харитонов (Харків)

Деякі міркування щодо вдосконалення курсу «Політична історія України»

У вузах республіки широко впроваджується викладання курсу «Політична історія України». У ряді вищих навчальних закладів читаються спецкурси з цього предмета. Новий курс переживає період свого становлення і потребує систематичного вдосконалення. Автор даної замітки прагне зосередити увагу на деяких питаннях викладання цього курсу. Приступаючи до читання нового предмета, викладачу необхідно звернути увагу насамперед на рівень його викладання. Справа в тому, що студенти — вчорашні учні, які в середній школі вивчали досить об'ємний курс історії України, переважна частина якого припадає на кінець XIX—XX ст. Крім того, учні-абітурієнти у гуманітарних вузах здають вступні іспити з української історії. В світлі цього очевидно, що студентам мають бути запропоновані нові форми і методи читання курсу «Політична історія України». Обов'язковою умовою вузівського викладання нового курсу має стати глибоке узагальнення історичного матеріалу. В. О. Ключевський небезпідставно констатував: у середній школі слід говорити, «що це було», а у вищій — «що це означало» (Ключевський В. О. Сочинения.— М., 1959.— Т. 8.— С. 262).

Якщо не слідувати цій рекомендації, то викладача чекає втрата прихильності студентів до себе, а у методологічному відношенні його курс буде сповзати до фактографічності. А це не тільки суперечить елементарним завданням вищої школи, а й докорінно розходиться із сучасним підходом в історичній науці — підвищенням теоретичності історичного знання. Баченню сучасного історика дедалі більше відповідає не фактологічна, а соціологізована історія. Зрозуміло, мова не йде про «вигнання» фактів з курсу, а про розумну пропорцію між фактами та їх теоретичним узагальненням. Фактографічні знання мають подаватися на різних поверхах історичної думки.

Відправна передумова курсу — підвищувати рівень узагальнення — з необхідністю веде до включення в курс «Політична історія України» елементів всесвітньої історії. В XX ст., особливо після закінчення другої світової війни, стало аксіомою: не може бути історії однієї країни. Хід світового процесу у наш час непереборно впливає на внутрішній розвиток практично кожної країни світу і багато в чому визначає її майбутнє. Це, звичайно, було і раніше. А Тойнбі, створюючи концепцію історії Великобританії, відмовлявся пояснити її без врахування реформації в Європі та історії Скандинавії. Йому належить таке досить повчальне твердження: «Діючі сили не є національними, але виникають з більш загальних причин. Взяті в своєму чистому національному прояві, вони не можуть бути правильно зрозумілі, і тому їх необхідно розглядати в масштабах усього (світового.— В. Х.) суспільства» (Тойнбі А. Постижение истории.— М., 1991.— С. 25). Сьогодні, в епоху бурхливих темпів світової історії, історична доля кожної країни повинна висуватися в загальний хід світового розвитку.

В світлі сказаного курс «Політична історія України» суттєво збагатився б, якби до нього ввійшов, наприклад, такий фрагмент (на 30—40 хв.) — «Основні тенденції світового розвитку між двома світовими

війнами». Ще більший інтерес для розуміння історичних перспектив незалежної України мав би зважений аналіз сучасного світового історичного досвіду в таких сферах, як економіка, демократія, політика. Історичний шлях України має відображатись у контексті світової історії. Цілком виправдана погодженість курсу з характерними рисами всесвітньої історії не лише новітньої, а й досить віддаленої.

Глибокі за змістом фрагменти всесвітньої історії особливо бажані в технічних вузах, де не читаються курси загальної історії. Та і в гуманітарних вищих навчальних закладах факти із загальної історії будуть підвищувати теоретичний рівень курсу, сприяти його масштабності, фундаментальності.

Другим важливим аспектом викладання курсу «Політична історія України» є органічний його зв'язок з історією Росії та колишнього СРСР. Розвиток історичного процесу в Україні, за винятком небагатьох років, відбувався під безпосереднім впливом Російської держави, частиною якої була Україна. Політичні й економічні проблеми загальноросійського масштабу певною мірою знаходили відображення на українській землі, в економічному житті, суспільному русі. В результаті цього вивчення історії України ХХ ст. неможливе без тих чи інших екскурсів в історію Росії чи колишнього СРСР. Так, особливості соціально-економічного розвитку України на початку ХХ ст. були визначені великими політичними подіями — трьома російськими революціями, економічний розвиток — специфікою економічного зростання Росії. Здавалося, Кронштадт далеко віддалений від України. Але Кронштадтський заколот 1921 р. виявився не тільки поворотним у політичній історії України, а й став передумовою переходу до нової економічної політики. Кронштадт став трагедією сотень українців — учасників заколоту, а українець Петриченко був лідером повстання. Розвиток подій в Україні в епоху сталінізму невіддільний від причин і наслідків сталінізму в масштабі колишнього СРСР і т. д. Здається, неправі ті історики, які, слідуючи кон'юнктурним віянням, прагнуть українську історію ізолювати від російської. Це антиісторично. Так, ідея незалежності України, її державності прокладала собі шлях у складних, суперечливих умовах, у рамках держави, яка протистояла цій ідеї. Але така історична реальність. Історичні долі Росії (СРСР) й України опинилися спільними. Тому нині минуле України з вичерпною повнотою і науковою об'єктивністю можна пояснити тільки в контексті історичної спільності імперії та одного з його найбільших регіонів.

Курс «Політична історія України» покликаний відобразити ряд нових підходів у сучасній історичній науці. Спинимось на одному з них.

У радянській історіографії в основному відображались події, в той час як справжня історія є історія людей. Наше традиційне мислення замикалося на класовому підході. Це призводило до того, що історичний процес відображався майже виключно як зіткнення матеріалізованих соціальних сил. Був відсутній такий важливий вимір історичного аналізу, як людська свідомість. Адже ж людина не лише відображає світ, а й творить його. Таким чином, людська свідомість — одна із складових історичного процесу. Цей розділ історичної науки підвищує місце в ній соціальної психології, психоаналізу, припускає всебічне дослідження глибин людського виміру. Якоюсь мірою це повернення назад до Канта, в ученні якого панував ідеальний бік земного буття.

Новий підхід розширює можливості вивчення такої важливої проблеми курсу, як формування національної самосвідомості українського народу, закономірностей та особливостей цього процесу. Візьмемо проблему історичного вибору, який є не лише виявом об'єктивних закономірностей, а і складної гри свідомих сил, носієм якого виступає людська свідомість. Таким чином, вивчення поворотних етапів української історії неможливе без всеохоплюючого аналізу суб'єктивних

(свідомих) сил розвитку. Новий підхід передбачає приділення уваги до явищ культури. Що таке сучасний авангардизм? У чому особливість українського авангарду? Мова не йде про характеристику форм авангардизму. Для історика важливо з'ясувати, яка суспільна свідомість стоїть за цим явищем, у чому особливості соціальної психології сучасної людини. Це має стати частиною історичної науки. Таким чином, вимогою часу є: не лише історія подій, а й історія людей — реальних учасників процесу — в їх самосвідомості.

Нарешті, останнє. Ми стоїмо перед завданням подолання модальності нашого мислення. Це — спадщина марксизму (а також й інших минулих учень). Суть його — в тому, що відображення історії ведеться під кутом зору того, чого б хотілося, а не реалій раціонального, прагматичного віку. Іншими словами, бажане подається за дійсне. В цьому знаходить відображення і деяка наша політизованість. Тим часом наукова об'єктивність курсу «Політична історія України» прямо залежить від деполітизованості історичного процесу.

С. П. Пузько (Київ)

Київський військовий гуманітарний інститут

1 вересня 1994 р. розпочалося навчання офіцерського складу Збройних Сил України у Київському військовому гуманітарному інституті. Це надзвичайно важлива подія — адже це єдиний, унікальний військовий заклад не тільки в Україні, а й в усіх країнах колишнього Радянського Союзу. Тут готуватимуть висококваліфікованих військових психологів, соціологів, істориків-народознавців, журналістів для структур органів виховної роботи. Крім цього, тут підвищуватимуть свою кваліфікацію військові педагоги й офіцери з органів виховної роботи, які працюють безпосередньо у Збройних Силах України, проводитимуться наукові дослідження з соціально-гуманітарних проблем у військовій сфері. Таким чином в Інституті буде поєднано науку і практику виховної та науково-педагогічної діяльності. Це завтрашній день Інституту, але хотілося б на сторінках Вашого журналу кілька слів сказати про історію створення цього навчального закладу.

Все почалося восени 1991 р., коли Україна стала суверенною, незалежною державою. Перед Збройними Силами постало завдання підготовки офіцерських кадрів нового типу й нового рівня. Починати треба було з реформи військової освіти. Цю роботу очолив генерал-майор (на той час — полковник) Юрій Прокоф'єв. Зокрема, було сформовано групу, очолену С. П. Пузьком, по розробці концепції підготовки офіцерів-фахівців з виховної роботи, а також дано пропозиції щодо гуманітаризації всієї системи підготовки кадрів. На громадських засадах, іноді навіть проти бажання своїх керівників, працювали в групі однодумці С. П. Пузька — полковники А. М. Зельницький, В. В. Рябіко, В. О. Чесноков, підполковник М. В. Жиленко.

Головне наше завдання полягало в тому, щоб правильно спрогнозувати, визначити зміст освіти у військовому гуманітарному вузі, її зв'язок з програмами цивільних навчальних закладів, а також забезпечити її відповідність вимогам часу.

Ініціатори реформи системи підготовки офіцерів—фахівців виховної роботи — виходили з того, що офіцерські кадри, які навчалися у Військово-політичній академії, готувалися для роботи з масами людей. Але така підготовка не відповідала завданням сьогодення, особливо в умовах будівництва Збройних Сил України, бо армію, як відомо, становить не суцільна маса безликих виконавців, а конкретні люди зі своїми недоліками та достоїнствами, радощами й бідами. Ось з цими людьми, а більш точно — з кожною людиною й повинен працювати офіцер-вихователь. Але цього замало. Ідея полягає в тому, щоб об'єднати науку і практику. Офіцер повинен вміти створити технології управління соціальними процесами, що дозволить вийти на єдині вимоги та оцінки, визначити конкретно — хто, на якому етапі і за що повинен відповідати.

В результаті тривалої й копіткої роботи було розроблено концепцію Інституту, яка пройшла неодноразову експертизу в управліннях і була підтримана Міністерством освіти. До складу організаційної групи ввійшли ентузіасти-новатори, серед них полковники А. М. Зельницький, П. С. Прибутько, Р. Р. Гедза, В. П. Джурін, капітан 1-го рангу А. Г. Моклученко та інші.

В процесі роботи доводилося долати різні перешкоди. Велика увага приділялася розробці кваліфікаційних характеристик випускників і на їх основі відпрацьовувалися навчальні програми, тематичні плани та документація.

Складність полягала у тому, що до відміни 6-ї статті Конституції СРСР у гуманітарній галузі все визначалося «політикою партії», а також у відсутності справжнього гуманного підходу до особистості. Гасло «Все в ім'я людини — все на благо людини» десятиліттями було лише гаслом, а для реальної людини не робилося майже нічого, в тому числі і для її гуманітарної підготовки. Суспільні науки були наповнені марксистсько-ленінськими догмами, відірваними від реалій життя. Військова освіта не давала правильного розуміння міжнародних відносин, основ світового права; світової культури, до того ж, вона була відірвана від української мови та літератури. Таким чином, зі всього великого кола гуманітарних наук військова освіта використовувала лише їх частину, значною мірою перекручену, з недомовками та приховуванням історичної правди. Нам потрібно було включити у програми нашого Інституту гуманітарні науки і насамперед українську культуру, право, історію народу, держави та армії.

Проблему перебудови викладання філософії та економічної теорії можна було вирішити, переглянувши та замінивши програми. Для цього у нас були добре підготовлені кадри вчених з числа військовослужбовців. Що ж до фахівців з історії України та її Збройних Сил, психології, соціології, педагогіки, то серед військовослужбовців їх було обмаль, а вже про українську мову й літературу годі й казати. Було очевидно, що тут без тісної взаємодії з цивільними вузами не обійтись. Тому понад 80% викладацького складу нашого Інституту — цивільні. Це дозволило вирішити складні проблеми комплектування. Вже тепер в інституті працюють 4 академіки, 16 професорів і 60 кандидатів наук.

Таким чином, по добору викладацьких кадрів зроблено вже немало. Проте існує ще одна проблема — поки що у нас навчатимуться переважно колишні політпрацівники, які виховувалися на старих ідеологічних догмах. Тому особливе значення приділяється добору кадрів викладацького і керівного складу. Разом з тим необхідно завершити формування наукового центру гуманітарних проблем як одного з основних підрозділів Інституту, забезпечити його укомплектування науковцями вищої кваліфікації. Є чимало й інших проблем — ще не вирішено питання з розташуванням підрозділів, розміщенням майбутніх слухачів тощо.

Однак усі ці питання з часом буде вирішено. А 1-го вересня Інститут розпочав навчально-виховний процес, його особовий склад зробить усе, щоб Українська армія мала своїх висококваліфікованих офіцерів — фахівців з виховної роботи, які б гідно продовжили кращі історичні традиції українського війська.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Барановская Н. П. Формирование общесоюзного продовольственного фонда и его уроки для независимой Украины 9
Яремчук В. Д., Безверхий В. Б. Татары в Украине (историко-политологический аспект) 18

Новый взгляд на проблему

- Куза А. В. Киево-новгородские взаимоотношения конца XI — начала XII ст. 29

СООБЩЕНИЯ

Из истории второй мировой и Великой Отечественной войн

- Клюенко Д. Н. (Одесса). Трагическая судьба 6-й и 12-й советских армий в Украине (июнь — август 1941 г.) 40

Украинцы за рубежом

- Виднянский С. В. Основание и деятельность Украинского свободного университета — первой украинской высокой школы за границей (1921—1945 гг.) (Окончание) 48

* * *

- Дровозюк С. И. (Винница). Духовная жизнь украинского крестьянства как предмет конкретно-исторического исследования (20-е годы XX ст.) 61

Трибуна молодого автора

- Горбань Т. Ю. Из истории становления украиноведения (1917—1920 гг.) 68

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Резник А. Б. (Гайворон). От прошлого к будущему. Размышления учителя . . 74

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Горелов Н. Е. Дмитрий Донцов: штрихи к политическому портрету 78
Юрчук В. И. Академик Н. П. Василенко 86

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- ОУН и УПА во второй мировой войне (Продолжение) 98

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Лепявко С. А. (Чернигов). Восстание К. Косинского (1591—1593 гг.) (Окончание) 116

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Дитер Поль (Германия, Мюнхен). Фашистская оккупация Украины в 1941—1944 гг. в трудах западных ученых 127

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Дьяченко А. Д. А. П. Довженко на дипломатической работе 137

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Пличук Ю. А. Фигура Богдана Хмельницкого в публицистике Н. Костомарова . . 139
Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому 145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Санцевич А. В. Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства 148
Давлетов А. Р. (Запорожье). К. А. Марков. Переселенцы и их организации в Западной Германии 160

* * *

- Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1993 г.) 151

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- Харитонов В. Л. (Харьков). Некоторые размышления относительно усовершенствования курса «Политическая история Украины» 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Пузько С. П. Киевский военный гуманитарный институт 157

ОГОЛОШЕННЯ

Вінницьке видавництво «Континент» готує до друку 2-е видання роботи І. Г. Шульги «Голод на Поділлі», яке, на відміну від першого, включатиме документи та ілюстрації. Замовлення надсилайте за адресою: 286001, Вінниця-1, а. с. 702, видавництво «Континент».

До патріотів України ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Українського історичного журналу». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів.

Підтримайте «Український історичний журнал»!